

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

Nº 224 april 2024

Op weg

Rob Jetten & Afke Groen — *Hoognodig: meer ideeënstrijd*

naar een

Cas Mudde — *'De grootste dreiging komt uit het midden'*

wendbare

John Morijn — *De Nederlandse democratische rechtsstaat maak je zelf*

democratie

Jasper Dekker & Puck Rouffaer — *Een ode aan Els Borst*

De gevolgen van klimaatverandering, de oorlog op het Europese continent en de groeiende ongelijkheid: de Europese Unie staat voor immense vraagstukken. Hoe willen we de toekomst van Europa vormgeven? Wat kan en moet Europees beleid betekenen voor Europeanen? De grote problemen van vandaag vragen immers om gezamenlijke antwoorden.

In *Veertien missies voor Europa* presenteren nieuwe denkers hun vernieuwende ideeën en voorstellen voor een vrije, gelijke en democratische toekomst. Wat is bijvoorbeeld het belang van sociale-investeringen voor gelijkheid tussen Europeanen? En hoe kan een Europese Defensie Unie bijdragen aan onze veiligheid? Veertien missies voor Europa biedt frisse, hedendaagse antwoorden op de urgente vragen waar de Europese Unie mee te maken heeft en doorbreekt de discussie over 'voor' of 'tegen' Europa. Daarmee biedt het onmisbare inspiratie voor de toekomst van Europa.

Veertien missies voor Europa

Nieuwe denkers over een vrije, gelijke en democratische toekomst

Redactie Thijs van Aken, Suzanne van den Eynden & Afke Groen. Met een voorwoord van Sigrid Kaag.

Boom Uitgevers, 2024, paperback, 160 pagina's

Op weg naar een wendbare democratie

Wie de term ‘democratische rechtsstaat’ vertaalt naar het Engels, komt vaak uit op ‘liberal democracy’. Dat woord ‘liberal’ introduceert een smaakverschil tussen de Engelse en Nederlandse term: de Nederlandse term suggereert dat de democratische rechtsstaat politiek-ideologisch neutraal is. De Engelse term benadrukt juist de politiek-ideologische herkomst van het begrip: een democratie waarin mensen zich door het recht, door burgerrechten en door rechtsbeginselen beschermd weten tegen machtswillekeur, is een product van het liberalisme.

De scheiding der machten, een onafhankelijke rechtspraak, een uitvoerende macht die zich laat controleren en inperken door een controlerende macht en het recht, een onafhankelijke journalistiek, een betrokken maatschappij en een democratische burgerschapscultuur van overleg en respect: we zijn zó diep verweven met die verworvenheden, dat we ze voor lief nemen, zoals een vis het water waarin ze zwemt, of een vogel de lucht die haar vleugels geeft.

En precies dat maakt de verkiezingsuitslag van 22 november 2023 zó gevaarlijk. Want die uitslag was weliswaar democratisch, maar niet liberaal – een stem voor wat experts al langer ‘illiberal democracy’ noemen. Het enthousiasme waarmee kiezers voor een partij hebben gekozen die onrechtsstatelijke politiek voorstaan, is symptomatisch voor een tanend draagvlak voor de democratische rechtsstaat. In dit nummer verkennen Roy Kemmers, en Matthijs Rooduijn, Honorata Mazepus en Bert Bakker die symptomatiek verder.

Die toenemende kiezersontevredenheid met en over de liberale democratie vormt de voedingsbodem voor de veronderstelde ‘ruk naar rechts’. Zowel populisme-expert Cas Mudde als politicoloog Catherine de Vries vertellen dat de radicaal rechtse populistengroepen gewoon als ondernemers in een gat in de politieke markt gesprongen zijn: ze bieden aan waar de markt om vraagt.

Maar wat is dan het antwoord van de voorstanders van liberale democratie? Wat we in ieder geval niet moeten doen, is teleurgesteld raken in de democratie. We moeten ook niet bij de pakken neerzitten of er maar het beste van hopen, zo betogen onder andere John Morijn en Rob van Gestel.

Jane Addams, winnares van de Nobelprijs van de Vrede in 1931, schreef: ‘The cure for the ills of democracy is more democracy’. Wat we nodig hebben, is een nieuw verhaal vóór onze democratie – dat is ook waar Martijn Visser toe oproept in zijn essay. Wat we nodig hebben, is een democratie die meer is dan slechts ‘weerbaar’: wat we nodig hebben, is een *wendbare* democratie. Een democratische rechtsstaat waarin en waarvoor we verantwoordelijkheid nemen, waakzaam zijn, en ons voortdurend aanpassen aan telkens nieuwe omstandigheden.

We moeten het verhaal van die eeuwenlange traditie van liberale democratie, de zuurstof van ons politieke lichaam, nieuw leven inblazen. En daarom ben ik ook bijzonder trots dat Rob Jetten, fractievoorzitter van D66, en Afke Groen, directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, hun aftrap voor dit nieuwe verhaal in dit nummer wilden geven.

Daniël Schut
hoofdredacteur *Idee*
daniel.schut@d66.nl

thema

Op weg naar een wendbare democratie

06

Rob Jetten & Afke Groen

Hoognodig: meer ideënstrijd en mensen meer in het hart raken

dubbelinterview

Fotografie: Herman Wouters

40

De democratische rechtsstaat onder druk

door Rob van Gestel

28

Catherine de Vries

'Er is een lijn te trekken tussen de oprichting van D66 en de monsterzege van de PVV'

interview

18

Cas Mudde

'De grootste dreiging komt uit het midden'

interview

59

Hoe verdedig je een democratie?

door Martijn Visser

Op weg naar een wendbare democratie

06 Hoognodig: meer ideeënstrijd en mensen meer in het hart raken

interview met Rob Jetten & Afke Groen

14 Modderen in het midden geeft radicale flanken vuur

door Dieuwertje Kuipers

18 'De grootste dreiging komt uit het midden'

interview met Cas Mudde

24 Een bijzondere campagne met bekende media-effecten

door Rens Vliegenthart

28 'Er is een lijn te trekken tussen de oprichting van D66 en de monsterzege van de PVV'

interview met Catherine de Vries

34 De Nederlandse democratische rechtsstaat maak je zelf

door John Morijn

40 De democratische rechtsstaat onder druk

door Rob van Gestel

44 Schaduwmacht of machteloos?

door Abush Derks

48 Hoe stevig is de liberale democratie verankerd in onze publieke opinie?

door Matthijs Rooduijn, Honorata Mazepus & Bert Bakker

54 Het perpetuum mobile van institutionele frustratie

door Roy Kemmers

59 Hoe verdedig je een democratie?

door Martijn Visser

64 Naar een nieuw progressief verhaal

door Kevin Konings

68 Het liberalisme is dood. Lang leve het liberalisme!

boekrecensie door Liang de Beer

Vrijplaats

74 Een ode aan Els Borst

door Jasper Dekker & Puck Rouffaer

79 Het Caribisch deel van het Koninkrijk: een essentieel onderdeel van ons sociaal-liberaal buitenlandbeleid

door Sander Mulder

83 Hoe migratie echt werkt

boekrecensie door Frank Schoonbeek & Raymond van Dalen

88 Er was eens, er waren eens

door Ayla Schneiders

74 Een ode aan Els Borst

door Jasper Dekker
& Puck Rouffaer

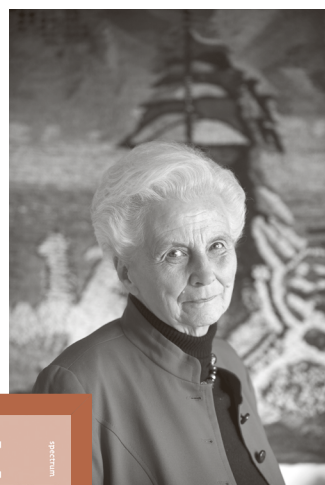

Foto: Herman Wouters

83 Hoe migratie echt werkt

door Frank Schoonbeek
& Raymond van Dalen

Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING

d66.nl/vanmierlostichting

Foto: Herman Wouters

Hoognodig:
meer ideeënstrijd
en mensen meer
in het hart raken

De PVV won met 37 zetels de Tweede Kamerverkiezingen. Het progressieve blok in de Tweede Kamer is nog nooit zo klein geweest. Wat betekent dit, en wat kan D66 doen? Partijleider Rob Jetten en directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting Afke Groen reflecteren samen op de verkiezingsuitslag, de lessen voor D66, de noodzaak van brede, progressieve samenwerking en het versterken van de vereniging.

Interview door Sara Visser

Dubbel
interview
Rob Jetten &
Afke Groen

Op tafel ligt de nieuwste publicatie van de Mr. Hans van Mierlo Stichting: *14 Missies voor Europa*, samengesteld door Thijs van Aken, Suzanne van den Eynden, én Afke Groen. We zitten in de werkkamer van Jetten, op de fractiegang van D66 in het tijdelijke Tweede Kamergebouw B67. Met een knipoog wijst Groen: 'Interessant boek ligt daar!' – Jetten: 'Goed hè? Ik ben er alleen nog niet aan toegekomen, moet ik zeggen.'

Als demissionair minister voor Klimaat en Energie, demissionair vice-premier, partijleider én fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer, is het hard werken. Jetten: 'De combinatie is bijna onmogelijk, het zijn gewoon twee fulltime banen. Doordat op het thema klimaat weinig controverseel is verklaard, zit mijn agenda helemaal vol met alles wat op het ministerie gaande is. Maar hier zitten we ook met negen Kamerleden, en proberen we alles zo goed mogelijk met een kleiner team te doen.'

De verkiezingsuitslag van 22 november kwam als een schok. Al was dat op de uitslagenavond niet direct vanwege het grote verlies van D66. Jetten: 'Intern zei ik al een week 'Wilders wordt de grootste'. Maar met zoveel zetels? Ik moest het echt op me laten inwerken: Nederland schaart zich nu in een rij van Europese landen die een enorme ruk naar populistisch rechts hebben gemaakt.'

Wat is de aantrekkingskracht van de PVV geweest?

Jetten: 'De aantrekkingskracht van het populisme hangt denk ik nauw samen met wat andere partijen de afgelopen jaren hebben laten liggen. Maar, het is wel echt vakkundig hoe Wilders met zijn jarenlange ervaring

**'Nederland
schaart zich
nu in een rij
van Europese
landen die een
enorme ruk naar
populistisch
rechts hebben
gemaakt'**

erin is geslaagd om alle zorgen die leven in de samenleving te verbinden aan het onderbuikgevoel 'migratie is slecht en daar moeten we mee stoppen'. Als je dan als VVD, BBB en in mindere mate NSC probeert een PVV-light te zijn op migratie, zie je dat veel kiezers gewoon voor het origineel gaan.'

Groen, gepromoveerd politicoloog: 'Wat we in ieder geval zeker kunnen zeggen, is dat migratie hét verkiezingsthema was. De PVV bouwt daar al bijna twintig jaar profiel op. Onderzoek wijst uit dat tweederde van de kiezers conservatief is op culturele thema's – progressief op sociaaleconomische, maar conservatief op culturele thema's. Dus, gaat het over migratie, dan stemmen mensen rechts. En dan is de PVV inderdaad het origineel, hoe goed de VVD ook heeft geprobeerd om die kant op te schuiven. Dat heeft de PVV alleen maar groter gemaakt.'

Foto: Herman Wouters

Rob Jetten (1987) is partijleider en fractievoorzitter van D66, en demissionair minister voor Klimaat en Energie. Van 2017 tot 2021 was hij in de Tweede Kamer woordvoerder van de D66-fractie op klimaat, energie en gas, spoor, democratische vernieuwing en economische zaken.

Neem je dat de VVD kwalijk?

Groen: 'Er zijn verschillende wetenschappers die erop wijzen dat geen enkele radicaal rechtse of populistische partij groot is geworden of aan de macht heeft kunnen komen, zónder de steun van gevestigde partijen. Dus, ja.'

Jetten: 'Het is een schoolvoorbeeld van hoe een gevestigde partij een populistische partij in het zadel kan helpen. Dat hele playbook is hier uitgespeeld.' Hij voegt fel toe: 'We zijn straks een jaar na een onnodige kabinetsval. Er is nog geen nieuw kabinet. En dan heb je niet alleen op migratie niks gedaan, waarover mensen zich terecht zorgen maken, maar ook niet op alle andere onderwerpen. Stikstof, klimaat, woningbouw: 2024 wordt het jaar van stilstand. Ik ben nog steeds met één been minister, ik zie het gewoon gebeuren. Dat neem ik de VVD kwalijk, ja.'

Los van die verkiezingsdynamiek rondom migratie, benadrukken Groen en Jetten, is de winst van populistisch rechts ook de andere gevestigde partijen aan te rekenen. Jetten: 'Er zijn veel onderwerpen waarop de politiek gewoon heeft gefaald. Neem stikstof: er is drie jaar lang geruzied, maar niks opgelost. Terecht dat boeren en milieuorganisaties boos zijn.' Groen vult aan: 'Veel sociaaleconomische thema's etteren al langere tijd; de wooncrisis, het lerarentekort. De teleurstelling in de gevestigde partijen is groot.'

De afgelopen maanden heeft D66 samen met de Mr. Hans van Mierlo Stichting intensief geëvalueerd: welke lessen moet D66 trekken? Groen nodigde hiervoor allerlei wetenschappers uit om op de D66-koers van de afgelopen jaren te reflecteren. Jetten: 'Super waardevol om ook mensen van buiten de partij erbij te betrekken. Dat heeft ons als fractie geholpen om goed na te denken over onze missie.' Ondertussen gaat Jetten huis-

kamers af in het hele land. Hij vertelt gepassioneerd: ‘Dan zit je met een handvol mensen letterlijk aan de keukentafel te praten over wat D66 de komende jaren kan betekenen. Gesprekken over goed onderwijs, kansen-gelijkheid, mensen die in de verdrukking hebben gezeten de afgelopen jaren. Maar ook over de houding van D66: moeten we niet meer zoals Hans Vijlbrief zijn, die ergens in Groningen een stoel neerzet en daar twee dagen per week gewoon naar mensen gaat luisteren; en wat minder met het opgeheven vingertje politiek bedrijven?’

Aan D66 kleeft natuurlijk het imago van een elitepartij.

Groen: ‘We moeten ons er zeker bewust van zijn dat de D66-achterban geen goede afspiegeling is van de samenleving, en blijven inzetten op verbreding. Maar het label ‘elite’ wordt opgeplakt door populistische – ‘de elite, gevaarlijk en machtsbelust’, versus ‘het volk’. Daarom moeten we denk ik heel voorzichtig zijn met het woord ‘politieke elite’ en onszelf ook niet uit schuldgevoel zo bestempelen.’

Jetten: ‘D66 heeft een relatief hoogopgeleid ledenbestand. Het is belangrijk dat we D66 toegankelijker maken – alleen al door bijvoorbeeld goed na te denken over de plekken waar we activiteiten organiseren en op werkbezoek gaan.’
‘Maar ik vind ook dat we de afgelopen jaren te weinig hebben teruggepraat als anderen dat label op ons proberen te plakken. Mensen als Sigrid (Kaag, red.) en Tjeerd (de Groot, red.) zijn heel bewust door populistische weggezet als ‘elitaire types’. We moeten echt meer onze bek opentrekken, als we op die manier worden aangevallen en weggezet.’

Groen: ‘En, veel belangrijker dan de vraag ‘zijn we elitair’: spreken wij voldoende over de dagelijkse ervaringen en zorgen van mensen, in een taal die daar ook bij past? Dan denk ik dat het antwoord nog te vaak ‘nee’ is.’

Jetten: ‘We hebben het daar in de fractie nu ook veel over. We zijn goed in het vertellen van het grote verhaal – over wat goed is voor de mensheid, het algemeen belang. Maar we zijn er minder goed in geweest te vertellen wat dat dan betekent voor de mensen zelf. En om dat persoonlijke ook heel concreet maken.’

‘Kijk, heel feitelijk is er de laatste jaren best wat bereikt: investeringen in onderwijs, voor het eerste klimaatdoelen binnen bereik. Groningen definitief dicht. Toch hebben mensen vaak niet dat gevoel. We – en dan bedoel ik ook andere partijen – hebben de afgelopen jaren allemaal te veel de neiging gehad om het ‘nog een keer uit te leggen’, ‘zodat u het dan wel begrijpt’. Dat wordt ook bevestigd door de politicologen die we hebben gesproken. We hebben allemaal vooral veel onze ratio laten spreken, en te weinig verhalen verteld die mensen in het hart raken.’

‘We moeten echt meer onze bek opentrekken als we als ‘elitair’ worden weggezet’

Foto: Herman Wouters

Afke Groen (1991) is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Ze promoveerde aan het departement Politieke Wetenschappen aan de Universiteit Maastricht. Vanuit de Mr. Hans van Mierlo Stichting was ze onder andere mede-samensteller van *Naar een Nieuw Kabinet van Sociale Rechtvaardigheid* (Boom, 2021) en het recent verschenen *14 Missies voor Europa* (Boom, 2024).

‘We hebben te weinig verhalen verteld die mensen in het hart raken’

Maar is dat beroep op de ratio niet karakteristiek voor D66?

Jetten: ‘Ja, ik denk dat veel mensen daar ook trots op zijn. We hebben altijd goede verkiezingsprogramma’s, waar we over nadenken, die we laten doorrekenen, die..’

Hoeveel kantjes was het ook alweer?

Jetten lacht. ‘230. We gaan de volgende keer voor de dertig, in plaats van de 230. Maar kijk, we willen ook zaken agenderen, initiatiefvoorstellen doen. Dat moeten goed onderbouwde, wetenschappelijk gefundeerde voorstellen zijn. Mensen vertrouwen D66 uiteindelijk ook omdat we goed voor de schatkist en samenleving zorgen. Dat betekent alleen niet dat je ook je politieke verhaal moet ophangen aan twintig argumenten en een beslisboom.’

Hoe moet het dan wel?

‘Zelf heb ik dat geleerd rondom het klimaatdossier. Je kunt nóg een keer aan mensen uitleggen dat de wereld vergaat, maar dat leidt niet tot meer klimaatactie.’ Groen: ‘En dat gaat ook voorbij aan zorgen die veel mensen hebben.’ Jetten: ‘Ja precies, terwijl een gesprek over ‘U heeft in 2022 een bizarre energierekening gehad en daar waarschijnlijk ook wakker van gelegen. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat u uw huis kan isoleren zodat die rekening omlaag gaat?’ wél aanspreekt. Dan willen mensen in actie komen. Dat alarmistische verhaal dat ze bij GroenLinks-PvdA nu over het klimaat vertellen, gaat echt niet helpen. Daar geloof ik totaal niet in.’

Ook te veel vanuit de ratio?

‘Ja, en vanuit angst. In plaats van een hoopgevend alternatief te bieden. Wij hebben hier met z’n negenen afgesproken: tegenover de door angst gedreven antwoorden van Wilders op alle problemen, zullen wij altijd met positieve oplossingen komen.’

Groen, kritisch: ‘Ja, maar het is daarbij wel belangrijk dat problemen niet worden behandeld als een simpele, op te lossen puzzel. De manier waarop vandaag de dag over politieke problemen en oplossingen wordt gesproken, doet denken aan dat kinderspeelgoed waarbij je een driehoekje door een driehoekig gaatje moet duwen. Alsof politiek zo werkt! Je kan uiteindelijk nooit van tevoren bedenken hoe zaken precies uitpakken. Maar daarnaast is het ook de functie van politiek om verschillende waarden en wereldbeelden die er in een samenleving zijn, te vertalen naar politiek conflict. Dat politieke conflict lijkt tegenwoordig steeds meer een strijd tussen verschillende claims op ‘de waarheid’. Een beroep op de wetenschap wordt dan tegenover een beroep op ‘de waarheid van het volk’ gezet. Neem stikstof: ‘er is geen alternatief – het moet van Brussel’ tegenover ‘zonder de boeren geen eten’. Dit is slecht voor de democratie en leidt tot wantrouwen. Het is noodzakelijk dat waarden weer voorop worden gezet in de politiek.’

Dus meer idealisme; moet D66 minder pragmatisch worden?

Jetten: ‘Nee, nee. Maar ik praat wel veel met D66’ers over wat dat pragmatisme betekent; het is niet zonder eigen ideeën, via een soort rekenformules op antwoorden uitkomen. Als we het bijvoorbeeld hebben over stikstof, moet het volgens mij veel meer gaan over de waarde van de natuur: de planten en diersoorten die het voortbestaan van onze planeet overeind houden, de natuur waar we in het weekend recreëren; de natuur die aan de basis staat van onze voedselketen. Ik ben het helemaal met Afke eens: politiek is uiteindelijk ideeënstrijd en moet in de politieke arena worden uitgevochten, ten dienste van de samenleving. Want we hebben allemaal emoties en ideeën over zaken die ons aan het hart gaan.’

‘Maar, wij zullen niet aan de zijlijn staan om de hele dag ons eigen gelijk te prediken, en het nooit te krijgen. Als we weten ‘dit is de stip op de horizon’, zijn we wel zo redelijk dat we soms een tussenstap met anderen afspreken. Om de boel in beweging te krijgen.’

Is dit ook een verdediging van de deelname aan Rutte IV?

‘Oh, nee hoor, niet per se. Maar, je wil wel dingen voor elkaar krijgen. Dat zit heel erg in het DNA van D66, zowel landelijk als lokaal.’

Groen: ‘D66 is van oudsher ontzettend hervormingsgezind – maar, ik denk wel dat de deelname aan Rutte IV een kantelpunt voor D66 is geweest als het gaat om een bepaalde belofte.’ Groen formuleert zorgvuldig. ‘Het idee was een zo progressief mogelijke coalitie, waar ‘nieuw leiderschap’ ook deels over ging. Opnieuw aan hetzelfde kabinet deelnemen, strookt daar niet mee. En het was ideologisch gezien lastig voor D66. Mensen associëren jou als progressieve partij met een conservatief kabinet. Dat leidt tot een verlies van herkenbaarheid, of ideologisch profiel.’

‘Waarden moeten weer voorop worden gezet in de politiek’

**‘Coalities
tussen
progressieve
partijen zijn
harder nodig
dan ooit’**

Eens?

Jetten: ‘Ik denk dat het regeerakkoord progressiever is geworden dan wanneer PvdA en GroenLinks hadden meegedaan. VVD en CDA hebben in de formatie een hoge prijs betaald voor hun blokkade op links. Daardoor zijn allerlei dingen door ons uitonderhandeld die anders nooit waren gelukt. Maar in een combinatie met drie conservatieve partijen heb je de beeldvorming zó tegen. Dan is er weinig oog voor alle geboekte resultaten.’

Was dat de kabinetsdeelname waard?

Jetten: ‘Nou – dat weet ik eigenlijk niet. De verkiezingsuitslag is natuurlijk klote. Ik snap dat mensen het gevoel hebben dat dit voorlopig niet meer hoeft; op deze manier ons altijd maar verantwoordelijk voelen. Rutte en Hoekstra hebben zich als horken gedragen door de ‘linkse wolk’ te blijven uitsluiten. We hadden ook tegen ze kunnen zeggen: zoek het maar uit. In die zin zitten wij er nu ook onbevangen in. Wij hebben negen zetels. Als Yeşilgöz liever met Wilders samenwerkt dan met Timmermans: veel succes ermee.’

Over Timmermans gesproken: moet niet ook meer de samenwerking met links worden opgezocht, zodat je een vuist kan maken tegen het populisme?

Groen: ‘Ja, de grote vraag is: hoe staan we voor progressieve waarden, in een tijd waarin radicaal rechtse partijen dominant zijn? Je ziet bij debatten nu die dominantie. Radicaal rechts, samen met VVD: they run the show. Coalities tussen progressieve partijen zijn harder nodig dan ooit. De Mr. Hans van Mierlo Stichting werkt daarom op de inhoud samen met andere wetenschappelijke bureaus. Zo hebben we met de wetenschappelijke bureaus van GroenLinks en PvdA een gezamenlijke positie geformuleerd op het bedrijfsleven: Van winst naar waarde. Dit soort samenwerkingen zullen we blijven aangaan.’

Jetten: ‘Fractievoorzitters en Kamerleden onderling zoeken elkaar ook al meer op, omdat het écht nodig is. En dan heb ik het over samenwerking vanuit het midden – brede, progressieve samenwerking: met GroenLinks-PvdA, Volt, maar in deze Tweede Kamer-samenstelling ook CDA en ChristenUnie op bepaalde onderwerpen. Het progressieve kamp is de afgelopen jaren steeds kleiner geworden, en heeft vooral onderling de zetels herverdeeld. We moeten gezamenlijk ervoor zorgen dat progressief Nederland zijn plek weer kan terugwinnen.’

Waar zal D66 zich nu op gaan focussen?

Jetten: ‘Wij zullen dé oppositiepartij zijn die elke dag weer opstaat tegen populisme. Daarnaast moeten we constructief zijn, en met hervormingsvoorstellen komen in de traditie waar D66 groot mee is geworden: de AOW-leeftijd, de hypotheekrenteaftrek – we moeten weer sociaal-economische thema’s durven te agenderen. Die behoefte proef ik van hoog tot laag in de partij. Onderwijs zal altijd bij D66 horen, maar we moeten het bijvoorbeeld meer hebben over ons zorgsysteem. Ook: hoe kom je tot een gezonde economie? Dat moet een schone economie zijn – dus klimaat-aanpak. Maar ook een veel eerlijkere economie: die grote verschillen in

vermogens zijn onacceptabel. En als we onze economie anders met elkaar willen inrichten, dan zullen we een waardengedreven debat moeten voeren over hoe Nederland er over dertig jaar uit moet zien.'

Foto: Herman Wouters

Groen: 'We moeten daarnaast kritisch kijken naar thema's die eigenlijk ontzettend spelen, maar waar de politiek het maar weinig over heeft. Dat is in het verleden bijvoorbeeld migratie geweest, en Europa. Om te voorkomen dat in paar jaar weer een nieuwe Wilders opstaat, moeten we ons afvragen: waarop wordt te weinig politiek conflict gevoerd?'

Jetten: 'Er moet ook meer ruimte binnen de vereniging komen om hierover de discussie aan te gaan. In tien jaar zijn we enorm gegroeid en hebben we allerlei procedures en systemen opgetuigd om dat in goede banen te leiden. De zuurstof is een beetje uit de club gegaan. Laten we weer politieke cafés met elkaar organiseren, waar we met elkaar kunnen filosoferen en debatteren. Dan komen die politieke conflicten ook weer bovendrijven, en kunnen we daarmee aan de slag.' Groen: 'Ja, inderdaad. Mensen worden lid vanuit hun idealen: als je als politieke partij ideologisch sterker wil staan, moet je je vereniging versterken. Daar ben ik van overtuigd.' ●

**'We moeten
weer sociaal-
economische
thema's durven
te agenderen'**

Sara Visser
is redacteur van *Idee*
en journalist bij
omroep HUMAN.

De ontreddering van 23 november deed denken aan 2002, toen na de opkomst van Pim Fortuyn traditionele regeringspartijen hun chagrijn niet konden onderdrukken. Is er met de overwinning van de PVV sprake van de zoveelste 'ruk naar rechts', of is het onderdeel van een bredere verrechtsing van de kiezer?

Door Dieuwertje Kuipers

Modderen in het midden geeft radicale flanken vuur

Er bestaat beeld bij het sentiment van 23 november 2024.

Tweeëntwintig jaar eerder werd na een tv-debat de iconische foto van PvdA-lijsttrekker Ad Melkert genomen. Chagrijnig voor zich uit starend boven een doodgeslagen biertje – leunend tegen de muur, hand in de zak – terwijl letterlijk rechts van hem Pim Fortuyn opgewekt de zaal verlaat. Tweeëntwintig jaar en een verkiezingszege van de PVV later waart de geest van de Ad Melkert weer rond, tussen de blauwe stoeltjes in de Tweede Kamer, wanneer bij de verkiezing van nieuwe kamervoorzitter Martin Bosma (PVV) de gezichten van de D66 en PvdA-GroenLinks-fractieleden unaniem op onweer staan. Hij spookt tussen de regels door van alle analyses over de monsterzege van de PVV: van 'ruk naar rechts'-kre-

Tweeëntwintig jaar en een verkiezingszege van de PVV later waart de geest van de Ad Melkert weer rond

tologie tot de oproep om weer op gewone-mensen-safari te gaan. Wat hebben we toch (weer) gemist?

De kiezer was al rechts, maar maakt er nu pas een punt van

Op zich is het idee van een 'ruk naar rechts' geen vreemde: we hadden in Nederland al vóór Geert Wilders' PVV de LPF van Pim Fortuyn, in Oostenrijk de FPÖ, later in Duitsland de AfD. Maar: van een ideologische verschuiving van kiezers naar rechts is geen sprake. In tegenstelling tot het Nederlandse partijenlandschap blijken kiezers zo stabiel als een rechtopstaande lepel in een pot snert. Culturele onderwerpen zoals immigratie en integratie staan immers al sinds 1994 in de top drie van belangrijkste maatschappelijke problemen: lang voor de opkomst van LPF en PVV.

Volgens Tom van der Meer, politicoloog aan de Universiteit van Amsterdam (UvA), is de structuur van het Nederlandse partijstelsel sinds het succes van de Fortuynrevolte in 2002 permanent veranderd. Tot die tijd bestreden partijen elkaar op sociaal-economische en ethische thema's. Die laatste thema's (denk aan de discussies rondom euthanasie maar ook softdrugs) zijn vervangen door identitair-culturele issues zoals migratie. Oftewel: onderwerpen waar D66 issue-eigenaar op was, waren destijds ook politiek en maatschappelijk gezien dé issues.

Na 2002 zijn deze vervangen door migratie: een onderwerp waar andere partijen – zoals PVV maar ook VVD – zich aan hebben verbonden. D66 profileerde zich onder Pechtold als de anti-Wilders stem, maar ontwikkelde geen eigen visie op migratie. Zo gaf D66 het issue-eigenaarschap hierop cadeau aan Wilders. Het duwde hem richting de flanken, op schijnbaar veilige afstand. Schijnbaar, want: 'De combinatie van consensuspolitiek en brede coalities in Nederland bood ruimte voor een meer populistische oppositie van buitenaf,' schreef Tom van der Meer al in 2017 op politicologenblog Stuk Rood Vlees.

Hoe middencoalities de flanken versterken

Gedurende een reeks van kabinetten-Rutte met middenpartijen was er sprake van een langere periode van consensuspolitiek. Door elf jaar aan middencoalities zijn er nu vooral partijen aan de flanken ontstaan, zoals de PVV en Forum voor Democratie (FvD). 'Deze partijen houden de kiezers wantrouwend. Dat komt deels omdat ze niet mee mogen regeren, maar ook omdat ze zelf radicaal zijn', aldus Van der Meer. Deze partijen onderscheiden zich per definitie met het afwijzen van de zittende machthebbers. Die dynamiek speelt al sinds 2006: dat er eigenlijk alleen ruimte is voor dissidente geluiden vanaf de politieke flanken.

➔ **Tom van der Meers artikel op Stuk Rood Vlees**

‘Eigenlijk zijn de afgelopen jaren juist een uitzondering geweest in de Nederlandse politieke traditie,’ zegt Van der Meer. Nederland heeft een open systeem, met een lange traditie waarin nieuwe partijen opkomen die wantrouwende kiezers aan zich weten te binden met hernieuwde thema’s. ‘Vergeet niet dat D66 eigenlijk ook zo’n partij was, die wilde nota bene het systeem van binnenuit opblazen maar werd daar uiteindelijk in opgenomen. De SP deed dat ook. De LPF was kritisch op de puinhopen van paars, maar ging uiteindelijk toch meeregeren.’

Het gat in de politieke markt

Dat de flanken zijn gegroeid, bewijst niet per se dat Nederland verrechtst. Links is altijd kleiner geweest dan rechts. ‘Dat maakt ons land wezenlijk anders dan veel andere West-Europese landen,’ zegt UvA-politicoloog Sarah de Lange. Dat komt door de verzuiling: katholieke en protestante arbeiders stemden op de voorlopers van het CDA in plaats van op de linkse arbeiderspartijen. Wat telt als linkse partijen is ook schaars in Nederland: het KiesKompas deelt alleen PvdA, GroenLinks, SP, Partij voor de Dieren, DENK en BIJ1 in bij links, terwijl bijvoorbeeld DENK juist conservatieve elementen in het programma heeft, zoals het afzetten tegen de ‘regenboogdwang’. Ondertussen hebben D66 en Volt duidelijk progressieve elementen, maar het KiesKompas telt ze niet als links. De Lange memoreert dat zelfs cultureel-conservatieve rechtse partijen op bepaalde onderwerpen afwijken: ‘PVV en NSC staan bijvoorbeeld sociaal-economisch ook dicht aan de linkerzijde.’

Politicalogen zien al langer dat het aanbod van politieke partijen niet tegemoet komt aan de vraag naar een tegengeluid dat sociaal-economisch vóór de welvaartsstaat is, maar cultureel conservatief is. Niet alleen de PVV en NSC proberen dat gat te vullen: de Socialistische Partij (SP) doet dat ook. Volgens politicoloog Matthijs Rooduijn verklaart dat ook waarom de SP niet méér samenwerkt met PvdA-GL: zo zijn SP-stemmers betreft migratie een stuk restrictiever, qua klimaat veel minder groen, en EU-kritischer dan hun sociaal-economische evenknie.

Een ontevreden burger is niet altijd radicaal

Hoewel de PVV dus met 37 zetels een monsterzege behaalde, lieten deze verkiezingen ook zien dat de alternatieven op rechts niet exclusief radicaal waren: het rechtse anti-establishment geluid kwam niet alleen vanaf de flanken. ‘Met Pieter Omtzigt horen we dat geluid juist dwars door het midden, dat maakt deze verkiezingen zo interessant,’ constateert Rooduijn. Omtzigt trekt stemmen uit alle windrichtingen: VVD, PVV, PvdA, SP maar ook eerdere niet-stemmers. De mobilisatie van de ontevreden kiezer door Omtzigt ging niet ten koste van bijvoorbeeld de PVV. ‘Je ziet dat als bijvoorbeeld de BBB keldert, de PVV omhooggaat, maar dat geldt niet voor NSC. De opkomst van Omtzigt deed dus niets af aan de steun voor Wilders,’ aldus Rooduijn.

Hoewel Omtzigt ontevreden kiezers aan zich bindt, en kritisch is op het establishment, zoekt hij de oplossing voor problemen juist in datzelfde establishment. Hij verwerpt het systeem niet, zoals bijvoorbeeld Thierry

Politicalogen zien al langer dat het aanbod van politieke partijen niet tegemoet komt aan de vraag naar een tegengeluid dat sociaal-economisch voor de welvaartsstaat is, maar cultureel conservatief is

Baudet met FvD dat wel doet. Zo wees Pieter Omtzigt op de onrechtsstatelijke trekken van de PVV, waardoor hij nu al maanden traineert om met deze partij een coalitie in te stappen.

Het idee dat een ontevreden burger *dus* een radicale burger is, is onterecht. Zo wees electoraal geograaf Josse de Voogd erop dat er niet bovenmatig PVV is gestemd in Noordoost-Nederland – waar nota bene Ter Apel ligt. Dit gebied is er qua inkomen slecht aan toe, maar juist goed betreft sociale cohesie: hier vinden we de meeste bloeddonaties, de meeste vrijwilligers. ‘Die onderlinge betrokkenheid lijkt als een buffer te werken tegen ontevredenheid,’ constateerde De Voogd. ‘Dit neemt niet weg dat ze boos zijn vanwege Ter Apel, windmolens, stikstofmaatregelen, aardgas en energiearmoede, maar toch heeft het zich niet direct vertaald in een PVV-stem.’ Hij vermoedde dat de stemmen op BBB en NSC ‘laatste-kansstemmen’ zijn: een niet-radical vluchtheuvel, zoals het CDA onder Balkenende dat bleek te zijn na de moord op Fortuyn.

De electorale backdraft

Natuurlijk: achteraf is makkelijk praten. Maar weinig experts zagen de overwinning van 37 zetels voor de PVV aankomen. Op één na: Joost van Spanje voorspelde de PVV-zege al op 1 oktober. De politicoloog aan de Universiteit van Londen doet al ruim twintig jaar onderzoek naar uitdagers van establishmentpartijen en zag electorale ruimte voor de PVV ontstaan na wat hij de ‘kapitale blunder van de VVD’ noemt. Van Spanje: ‘Wat Mark Rutte altijd goed deed, is een combinatie van de PVV enerzijds wegzetten als een schreeuwer aan de zijlijn, en anderzijds zijn agenda schaamteloos overnemen. Daarmee behield hij de kiezers die zich zorgen maakten over migratie.’

Een schril contrast met zijn opvolgster Dilan Yeşilgöz, die eind augustus meedeelde niemand uit te sluiten, en suggereerde dat ze misschien wel samen met Geert Wilders in een coalitie zou willen zitten. ‘Dat veranderde de situatie voor veel kiezers: hij werd niet langer geïsoleerd, en is over van migratie eigenlijk issue-eigenaar,’ aldus Van Spanje. Wat volgde was een langzame aanloop, die een week voor de verkiezingen omhoog schoot. Jarenlang werd de PVV electorale zuurstof ontnomen door de VVD. Toen die de deur openzette, wakkerde het anti-immigratievuur direct aan: een electorale backdraft.

Het gemok van het establishment doet denken aan die van de Fortuyn-revolte in 2002. Maar net als toen gaat deze verkiezingsuitslag over meer dan alleen deze monsterzege voor één partij. Deze uitslag heeft het politieke landschap in één klap veranderd, terwijl kiezers en hun voorkeuren hetzelfde zijn gebleven: sociaal-economisch links, maar cultureel conservatief is een combinatie waaraan in Nederland al sinds halverwege de jaren negentig politieke behoefte bestaat. De vraag is wat de traditionele regeringspartijen gaan doen: chagrijnig voor zich uit staren boven een doodgeslagen biertje? Of de regie terugpakken op politieke onderwerpen waar de flanken nu (nog) een monopolie op hebben? ●

Het idee dat een ontevreden burger dus een radicale burger is, is onterecht

Dieuwertje Kuipers is freelance politiek journalist voor onder andere Vrij Nederland en promoveerde als politicoloog aan de Vrije Universiteit Amsterdam op politiek risicogedrag.

‘De grootste dreiging...

interview
Cas Mudde

komt uit het midden’

Uiterst rechtse populistten lijken de bastions van de liberale democratie te bestormen – maar in hoeverre ligt daar het echte probleem? En wat kunnen partijen die de liberale democratie wél als vaste basis hebben, eraan doen? *Idee* vroeg het Cas Mudde.

Interview door Daniël Schut

Cas Mudde is 's werelds meest vooraanstaande expert over populisme en uiterst rechts, een verzamelterm voor zowel (anti-democratisch) extreemrechts als (anti-liberaal-democratisch) radicaal rechts. In 2019 waarschuwde hij al voor de vruchtbare grond voor de pvv, in zijn boek *The Far Right Today* (Polity Press, 2019). Maar voor iedereen die nu bezorgd is omtrent de toekomst van de liberale democratie, had hij een schijnbaar paradoxaal advies: probeer niet de liberale democratie te 'redden' door uiterst rechts aan te pakken, maar probeer in plaats daarvan de liberale democratie direct te versterken – dan verzwakken radicaal en uiterst rechts vanzelf. Tijd voor *Idee* om uit te zoeken hoe dat zit.

Versterk de liberale democratie, dan verzwakt uiterst rechts vanzelf – leg uit? 'We weten uit kiezersonderzoeken dat uiterst rechts in de meeste West-Europese landen aanspraak kan maken op een harde kern van ongeveer tien procent van de kiezers. De kiezers daarbovenop zijn rechtse kiezers die ontevreden zijn over de partijen waar ze normaliter op zouden stemmen. Voor hen is de PVV wat we noemen een 'zweep'-partij: een stok waarmee ze kunnen slaan als hun eerdere favoriete partij niet voldoende responsief is. Die kiezers vinden dat rechtse partijen zoals de VVD veel beloften te doen aan wat zij belangrijk vonden, maar dat nooit deden als ze eenmaal in de regering deden.

Wat die kiezers belangrijk vinden, zijn voornamelijk sociaal-culturele issues, en dan met name immigratie en integratie. Voor zover ze zich bezighouden met sociaal-economische kwesties, zien ze die ook door een identitaire of ronduit racistische lens: ze zijn niet zozeer bezorgd over inkomensongelijkheid of bestaansonzekerheid per se, maar eerder dat migranten hun banen inpikken of parasiteren op de welvaartsstaat. Die kiezers zijn nu van rechts overgelopen naar uiterst rechts.

Maar als je nu alleen maar uiterst rechts aanpakt, bijvoorbeeld door uiterst rechtse partijen te verbieden, of door ze uit te sluiten van regeringsdeelname, of door ze te negeren, dan blijven die kiezers ontevreden – en dat verzwakt op lange termijn juist de liberale democratie. Op lange

Cas Mudde is een Nederlands politiek wetenschapper, gespecialiseerd in politiek extremisme en populisme in Europa. Hij is onder andere hoogleraar aan de School of Public Affairs van de University of Georgia (Verenigde Staten).

'Op lange termijn heeft een liberale democratie alleen maar duurzaam draagvlak als de bevolking er tevreden mee is'

termijn heeft een liberale democratie alleen maar duurzaam draagvlak als de bevolking er tevreden mee is. Zorg je ervoor dat bevolking voldoende tevreden is met de liberale democratie, dan verzwak je uiterst rechts doordat je die ontevredenheid wegneemt.

Daar komt nog bij dat uiterst rechts méér is dan een handvol partijen: het is een ideologie, een gedachtegoed, dat allang niet meer exclusief is voor de partijen die we er nu mee associëren. Door alleen die partijen uit te sluiten, sluit je het uiterst rechtse gedachtegoed niet uit. Nederland is daar een perfect voorbeeld van: al sinds de LPF in 2002 zijn bijna alle partijen op jacht naar de uiterst rechtse kiezer. Ook toen de PVV eerder werd uitgesloten, domineerden ze het debat. De grootste bedreiging voor de liberale democratie komt daarmee helemaal niet vanuit de uiterst rechtse partijen: de grootste dreiging komt uit het midden.'

Maar brengt die analyse de ándere politieke partijen niet in een verschrikkelijke ideologische Cacth-22? Want aan de ene kant móet je de problemen waar kiezers van wakker zeggen te liggen, wel adresseren om het te winnen van uiterst rechts, maar aan de andere kant gaat het oplossen van die problemen tegen de eigen ideologie in? 'Dat hoeft niet zo te zijn, want het probleem is niet dat sommige kiezers primair willen spreken over immigratie, integratie en veiligheid. Dat zijn gewoon kwesties die leven bij de mensen – hoewel uit onderzoek ook blijkt dat er een sterke correlatie zit tussen waar de media veel over schrijven en wat mensen zéppen belangrijke kwesties te vinden. Het probleem is dat andere partijen meepraten over immigratie vanuit hetzelfde frame, hetzelfde denkkader, als uiterst rechts.'

In de jaren zeventig werd immigratie vooral bekeken vanuit een economisch frame: toen ging het vooral over gastarbeiders, en met name de VVD en het CDA wilden weten hoe er méér van naar Nederland konden komen. Later werd 'immigratie' bekeken vanuit een juridische bril: welke immigrant krijgt welke status, en waarom? Tegenwoordig bespreken politieke partijen immigratie vrijwel uitsluitend vanuit het perspectief van uiterst rechts: alsof het een gegeven is dat immigratie een identiteits- en veiligheidsissue is. Als alle partijen dat frame, die probleemanalyse, overnemen, dan kom je vanzelf uit bij uiterst rechts beleid als 'oplossing' voor dat probleem – welke partij er dan ook in de regering zit. En als alle partijen dat frame overnemen, legitimeren ze dat denkkader ook voor de kiezer: blijkbaar is dat dé manier om over immigratie te praten. Maar partijen hoeven dat denkkader dus niet over te nemen: ze kunnen over immigratie óók op andere manieren denken en doen, zoals dat eerder ook al gebeurd is.'

Waarom hebben die andere partijen dat niet gedaan dan, in aanloop naar de verkiezingen? 'Een frame komt voort uit een ideologie: een bepaalde visie op de wereld en wat goed is. Wat men als probleem ziet, hangt af van de eigen ideologie: multiculturalisme is alleen een probleem voor mensen die denken dat samenlevingen mono-cultureel moeten zijn. Of botter gezegd: het probleem van de klimaatcrisis en dat de aarde onge-

'Multiculturalisme is alleen een probleem voor mensen die denken dat samenlevingen mono-cultureel moeten zijn'

schikt raakt voor menselijk leven, is alleen een probleem als je begaan met dat menselijk leven.

Maar in de afgelopen jaren durfden politieke partijen geen ideologie meer uit te werken en uit te dragen. VVD-leider Mark Rutte is daar het grootste voorbeeld van, maar niet de enige: D66 hing vanaf het begin al een zogenaamde 'pragmatische politiek' aan, en de PvdA schudde haar ideologische veren ook al af. Rutte riep trots dat hij alleen maar 'problemen oploste', maar hij vergat daarbij dat als hij het probleem niet eerst definieerde, dat anderen dat dan voor hem deden. En als het gaat om immigratie was dat dus Wilders die voor Rutte het probleem definieerde.

Foto: Herman Wouters

Dat gebrek aan ideologisch zelfvertrouwen bij de andere partijen verklaart waarom het frame van de pvv dominant is geworden in het debat over het ene issue van immigratie: het was het enige beschikbare, ideologisch consistente denkkader dat kiezers van antwoorden kon voorzien. De enige die politiek-ideologisch leiderschap durfde te tonen, was Wilders.

Het verklaart ook een ander, eraan gerelateerd fenomeen: de 'agenda setting power' van uiterst rechts. De afgelopen jaren is het in Europa bijna overal uiterst rechts geweest dat de politieke agenda bepaalde: niet alleen hoe er over immigratie en identiteit werd gesproken, maar ook dat er over immigratie en identiteit gesproken werd als belangrijkste, meest urgente kwestie. Vanuit de ideologie van uiterst rechts bezien is dit ook het belangrijkste, meest urgente issue. Maar dat hoeft dus niet zo te zijn.

'De enige die politiek-ideologisch leiderschap durfde te tonen, was Wilders'

Dat betekent dus een tweeledige opdracht voor de andere politieke partijen: náást vanuit een ander denkkader praten over immigratie, ook ándere onderwerpen op de kaart zetten. Bijvoorbeeld klimaat, of openbaar vervoer, of de zorg, of huisvesting. Met name het debat over huisvesting was bij de verkiezingen absoluut gênant: de andere partijen en de media stonden het toe dat Wilders ook d t issue weer inkleurde met de kwast van immigratie, terwijl het feitelijk zo is dat minder van tien procent van de beschikbare huisvesting naar statushouders gaat. Andere partijen moeten dus ten eerste meer over hun eigen issues praten, en ten tweede vanuit hun eigen frames over die issues praten – maar dat kunnen ze dus alleen als ze weer vanuit hun eigen ideologie durven te denken.'

Doe eens een voorzet dan, hoe zou zo'n ideologie eruit moeten zien?

'Die ideologieën zijn al voorhanden: de christendemocratie, het liberalisme, de sociaaldemocratie, de groene stromingen... Alleen zijn veel van deze ideologieën ontwikkeld in een andere tijd en samenleving. Als ik bijvoorbeeld kijk naar de sociaaldemocratie – die ideologie ligt het dichtste bij mij – dan denk ik dat de sociaaldemocratie van de 21ste eeuw anders moet zijn dan die van de 20ste. De sociaaldemocratie van de 20ste eeuw was gebaseerd op een witte, patriarchale, heteronormatieve samenleving, waarin gastarbeiders werden geïmporteerd zodat de witte arbeidersklasse een treetje omhoog de middenklasse in kon.

In een economie waarin het precariaat een belangrijke rol speelt, waarin mensen van de ene sector naar de andere gaan, langer leven, langer naar school gaan en korter werken, en niet meer in een kostwinner-model gezinnen stichten, moet je heroverwegen wat bijvoorbeeld staatsinterventie betekent. Dat geldt overigens natuurlijk ook voor het sociaal-liberalisme: in een multiculturele samenleving met toegenomen ongelijkheid werkt een idee als 'verheffing door de economie' aanzienlijk minder dan in een gelijke samenleving.'

Even een zijspoor, maar ... wat onderscheidt dan het sociaal-liberalisme van de sociaaldemocratie?

'Als ik even een typisch politicologenonderscheid maak, dan zou ik zeggen: rechts, oftewel pro-markt als het gaat om sociaaleconomische kwesties, en links, oftewel pro-individuele rechten en vrijheden als het gaat om sociaal-culturele kwesties. En tegenwoordig onderscheiden politicologen een derde dimensie: 'open' versus 'gesloten', en op die dimensie zou het sociaal-liberalisme 'open' scoren. Misschien zit het sociaal-liberalisme dan wel dichtbij het libertarisme, zelfs. De vraag is natuurlijk ook of je daarmee heel groot kan worden: de meeste kiezersonderzoeken laten zien dat die combinatie waarschijnlijk niet veel kiezers trekt.

Overigens zagen we in de afgelopen decennia dat D66 telkens campagne voerde op sociaal-cultureel linkse issues, en vervolgens altijd in een regering stapte waarin ze primair rechts pro-marktbeleid moest of wilde uitvoeren en rechts socio-cultureel beleid accepteerde.

'Misschien zit het sociaal-liberalisme dan wel dichtbij het libertarisme'

We hebben het nu over verschillende ideologieën, maar is er ook iets wat partijen en anderen uit alle stromingen kunnen doen om de liberale democratie te schragen – los van een specifieke ideologie? 'Alle politieke partijen pretenderen gebaseerd te zijn op een ideologie die de liberale democratie zegt te respecteren. Het grootste probleem is dat er licht zit tussen de ideologische theorie aan de ene kant, en de beleidspraktijk van partijen aan de andere kant. De vvd is daar een schoolvoorbeeld van: zo kwam de Orde van Advocaten na een analyse van de partijprogramma's tot de conclusie dat het programma van de vvd ook behoorlijk vaak in regelrechte tegenspraak was met de principes van de democratische rechtsstaat.

Mede daarom denk ik ook niet dat 'institutionele garanties', zoals zaken verankeren in een grondwet of hopen dat de EU ons wel op het rechte pad houdt, genoeg zijn. Dat is met Hongarije bijvoorbeeld ook niet gelukt. Als een politiek leider het wil, is er altijd wel om dat soort institutionele garanties heen te werken.

Het belangrijkste dat we kunnen doen, is de liberale democratie uitleggen – zowel aan de mensen in het land, als ook aan de politieke elites. Liberale democratie is per definitie strijd: er is altijd een spanning tussen meerderheden en minderheden. Voor politici betekent dit onder andere: praat en denk niet over minderheden in termen van specifieke, gedefinieerde groepen. Tegenwoordig is het woord 'minderheden' vrijwel synoniem geworden met 'moslims'. Voor uiterst rechts is het zo makkelijk om de discussie over minderheidsrechten plat te slaan tot een strijd tussen bevolkingsgroepen: 'het volk' tegen 'de moslims'. Maar in de politiek is het zo dat de meerderheid van vandaag de minderheid van morgen kan zijn – en ook dan willen we ieders rechten beschermd zien.

De mensen in het land mogen ook wel hun verantwoordelijkheid nemen. Er is een flinke groep kiezers die van de ene rechtse populist naar de andere zwalkt. Als de leiders die ze kiezen telkens weer falen, mogen die kiezers zich ook wel eens op hun hoofd krabben: hebben zij misschien onvoldoende mensenkennis? Trappen ze misschien te snel in onmogelijke beloftes?

De media spelen daarbij ook een belangrijke rol. De media zijn niet 'links' of 'rechts', maar een bedrijf dat de verhalen maakt voor de 'nieuwsconsument'. Zo lang die massaal blijft klikken op TikTok-video's over Geert Wilders en zijn kattenliefde, blijven de media die maken. Nederland is ten diepste een pluralistisch land, waar politieke compromissen pure noodzaak zijn en democratisch het best haalbare – media en politiek moeten niet impliceren of ronduit pretenderen dat er één beleid is dat voor iedereen (even) goed is. Daarmee schep je onrealistische verwachtingen voor de kiezer en speel je populist in de kaart.' ●

'Het belangrijkste wat we kunnen doen, is de liberale democratie uitleggen'

Daniël Schut
is hoofdredacteur
van *Idee*.

Radicaal rechts won bij de afgelopen verkiezingen, en de linkse en middenpartijen verloren. Welke rol speelden de media hierbij? Analyse leert dat met name de PVV flink heeft geprofiteerd van de ‘medialogica’ – en dat er voor D66 weinig te winnen viel.

Door Rens Vliegthart

Een bijzondere campagne met bekende media-effecten

Het eclatante succes van de pvv tijdens de afgelopen verkiezingen wordt veelal verklaard door te wijzen naar de vvd: lijsttrekker Dilan Yeşilgöz koos ervoor om Wilders niet uit te sluiten van mogelijke coalities, waardoor een stem op de pvv aantrekkelijker werd, omdat deze nu misschien wel eens daadwerkelijk zou kunnen gaan regeren. Maar die verklaring is niet voldoende: Wilders moest de voorzet van Yeşilgöz nog wel inkoppen. Dat deed hij vervolgens dan ook, maar daarbij valt de rol van communicatie en de media op: het klopt dat Wilders zichzelf als gematigder presenteerde, en daarbij handig gebruik maakte van medialogica.

Wilders voelde goed aan dat hij in zijn communicatie zichzelf als redelijk moest presenteren – als iemand die ook bereid is compromissen te sluiten en bereid is om binnen de kaders van de democratische rechtsorde op te treden. Hij deed dit, zonder dat hij daarbij wezenlijk afdeed aan zijn inhoudelijke boodschap. Zijn campagne met als slogan ‘Nederlanders weer op 1’ paste immers uitstekend bij zijn radicaal rechtse profiel.

Zijn mogelijkheid tot deelname aan de regering zonder voorafgaande uitsluiting maakte hem voor veel kiezers een logische optie aan de rechterkant van het politieke spectrum. De media brachten zijn ‘mildere toon’ als nieuwsfeit zonder al te veel kritische vragen. Hij maakte duidelijk dat de islam op dit moment geen prioriteit voor hem was, en dat de pvv mensen met een migratie-achtergrond bij regeringsdeelname op een fatsoenlijke manier zou behandelen. Veel media namen deze nieuwe positionering met enthousiasme over. Ze gebruikten het frame ‘Geert

Wilders voelde goed aan dat hij in zijn communicatie zichzelf als redelijk moest presenteren

Milders' veelvuldig, en standpunten die Wilders in een (recent) verleden nog innam, werden in berichtgeving nauwelijks ter discussie gesteld. Zo droeg de berichtgeving bij aan het beeld van Wilders als iemand die daadwerkelijk regeringsverantwoordelijkheid kan dragen.

Issue-eigenaarschap

Er speelde meer mee: de vvd liet het kabinet vallen in juli van dit jaar vanwege de asielinstream, waarna ze meteen begonnen met een verkiezingscampagne die hoofdzakelijk draaide om immigratie. Andere belangrijke kwesties zoals huisvestingstekort en bestaanszekerheid werden aan dit thema gekoppeld, wat een opening creëerde voor Wilders, die hier slim op inspeelde. Zo stelt Wilders in een Tweet op dertien november 2023: 'Alles wat ons dierbaar is, is weggegeven. Ons geld, onze veiligheid, onze huizen, onze zorg. Het hele land is in de uitverkoop gezet'.

Foto: Herman Wouters

In de Nederlandse politiek is de pvv de dominante speler als het gaat om het immigratievraagstuk. Uit het Nederlands kiezersonderzoek van 2021 blijkt dat meer dan veertig procent van de kiezers direct de pvv associeert met immigratie, terwijl slechts vijftien procent dit met de vvd doet. Onderzoek dat wij zelf aan de Wageningen Universiteit deden laat zien dat dit percentage in 2023 nog hoger ligt, op zo'n zestig procent. Dit sterke eigendom van het immigratiethema heeft consequenties; aandacht voor immigratie vergroot de kans dat mensen op de pvv stemmen, zelfs als de vvd of welke andere partij dan ook het onderwerp aansnijdt. Door vervolgens immigratie te verbinden met andere vraagstukken, gaf de vvd nóg meer ruimte aan haar concurrent om zich als breder relevant te presenteren, in plaats van een one-issue partij.

Wilders greep deze kans gretig aan. De aandacht voor onderwerpen waarvan een partij als 'eigenaar' kan worden beschouwd is electoraal voordelig. Diverse empirische studies hebben laten zien dat dit in het bijzonder geldt als het gaat om de pvv en immigratie. Zo lieten Alyt Damstra en anderen zien dat aandacht voor immigratie in de media zorgt voor een stijging van de electorale steun voor de PVV, in hun studie 'The impact of immigration news on anti-immigrant party support: unpacking agenda-setting and issue ownership effects over time', gepubliceerd in *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* (2021). Aandacht voor immigratie in de media zorgt voor een stijging van de electorale steun voor de

Het is niet onwaarschijnlijk dat de basis voor het PVV-succes niet zozeer door de eigen communicatie is gelegd, maar door andere partijen

pvv. Daarvoor is het niet eens nodig dat Wilders of andere pvv'ers zelf uitgebreid in beeld komen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de basis voor het pvv-succes niet zozeer door de eigen communicatie is gelegd, maar door andere partijen (vvd en in mindere mate ook nsc) die het immigratie-thema continu onder de aandacht brachten. Door van immigratie het belangrijkste issue te maken, voerde de vvd de facto gratis campagne voor de pvv.

De bandwagon

Naast inhoudelijke berichtgeving gaf ook de presentatie van Wilders als winnaar in de peilingen een zetje in de goede richting. Uit onderzoek weten we dat het zogenaamde 'horse race'-frame prominent is in de campagneberichtgeving. Dit frame betekent dat campagnegebeurtenissen worden afgeschilderd als waren ze een strijd om 'de winst' tussen twee of meerdere personen en hun partijen – en niet als pogingen om eigen deelpublieken te overtuigen van de eigen boodschap, in de pluralistische samenleving die Nederland nu eenmaal is.

Een gevolg van dat frame is dat, wanneer een politieke partij het in de mediapresentatie goed doet, meestal volgens politieke peilingen, dan zal deze positieve berichtgeving een zichzelf verder versterkend effect hebben – dat heet het 'bandwagon'-effect. We zien in de laatste dagen voor de verkiezingen dat de opmars van Wilders in de peilingen veel aandacht krijgt. Op zich is hier niks mis mee: of een partij bijvoorbeeld de grootste wordt of niet is kan een relevante afweging zijn. Wel is het opvallend dat die berichtgeving grotendeels gebaseerd was op een opiniepeiling van Maurice de Hond, waar op de zaterdag voor de verkiezingen onder andere het achtuurjournaal mee werd geopend. Ten eerste is de totstandkoming van deze peiling weinig transparant (hierom is deze ook niet in de Peilingwijzer opgenomen). Ten tweede lieten journalisten de terughoudendheid in het rapporteren van enkele peilingen volledig varen, en dat gebeurde dan ook nog grotendeels zonder de foutmarges en onzekerheid van die peilingen aan te geven. Zo kon Wilders optimaal profiteren van een winnaars-aureool en het bandwagon-effect.

Progressieve partijen

Er zijn meer structurele verklaringen voor de verschuiving van steun naar radicaal rechtse partijen. Uit een eerste analyse van het Nationaal Kiezersonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat de pvv-stemmer inderdaad minder migratie wilde, meer assimilatie en een wantrouwende houding jegens de politiek had. In deze context was het voor progressieve politieke partijen moeizaam campagne voeren. Hoewel uit ons eigen onderzoek blijkt dat mensen bijvoorbeeld klimaatverandering niet onbelangrijker vonden dan bijvoorbeeld migratie of woningnood kwam dit thema maar beperkt aan de orde. Voor D66 speelde daarnaast mee dat deelname in de vorige kabinetten en de relatief slechte peilingen aan het begin van de campagne aanvullende hordes waren: er moest verantwoording worden afgelegd voor de prestaties van een kabinet dat in zijn algemeenheid als weinig succesvol werd gezien, en voor veel van de grote lijsttrekkersdebatten werd Rob Jetten niet uitgenodigd.

**Voor
progressieve
partijen liep
deze campagne
uit op een
teleurstelling**

Sociale media en micro-targeting

Voor de campagne en communicatie naar de kiezer zijn partijen niet alleen afhankelijk van traditionele media. In 2021 maakten politieke partijen op grote schaal gebruik van politieke advertenties via sociale media om potentiële kiezers te bereiken. Dit werd algemeen gezien als een alternatief voor traditionele media, omdat partijen meer invloed uit konden oefenen op de inhoud en bereik van boodschappen. Er werden substantiële bedragen aan uitgegeven. Uit de studie van Xiaotong Chu en collega's, getiteld 'Do Online Ads Sway Voters? Understanding the Persuasiveness of Online Political Ads' gepubliceerd in *Political Communication* (2024) bleken deze advertenties een beperkte en persoonsafhankelijke invloed te hebben: ze versterkten met name bestaande voorkeuren.

In 2023 leken politieke partijen minder fiducia te hebben in de online-campagne. Er werd aanmerkelijk minder geld gespendeerd dan in de vorige campagne. De grootste uitgaven werden gedaan door GroenLinks-PvdA (ongeveer een miljoen euro in de maand voor de verkiezingen aan advertenties op Meta en Google), gevolgd door FvD en D66 (beiden tussen de vier en vijf ton). De grote winnaars in de verkiezingen, NSC en PVV, gaven weinig tot geen geld uit aan de onlinecampagne. Het is echter te makkelijk te concluderen dat al deze advertenties totaal geen effect hebben gesorteerd. Wel zullen zij hooguit tot beperkte veranderingen hebben geleid.

Rode loper

In een aantal opzichten waren de Tweede Kamerverkiezingen van afgelopen najaar ongekend – met nooit eerdere vertoonde volatiliteit en grote verschuivingen in steun voor verschillende partijen. Een deel van de dynamiek is te verklaren met aloude mechanismen, die relateren aan de inhoud van berichtgeving over de campagne, met name in de laatste dagen voor de verkiezing. Kort gezegd: hoewel Wilders strategisch een uitstekende campagne voerde, mag hij de VVD zeer erkentelijk zijn voor het uitrollen van de rode loper die hem rechtstreeks naar de verkiezingsoverwinning heeft geleid. Voor progressieve partijen liep deze campagne uit op een teleurstelling – zij zullen na moeten denken over een passend en aansprekend antwoord op de toegenomen populariteit van radicaal rechts. ●

Hoewel uit ons eigen onderzoek blijkt dat mensen bijvoorbeeld klimaatverandering niet onbelangrijker vonden dan bijvoorbeeld migratie of woningnood kwam dit thema maar beperkt aan de orde

Rens Vliegenthart is hoogleraar Strategische Communicatie aan de Wageningen Universiteit.

Het politieke landschap ziet er na de overwinning van de PVV totaal anders uit – maar hoe is dat zo gekomen? En wat betekent dat voor de campagne-strategieën van politieke partijen? *Idee* zocht het uit.

Interview door Daniël Schut

‘Er is een lijn te trekken tussen de oprichting van D66 en de monsterzege van de PVV’

interview
Catherine
de Vries

Catherine de Vries is hoogleraar politicologie aan de Bocconi Universiteit in Milaan, Italië.

De van oorsprong Nederlandse politicologe Catherine de Vries schreef samen met de Deense politicologe Sara Hobolt hét boek over hoe politieke partijen strategisch denken en doen: *Political Entrepreneurs: The Rise of Challenger Parties in Europe* (Princeton University Press, 2020). Dat maakt haar bij uitstek dé expert om antwoorden te verkennen op de vragen waar veel sociaal-liberalen mee zitten na de daverende verkiezingswinst van de PVV en het – schijnbaar ermee corresponderende – verlies van D66. Wat verklaart die ‘ruk naar rechts’ – en welke manoeuvreerruimte hebben progressieve partijen nog? *Idee* sprak haar via Zoom en vroeg als eerste...

Was je verbaasd over de verkiezingsuitslag van 22 november 2023?

‘Eigenlijk niet zo: dat er op de rechterflank een verschuiving zou plaatsvinden van de bekende rechtse partijen naar wat ik dan noem de ‘politieke ondernemers’, zoals NSC, BBB en PVV, dat zag ik wel aankomen. Maar dat het dan vooral Wilders was die van die beweging zou profiteren, dat verbaasde me ergens wel: bij de Provinciale Statenverkiezingen daarvoor lag het momentum juist bij BBB. Dat het dan nu de PVV was die zo plotse-ling zo’n groot, laten we zeggen, ‘marktaandeel’ veroverd, dat had ik ook niet verwacht.’

Foto: Binh Tran

**‘Dankzij
ontzuiling
moeten poli-
tieke partijen
pro-actiever
concurreren
om de kiezer’**

Je gebruikt termen als ‘marktaandeel’ en ‘ondernemers’. In Political Entrepreneurs gebruiken jullie die uit het marktdenken afkomstige termen om te beschrijven hoe politici concurreren om de kiezersgunst – kun je kort toelichten waar deze denkwijze vandaan komt en waarom het ‘werkt’?

‘Wat we eigenlijk proberen te zeggen is dat de oude manier van naar de verhouding tussen politieke partijen en kiezers kijken, niet meer werkt. Die oude manier veronderstelt dat er een soort ideologische of op identiteit gebaseerde banden tussen partij, ideologie en kiezers zijn. In Nederland herkennen we dat bijvoorbeeld in de verzuiling: vanaf de Pacificatie van 1917 was het meestal een gegeven dat een arbeider PvdA stemde, de oude liberalen VVD, een katholiek KVP en een protestant ARP – de twee voorlopers van het CDA. Vanaf de jaren zestig raakt Nederland langzamerhand ontzuild – dat ontzuilen is trouwens niet vanzelf gebeurd: een partij als D66 heeft daar een grote rol in gespeeld. Dankzij ontzuiling moeten politieke partijen pro-actiever concurreren om de kiezer.

Maar het denken óver die concurrentie tussen politieke partijen bleef ook vaak hangen in een verzuilde bril: de kiezer ‘is links’ of ‘verrechts’. Door concepten en terminologie te ontlenen aan het denken over markten konden Sara Hobolt en ik accurater verklaren waar nieuwe partijen vandaan kwamen, we konden ook beter analyseren wat de gevestigde partijen deden om hun ‘kartel’-positie te beschermen, en we konden precies zien wat de nieuwe partijen deden om dat gevestigde ‘kartel’ te doorbreken...’

‘Het partijkartel’, die retoriek heb ik eerder gehoord bij Thierry Baudet! (Lacht) ‘Nou, het zal je verbazen: het was D66 die als één van de eersten dit soort anti-establishment-retoriek toepaste in Nederland. Als ik nu uitspraken van Van Mierlo over het opblazen van het bestel voorleg aan mijn studenten, dan zeggen ze keer op keer: ‘dat moet wel een populistische, rechtse partij zijn, zoals FvD of PVV’. Maar niets is minder waar – en het laat ook zien dat een populistische partij niet per se rechts hoeft te zijn, maar ook links kan zijn: zoals de SP of GroenLinks in de jaren tachtig. En het laat zien dat een anti-establishment-partij dus ook niet automatisch populistisch hoeft te zijn: populisme is een retorisch en strategisch gekozen stijlmiddel, een manier van praten en framen, en zegt niet zoveel over de beleidsinhoud van een partij.

En als je de retoriek en de beleidsinhoud van de PVV en D66 wegdenkt, dan moet ik mijn studenten gelijk geven: er is een lijn te trekken tussen de oprichting van D66 en de monsterzege van de PVV. Met een voetbalmetafoor zou je kunnen zeggen: D66 was de aangever, Fortuyn wilde hem inkoppen, maar uiteindelijk maakte de PVV het af.’

Veel D66'ers huiveren bij de gedachte alleen al dat D66 en de PVV in hetzelfde team zouden spelen... 'Ik bedoel ook niet dat D66 en de PVV hetzelfde zijn qua politieke stijl en politieke inhoud – ze zijn hetzelfde qua strategie. De oude establishment-partijen hielden hun eigen kartelpositie in stand door politieke concurrentie te beperken tot de strijd om één issue: in hoeverre moet de overheid ingrijpen in de economie en de samenleving? Je was links als je antwoord 'veel' was, en 'rechts' als je antwoord 'weinig' was – dat onderscheid tussen 'links' en 'rechts' gaat terug op de Franse Revolutie.

Nu is het waarschijnlijk niet zo dat de VVD, PvdA en de (voorlopers van) het CDA hun machtspositie in stand hielden door in rokerige achterafkamertjes geheime kartelafspraken te maken – dat doen bedrijven in een kartel vaak ook niet zo expliciet. In plaats daarvan was er sprake wat je 'strategisch signaleren' kan noemen: 'midden-links', oftewel de na-oorlogse PvdA, en 'midden-rechts', oftewel de na-oorlogse VVD, wisten allebei dat ze hun eigen achterbannen konden binden en mobiliseren door de politiek maatschappelijke discussie vooral te laten gaan over socio-economische vraagstukken, zoals uitkeringen en de welvaartsstaat aan de ene kant, en de hypotheek en autobezit aan de andere kant. De christendemocratische partijen hadden er voordeel bij om dat spel mee te spelen: vanuit hun zuil kreeg het CDA en haar voorlopers toch voldoende kiezers, en van hun confessionele grondslagen maakten ze dus geen maatschappelijk voorwerp van debat meer. Zo konden ze voor lange tijd zichzelf opstellen als 'middenpartij', die afwisselend met 'links' of 'rechts' een regering kon vormen.

Dat is de context waarin D66 destijds werd opgericht, en Van Mierlo is eigenlijk bijzonder succesvol geweest in het openbreken van dat kartel. Dat ging eerst niet echt makkelijk: kiezers waren grosso modo toch nog steeds redelijk 'verzuild', voelden zich toen meer identitair verbonden met hun partij en partij-ideologie. Maar het lukte uiteindelijk toch: in de jaren negentig van de vorige eeuw brak D66 het kartel in stukken met de kabinetten Paars-I en Paars-II.

Dat lukte uiteindelijk, omdat D66 en enkele andere 'uitdaggers' concurreerden op wat we uiteindelijk een nieuwe politiek-ideologische 'dimensie' zijn gaan noemen: kwesties van medische ethiek en persoonlijke leefstijl, zoals het recht op abortus en euthanasie, of bijvoorbeeld het homohuwelijk. Voor het eerst in de na-oorlogse geschiedenis zat er niet één confessionele partij in de regering! En op de links-rechts-dimensie van staatsinterventie bleek dat de PvdA en de VVD er prima samen uit konden komen, helemaal nadat de PvdA haar 'ideologische veren' had afgeschud. Politieke concurrentie draaide nu niet meer om de klassieke links-rechts-as, maar om een nieuwe as, die D66 mede op de kaart had gezet.

Tegenwoordig noemen we die tweede dimensie iets als de 'identitair-culturele as', en zo kunnen we analytisch bijvoorbeeld 'progressieve' van 'conservatieve' partijen onderscheiden – maar in Nederland is die as dus mede gemaakt door de politieke strategie van onder andere D66, bij-

'Politieke concurrentie draaide nu niet meer om de klassieke links-rechtsas, maar om een nieuwe as, die D66 mede op de kaart had gezet'

voorbeeld door de beleidsvoorstellen die ze op de maatschappelijke en politieke agenda heeft gezet, en de retorische stijl en manier van politiek bedrijven.

Maar hoe zijn Fortuyn en later Wilders' PVV dan vergelijkbaar in strategisch opzicht? Nogmaals: qua gedachtegoed zit er natuurlijk een groot verschil tussen enerzijds D66, en anderzijds Fortuyn en de PVV – hoewel ook Fortuyn en de PVV natuurlijk niet op één lijn te stellen zijn. Maar wat je eigenlijk ziet is dat ná twee kabinetten Paars het de rechtse politieke ondernemers zijn die het politieke initiatief overnemen van onder andere D66. D66 raakt ingekapseld in het kartel en probeert de concurrentie af te houden, terwijl Fortuyn en anderen het politiek-maatschappelijke debat juist verder ontwikkelen.

Wat Fortuyn doet is dat hij op die nieuwe culturele as een ándere positie inneemt. Hij agendeert andere issues, met name 'integratie' en 'Europa' – iets wat hem deels ook makkelijker afging vanwege de jihadistisch-terroristische aanslagen van Al-Qaeda op de Twin Towers. Verder was Fortuyn op de klassieke links-rechts-as linkser dan veel mensen zich nu herinneren: hij verbond de problemen in achterstandswijken met het culturele issue van integratie. Daarnaast hanteert hij ook een volledig ándere politieke stijl: persoonlijk, flamboyant en media-geniek. De moord op Fortuyn breekt de revolutie die hij ontketende in de knop: zonder zijn uitmuntende politieke talent bleek zijn partij, de LPF, niet stabiel genoeg om mee te regeren.

Hierdoor bleef er een groot gat in de politieke markt achter, waar Geert Wilders vrij snel in sprong. Hij concurreerde vanaf het begin óók op de culturele as, en legde meer het accent op de islam dan op integratie, en profiteerde ook van 'Europa' als issue, door van de mogelijke toetreding van Turkije tot de EU een punt te maken. Qua retorische stijl koos de PVV ook een iets andere invalshoek: zowel Wilders en Bosma adopteerden volledig de manier van praten en framen van 'het populisme'.

De gelijkennis tussen D66 aan de ene kant, en uiterst rechtse partijen zoals de PVV, maar ook FvD en BBB en misschien ook NSC aan de andere kant, zit hem dus in niet in de standpunten óver de issues die ze agenderen, maar in welk soort issues ze agenderen – en hoe ze dat doen: met een nieuwe politieke stijl. Een verschil is wel dat die nieuwe partijen anno 2024 het makkelijker hebben dan D66 in 1966: de kiezer is nu nóg verder ontzuild, en switcht véél makkelijker van de ene partij naar de andere, zoals de plotselinge stijging én direct erop volgende daling van bijvoorbeeld BBB laat zien. Je vraagt je wel eens af wat een innovatief politiek talent als Van Mierlo heden ten dage had kunnen doen, nu de kiezers zó beweeglijk zijn geworden.'

Dat vragen wij ons ook wel eens af – wat zou een progressieve partij nu kunnen doen? (Lacht) 'Dat is natuurlijk de million dollar question voor jullie! Ik ben wetenschapper, dus ik geef geen campagne-advies aan de ene of de andere partij. Vanuit de wetenschap kan ik wel verklaren

'De crux voor een Nederlandse progressieve partij is dus om de nu bestaande tegenstellingen te overstijgen, creatief issues aan elkaar te verbinden en retorisch ook te vernieuwen'

waarom in de afgelopen decennia de politieke innovatie eerder op wat je dan 'rechts' wil noemen, heeft plaatsgevonden, dan op wat je 'links' zou noemen: de modale Nederlandse kiezer zit gewoon rechts van het midden. Maar goed, die manier van de kiezersmarkt verdelen kán een partij dus openbreken, dat heeft de geschiedenis laten zien.

In Frankrijk is Macron wat dat betreft een interessant voorbeeld. In 2016 richtte hij En Marche!, tegenwoordig Renaissance op, waarmee hij de klassieke tegenstelling tussen links en rechts niet wilde overbruggen, maar overstijgen. Hij was jarenlang lid van de socialistische partij, maar omschrijft zichzelf als liberaal – en zowel inhoudelijk en als qua stijl zet hij zich met name af tegen het Rassemblement National van Marine le Pen.

Wat een progressieve partij níet moet doen, is de inhoud van een uiterst rechtse partij overnemen. In Denemarken hebben de sociaal-democraten geprobeerd om de inhoud van de radicaal rechtse Deense Volkspartij over te nemen, nadat die laatste was ingestort door corruptieschandalen. De kiezers herkennen het copy-cat-gedrag en keren dus binnen de kortste keren weer terug naar het origineel.

Pedro Sanchez in Spanje deed het weer anders: zijn partij, de PSOE, zeg maar de Spaanse PvdA, kwam onder druk te staan door het linkse, populistische Podemos. Podemos voert campagne volgens het recept van de politiek denker Chantal Mouffe, die zegt dat de enige manier om het rechts-populisme te bestrijden, is om er een links-populisme tegenover te stellen. De PSOE van Sanchez zag kiezers ernaar weglopen, dus Sanchez besloot om in sommige zichtbare issues, zoals LHBTIQ+-issues, Podemos als het ware links-populistisch voorbij te streven. Sanchez kreeg er een vijand bij in het radicaal rechts-populistische Vox, maar die vijandschap legde hem geen windeieren.

De crux voor een Nederlandse progressieve partij is dus om de nu bestaande tegenstellingen te overstijgen, creatief issues aan elkaar te verbinden en retorisch ook te vernieuwen. Die ruimte ligt er ook: zo kun je de dreigende klimaatcrisis verbinden met trots op het Nederlandse polderlandschap. Of neem het woord 'polderen' als een typisch Nederlandse manier van nuchter met meningsverschillen omgaan. Misschien is dat wel een typisch oer-Nederlands recept voor omgaan met internationale conflicten en oorlogsdreiging: het is historisch gezien echt niet niks dat het gewoon was dat katholieken en protestanten met elkaar om tafel gaan zitten. Dat is een echt Nederlandse traditie – wees daar trots op! ●

'Je vraagt je wel eens af wat een innovatief politiek talent als Van Mierlo heden ten dage had kunnen doen, nu de kiezers zo beweeglijk zijn geworden'

Daniël Schut
is hoofdredacteur
van *Idee*.

Met de verkiezingsuitslag werd voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een partij die uitgaat van onversneden wij/zij-denken, de grootste. Hoe daar, als bezorgde burger, mee om te gaan?

Door John Morijn

De Nederlandse democratische rechtsstaat maak je zelf

De eerste reacties van een deel van de bevolking op de monsterzege van de pvv gingen snel door de eerste drie fasen van rouw: ontkenning, woede en onderhandelen. Om de democratische rechtsstaat in Nederland te blijven beschermen, moeten we ervoor waken niet in de volgende twee vast te lopen: depressie en aanvaarding. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan, want: waar en hoe begin je, en wie doet wat? Antwoord geven op die vragen verzandt vaak in 'dit is complex' – en daardoor vertraging, en uiteindelijk dan toch de ongewilde aanvaarding. Het risico daarop is sowieso al groter, want we denken hier al gauw: het zal hier zo'n vaart toch niet lopen?

Fout gedacht: we lijken meer op Hongarije en Polen dan we willen geloven. Maar dat is een voordeel: aan de ene kant laten die landen zien wat er kan misgaan als de wij/zij-retoriek wordt afgedaan als 'slechts woorden', maar aan de andere kant leveren ze ook talloze voorbeelden van wat journalisten, wetenschappers, activisten, rechters en politici samen en apart kunnen doen om de democratische rechtsstaat weerbaarder te maken. Hun belangrijkste les: weersta de gedachte dat anderen het eerst moeten oplossen; de belangrijkste 'change agent' ben je zelf. Vandaar een korte bespiegeling op het wat, het hoe, en het samen.

Het wat

Voor velen klinkt 'de rechtsstaat' als iets principiëls en bezwerends – maar het blijft vaag en abstract. Dat is het niet: de democratische rechtsstaat is specifiek, concreet, en heeft verschillende praktische componenten die in samenhang moeten worden verwezenlijkt. De Europese Commissie beschreef het in 2019 als volgt:

Weersta de gedachte dat anderen het eerst moeten oplossen; de belangrijkste 'change agent' ben je zelf

Foto: Herman Wouters

Foto: Herman Wouters

De Commissieme-
dedeling van juli
2019 is beschikbaar
via het Expertise-
centrum Europees
Recht van het
Ministerie van
Buitenlandse Zaken

‘De rechtsstaat waarborgt dat alle overheidsbevoegdheden worden uitgeoefend binnen de beperkingen die daaraan bij de wet zijn gesteld, overeenkomstig de democratische waarden en de grondrechten en onder toezicht van onafhankelijke en onpartijdige rechters. De rechtsstaat heeft rechtstreeks consequenties voor het leven van elke burger: rechtsstatelijkheid is een eerste vereiste voor het waarborgen van gelijke behandeling voor de wet en voor de verdediging van individuele rechten, het voorkomen van machtsmisbruik door overheidsinstanties en het ter verantwoording roepen van de besluitvormers. Eerbiediging van de rechtsstaat is ook essentieel voor het vertrouwen van de burgers in de overheidsinstellingen. Zonder dat vertrouwen kan een democratische samenleving niet functioneren. De rechtsstaat regelt hoe verantwoording wordt afgelegd over de wijze waarop wetten worden vastgesteld, hoe eerlijk die wetten worden toegepast en hoe doeltreffend zij functioneren.’

Foto: Herman Wouters

Dit biedt vier lessen. Ten eerste, rechtsstaatbescherming is geen beleidsdossier als elk ander. Rechtsstatelijkheid is onvoorwaardelijk randvoorwaardelijk. Uitruil van (aspecten van) de rechtsstaat met inhoudelijke dossiers (milieu, migratie, stikstof, economie, onderwijs, zorg of iets anders), of deze bewust tijdelijk buiten haken plaatsen door iets te doen waarvan je weet dat het onuitvoerbaar zal blijken, of bij de (Europese) rechter zal sneuvelen, ondergraaft het gezag van de politiek. Dát eens uit de mond van politici horen zou nuttig zijn. Rechtsstaatbescherming is politiek, maar nooit partijpolitiek.

Ten tweede: het klopt dat democratie en rechtsstaat permanent met elkaar in spanning zijn. Maar ze kunnen ook niet zonder elkaar. Een politicus die de ene kant benadrukt, laat vaak bewust de andere kant onderbelicht. Een politicus die 'de rechtsstaat' als stoplap-argument misbruikt om een door hemzelf ongewenste, democratisch gedragen, beleidsverandering tegen te houden, slaat het politieke debat met drogredenen dood. Maar andersom geldt ook: onterecht suggereren dat een beleidsverandering kán, omdat de meerderheid het nu eenmaal wil, miskent dat overheden gewoonweg niet alles kúnnen, begrensd als ze zijn door rechtsstatelijke beginselen.

Ten derde: de Nederlandse democratische rechtsstaat wordt beschermd door méér bestuurslagen en politieke arena's dan alleen de nauwe Haagse vierkante kilometer. In een recente brief aan de Staatscommissie Rechtsstaat wees ik erop dat er structureel te weinig aandacht wordt besteed aan hoezeer wij als Nederlanders ook Europees en internationaal juist bescherming ontlenden aan deze institutionele inkadering. Dit terwijl juist voor Polen en Hongarije die Europese inkadering enorm belangrijk is (geweest) om de democratische val te vertragen, en voor Polen ondertussen als essentieel oriëntatiepunt fungeert om sneller de weg terug te vinden. Ondanks dat we het in de Nederlandse discussie nu dus niet zien, kan die inkadering behulpzaam zijn, want zoals ik schreef in mijn brief: 'ergens geen aandacht aan besteden doet niet af aan de juridisch bindende aard ervan.'

Tenslotte, en het belangrijkste: zowel het ondergraven als het verdedigen van de democratische rechtsstaat wordt vaak gezien als iets dat ons overkomt, een mystiek en natuurlijk proces waar we geen invloed op kunnen uitoefenen. Niets is minder waar: ondergraven of verdedigen zijn het gevolg van concrete handelingen en verhalen van specifieke individuen. Zo hoorde ik de democratisch-rechtsstatelijk incorrecte, doch consistente overtuiging dat in een democratie het primaat bij het parlement ligt, de belangen van minderheden genegeerd kunnen worden omdat ze niet bij het 'wij' horen, en dat de (Europese) rechters zich daar maar naar te voegen hebben, zelf voor het eerst uit de mond van een hoge politicus van de Hongaarse regeringspartij Fidesz, op een democratieconferentie in Brussel in 2018. Ik kon toen niet direct weerwoord bieden. Maar laten we die concrete filosofische discussie dan nu alsnog wel inhalen.

Een jaar later ontmoette ik in Warschau de bekendste Poolse rechter, Igor Tuleya. Ik was meteen ontzettend onder de indruk van zijn lucide analyse, persoonlijke moed, en opvatting over zijn plaats als rechter in een rechtsstaat. Hij schreef later het voorwoord van mijn oratie.

Het hoe

Zodra een probleem opdoemt, hebben we in het rijke Nederland een regelreflex. We willen nieuwe instanties, commissies en procedures. Maar voor het versterken van de rechtsstaat, zo leren Hongaarse en Poolse ervaringen ons, is dat onnodig, en deels zelfs contraproductief. Elk van

➔ De brief van John Morijn aan de Staatscommissie Rechtsstaat

Zowel het ondergraven als het verdedigen van de democratische rechtsstaat wordt vaak gezien als iets dat ons overkomt, een mystiek en natuurlijk proces waar we geen invloed op kunnen uitoefenen

➔ De tekst van de oratie van John Morijn

ons kan hier nu al veel doen. Daarbij goed samenwerken en communiceren, is misschien een vak apart – maar we kunnen lessen trekken uit de Poolse ervaring. Zo kan bijna iedereen beginnen met te betalen voor nieuws door een abonnement te nemen, of lid te worden van een politieke partij, of door meer dan één maatschappelijke organisatie te steunen met vrijwilligerswerk of lidmaatschap.

Journalisten kunnen uit Polen en Hongarije leren dat zij waarschijnlijk als eersten onder druk komen. Wat minder luchtige berichtgeving en wat meer kritische distantie richting de rechts-radicalen partijen zou dus passen. Het bekende adagium van de Amerikaanse journalistiekprofessor Jay Rosen, 'focus not [on] the odds, but the stakes' helpt hen om zich meer te richten op de gevolgen van voorgesteld beleid, en minder op het politieke spelletje.

Hulporganisaties en goede doelen kunnen meer samenwerken om het aan te kaarten wanneer de rechtsstaat onder druk komt – dat gebeurde in Polen en Hongarije ook. We kennen al wel de 'samenwerkende hulporganisaties' bij een ramp, maar voor dreigende rampen met de eigen democratische rechtsstaat is die samenwerking nog niet voldoende van de grond gekomen. Rechters en ambtenaren worden natuurlijk geacht meer dienend en volgend te zijn, en zullen dus grote terughoudendheid moeten betrachten. Maar alvast intern nadenken over waar de grens ligt tussen 'ver gaan' en 'te ver gaan', en de grens tussen reactief en proactief, is geen overbodige luxe meer.

Al deze rechtsstatelijke spelers delen duidelijk zorgen. Tegelijkertijd werkt het verlamdend dat iedereen weet dat zij van anderen afhankelijk zijn, terwijl niemand precies weet hoe ze in de wedstrijd zitten. Het kan een schone taak van de wetenschap zijn om de betrokkenen van verschillende rechtsstatelijke pilaren bij elkaar te brengen en met elkaar te laten spreken, wellicht in vertrouwelijke setting, over wat hen bezighoudt binnen hun eigen 'kolom', en die van anderen.

De moeilijkste uitdaging voor het formuleren van een effectief verweer tegen polarisatie, is voorkomen dat de ene vorm van wij/zij-denken de andere vorm vervangt. Het blijkt namelijk dat het stellig ontkennen van een populistisch wij/zij-frame, dat frame juist bevestigt. Er is dus een eigen frame, een tegenframe, nodig. En daarvoor moet het duidelijk zijn waar je zelf voor staat, en waarom. Begin met feiten ('slechts vijftien procent van de migratie naar Nederland is asieliinstroom'), maar zet emoties niet weg als irrationeel: juist met een persoonlijke connectie is de 'movable middle' te overtuigen. Leg bijvoorbeeld uit hoe het gebrek aan respect voor minderheidsrechten van populistische partijen, ook voor hun kiezers ooit verkeerd kan uitpakken: 'ook voor jouw problemen kan je ooit eens een onpartijdige rechter nodig hebben'. En geef consequent de negatieve en realistische gevolgen aan van de luchtkastelen die populistische partijen beloven – zoals een Nexit. De Poolse maatschappelijke organisatie Wolne Sądy ('Vrij Gerecht') geeft inspirerende voorbeelden hiervoor. Vier advocaten richtten deze organisatie op om de rechtsstaat te verdedigen,

De moeilijkste uitdaging voor het formuleren van een effectief verweer tegen polarisatie, is voorkomen dat de ene vorm van wij/zij-denken de andere vorm vervangt

en deden dat onder andere met onlinefilmmpjes. Één filmpje liet zien wat er gebeurt als een voetbalwedstrijd wordt gefloten door een zwaar partijdige scheidsrechter, met telkens veranderende (eveneens partijdige) regels. Iedere voetbalfan kan zo direct begrijpen wat het belang van de democratische rechtsstaat is, zonder een propedeuse rechten te halen. Een andere productie laat een familie zien die een karig Kerstmaal eet – analoog aan hoe de Poolse regering destijds zelf de Europese subsidies verkwaanselde. Een filmpje opgenomen net voor de verkiezingen afgelopen oktober legde het verband tussen een niet langer onafhankelijk en gepolitiseerd Constitutioneel Hof, hun oordeel over abortus, en hoe politici dus ‘tussen vrouwenbenen keken’. Je kunt de rechtsstaat dus prima intuïtief en aantrekkelijk uitleggen zonder dat het eruit ziet als een zouteloos en emotieloos Postbus51-clipje.

Het samen

In het laatste interview dat hij vanuit zijn strafkamp gaf, herhaalde Aleksei Navalny: ‘the only thing necessary for the triumph of evil is the inaction of good people’. Hij sprak in dat verband ook over de ‘hypocrisie van neutraliteit’, het gevaar van ‘a-politiek’ zijn en bewuste afzijdigheid. Die woorden zijn ook voor ons belangrijk. We leven nu, hoezeer we ook liever zouden wegkijken, in een Nederland waar aannames over rechtsstaat en democratie niet meer zo breed worden gedeeld: zie de uitslag van de landelijke verkiezingen. Maar zie ook de recente uitslag van de scholierenverkiezingen waarbij PVV en FVD, twee partijen met anti-democratische en anti-rechtsstatelijke denkbepelden, respectievelijk ongeveer zestien procent en dertien procent, dus samen met bijna dertig procent(!) van de stemmen haalden. Neutraal blijven is nu niet meer neutraal. Laten we elkaar helpen om samen de schade te herstellen, en de groep die steun biedt aan de rechtsstaat weer te vergroten. En voor iedereen begint samen bij jezelf. Denk daarbij terug aan de Poolse rechter Igor Tuleya, die in het slot van zijn voorwoord bij mijn oratie schreef:

‘Why me? Why you? Someone once asked Władysław Bartoszewski the same questions. The Auschwitz survivor, former political prisoner and former Polish Minister of Foreign Affairs responded: ‘Somebody had to do it. Somebody was to react. Somebody needed to say no. Somebody was going to have to protest. I interrogated myself about all this. And I found the answer: if somebody, then why not me?’ ●

➔ **Het voetbalfilmpje van Wolne Sądy**

**Neutraal
blijven is
nu niet meer
neutraal**

John Morijn

is bijzonder hoogleraar recht en politiek in de internationale betrekkingen aan de Rijksuniversiteit Groningen en Fellow in Law and Public Policy, Princeton School of Public and International Affairs (2023–2024).

De bereidheid van veel politieke partijen om aan de fundamenteën van de democratische rechtsstaat te tornen, baart zorgen. Maar wie kan die fundamenteën stutten – en is dat genoeg?

Door Rob van Gestel

De democratische rechtsstaat onder druk

Het is lang geleden dat democratisch-rechtsstatelijke bedreigingen in Nederland en Europa zoveel aandacht hebben gekregen. Vreemd is dat niet wanneer men ziet dat extreem rechtse (populistische) partijen in de EU aan een hernieuwde opmars bezig zijn binnen de EU (Hongarije, Italië, Zweden, Frankrijk, Duitsland) en in eigen land bij de laatste verkiezingen: de pvv werd de grootste partij met een verkiezingsprogramma dat bol staat van de voorstellen die in strijd zijn met de Grondwet en met internationale verdragen.

Een oproep om onze democratisch-rechtsstatelijke fundamenteën te verstevigen is daarom niet vreemd. Ideeën die in dat verband zijn gelanceerd betreffen onder andere: de mogelijkheid van verbod voor partijen die de democratie willen ondermijnen, afschaffing van het verbod om wetten te toetsen aan de Grondwet en invoering van een constitutioneel hof. Wat echter opvalt is dat de meeste voorstellen om de rechtsstaat weerbaarder te maken een sterke procedurele of institutionele inslag bezitten. De vraag is in hoeverre dat effectieve bescherming biedt tegen de afkalving van rechtsstatelijke waarden.

Elders (VS, Polen, Hongarije) hebben we immers juist gezien dat het gevaar veeleer schuilt in beïnvloeding van kiezers via manipulatie en desinformatie en verdachtmaking van politieke tegenstanders, journalisten, rechters en iedereen die verder kritiek heeft op populistische krachten. Populisten claimen namelijk vrijwel altijd 'de stem van het volk' te vertolken. Wie zich tegen hen keert wordt automatisch tot (elitaire) vijand van het volk bestempeld.

Hoe democratieën sterven

In *How Democracies Die* (Viking, 2018) toonden de politicologen Steven Levitsky en Daniel Ziblatt aan dat autoritaire regimes tegenwoordig nauwelijks meer ontstaan via gewelddadige staatsgrepen en dictators

Zo huurde Trump een leger advocaten in om in tal van 'swing states' de uitkomst van de verkiezing aan te vechten

die pleiten voor een nieuwe ideologie. Zij concluderen dat hedendaagse autocraten juist hun best doen om een uitholling van democratisch-rechtsstatelijke uitgangspunten juridisch te legitimeren.

Cummings ('Lawyers in backsliding democracy', *California Law Review* 2024, Vol. 112, p. 101-190) beschrijft hoe Donald Trump de hulp van juristen heeft ingeroepen om op een ogenschijnlijk legitieme wijze aan de macht te blijven, nadat hij de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 2020 had verloren. Dit schetst een realistisch beeld van hoe populisten afbraak van democratische en rechtsstatelijke instituties weten te normaliseren: zo huurde Trump een leger advocaten in om in tal van 'swing states' de uitkomst van de verkiezing aan te vechten. Hij combineerde dat met het onder druk zetten van degenen die verantwoordelijk waren voor het vaststellen van de verkiezingsuitslag, het zaaien van twijfel in de media over verkiezingsfraude met stemmachines en het verdacht maken van politieke tegenstanders via het lanceren van complottheorieën dat de verkiezingen gestolen zouden zijn. Toen dit alles onvoldoende effect had riep Trump zijn aanhangers op zes januari 2021 op om naar het Capitool op te trekken, om het vaststellen van de verkiezingsuitslag te torpederen. 'Fight like hell', moedigde hij ze aan, omdat ze anders 'hun land' zouden 'verliezen'. Deze werkwijze sluit nauw aan bij de criteria die Levitsky en Ziblatt optekenden als de vier belangrijke waarschuwingssignalen voor de burger voor de overgang van de democratie naar een autocratie:

'We should worry when a politician 1) rejects, in words or action, the democratic rules of the game, 2) denies the legitimacy of opponents, 3) tolerates or encourages violence, or 4) indicates a willingness to curtail the civil liberties of opponents, including the media.'

Populisten blijken vaker zo te werk gaan. Wat zij gemeenschappelijk hebben is dat ze zichzelf presenteren als 'de stem van het (gewone) volk', waarbij zij ten strijde trekken tegen een gefingeerde bestaande corrupte elite die onderling de machtsposities zou verdelen. De argumentatie daarbij is doorgaans dat deze elite de bestaande democratische en rechtsstatelijke instituties, waaronder de media, de wetenschap en de rechterlijke macht, in haar greep heeft en op die manier de burger mond-dood probeert te maken.

Foto: Herman Wouters

Wat echter opvalt is dat de meeste voorstellen om de rechtsstaat weerbaarder te maken een sterke procedurele of institutionele inslag bezitten

In essentie kent een rechtsstaat waarborgen, zoals ervoor zorgen dat bevoegdheden om in te grijpen in de rechten en vrijheden van burgers in de wet zijn vastgelegd en beperkt, dat wetgevingsprocedures transparant, inclusief en democratisch zijn, en dat overeengekomen wetgeving daadwerkelijk wordt uitgevoerd

Bedreigingen in Nederland

Zo ver als in de VS gaan Nederlandse partijen, zoals de PVV en FVD, gelukkig nog niet, maar desalniettemin zijn er duidelijke overeenkomsten. Zo verdedigt Wilders consequent dat het ondemocratisch zou zijn wanneer zijn partij buiten de regering wordt gehouden, omdat bijna 2,5 miljoen kiezers PVV hebben gestemd. Maar dit betekent in een stelsel van evenredige vertegenwoordiging – anders dan in een tweepartijstelsel – geenszins dat ze recht hebben op regeringsdeelname! Ze zullen andere partijen mee moeten krijgen om een regering te vormen. Wilders, maar ook andere PVV'ers, claimt verder bij onwelgevallige rechterlijke uitspraken stevast dat de reden hiervan is dat rechters niet onafhankelijk en onpartijdig zouden zijn. En zelfs verkiezingsuitslagen worden niet altijd geaccepteerd. Bij de strijd om het Kamervoorzitterschap in 2021, die door D66'er Bergkamp werd gewonnen, claimde de PVV-voorman gelijk dat sprake zou zijn van corruptie en van een nepparlement, omdat partijgenoot Bosma geen eerlijke kans zou hebben gehad vanwege het verwijt dat het Kamervoorzitterschap in een onderonsje tussen VVD-leider Rutte en D66-leider Kaag zou zijn beslist. Zowel PVV'ers als FVD'ers zijn bovendien meermaals te hoop gelopen tegen kritische journalisten en wetenschappers, waarbij de mainstream media ervan beschuldigd wordt politiek gekleurd te zijn, en ook universiteiten worden weggezet als 'linkse bolwerken'. Ook flirten deze partijen met enige regelmaat met het gebruik van geweld tegen moslims of tegen de overheid.

Steviger stutten van de rechtsstaat

Er is al een tijd discussie over het weerbaarder maken van onze democratische rechtsstaat. Dat begint echter bij het eens worden over wat de essentie daarvan is. In essentie kent een rechtsstaat waarborgen, zoals ervoor zorgen dat bevoegdheden om in te grijpen in de rechten en vrijheden van burgers in de wet zijn vastgelegd en beperkt, dat wetgevingsprocedures transparant, inclusief en democratisch zijn, en dat overeengekomen wetgeving daadwerkelijk wordt uitgevoerd. Wettelijke regels moeten toegankelijk zijn en voorzienbaar qua effecten. Verder is van belang dat overheidsbesluiten daadkrachtig worden gemotiveerd, niet discrimineren, maar juist gelijke behandeling bevorderen. Daarnaast dient de toegang tot een onafhankelijke rechter gewaarborgd te zijn en dienen grond- en mensenrechten, juist ook waar het om minderheidsgroepen gaat, effectief te worden beschermd. Datzelfde geldt voor het zorgen voor vrije en eerlijke verkiezingen.

Op al dit soort punten zijn verstevigingen mogelijk, maar daarbij mag niet vergeten worden dat Nederland ook een sociale rechtsstaat is. Dit betekent dat de overheid ook een zorg draagt voor de bescherming van natuur en milieu, voor bestaanszekerheid, gezondheidszorg en voor de woonbaarheid van het land. Juist op dit soort punten verkeert Nederland in crisis. Zo moest de rechter er eind 2019 zelfs aan te pas komen om de Staat te bevelen de eigen eerdere beleidsvoornemens inzake terugdringing van de uitstoot van broeikasgassen na te komen, omdat uitstel in strijd is met internationale verdragen. Hierbij zagen we gelijk een roep vanuit de populistische hoek dat de rechter niet op de stoel van

de (politieke) wetgever zou mogen plaatsnemen, maar daarbij werd gemakshalve vergeten dat het primaat van de politiek nooit een vrijbrief is om mensenrechten aan te tasten door niet op te treden waar overheids-optreden is vereist.

In plaats van te pleiten voor het beperken van de mogelijkheid van de toegang tot de rechter voor belangenorganisaties, zouden politici zich juist af moeten vragen hoe het komt dat deze zich steeds vaker lijken te wenden tot de rechter in plaats van tot regering en parlement. Dit fenomeen zien we namelijk ook in andere landen. John Keane betoogde in *The life and death of democracy* (Simon & Schuster, 2009) dat dit verband houdt met het feit dat onze representatieve democratie zich in een overgangsfase bevindt, waarin nationale parlementen niet meer de enige tegenkracht vormen voor machtsmisbruik tussen perioden van verkiezingen. Journalisten, ombudslieden, anticorruptie-autoriteiten, maar ook rechters hebben in de ‘waakhonddemocratie’ eveneens een plaats om de macht te controleren. Het feit dat bijvoorbeeld belangenorganisaties bij de rechter opkomen voor de bescherming van natuur en milieu of voor de rechten van minderheden of toekomstige generaties moet in dat verband niet als ondemocratisch worden gezien, maar juist als een mogelijkheid om een stem te geven aan belangen die ondervertegenwoordigd blijven in parlementaire besluitvormingsprocessen.

Landsbelang boven partijbelang

De beste garantie tegen democratisch en rechtsstatelijk verval blijft echter de menselijke factor. Het gevaar schuilt vooral in het mee willen liften door politici op het electorale succes van partijen die bereid zijn om alles te zeggen wat burgers graag willen horen en die willen normaliseren wat niet normaal is. Politici die staan voor democratische en rechtsstatelijke waarden zullen bereid moeten zijn om landsbelang boven partijbelang te plaatsen en zullen gezamenlijk moeten optrekken om demagogie, haatzaaij en opportunisme te ontmaskeren, mede door geen ruimte te bieden aan politieke krachten die geen respect tonen voor bescherming van grondrechten, rechtsgelijkheid, rechterlijke onafhankelijkheid en controle op machtsmisbruik. Het komt daarbij uiteindelijk altijd aan op politieke moed, integriteit en rechtvaardigheid. Politiek vergt iets meer en iets anders dan ‘naar de burger luisteren’ of ‘u vraagt, wij draaien’. Politici die respect voor democratie en rechtsstaat verlangen van de burger zullen zelf bereid moeten zijn het goede voorbeeld te geven en daarvoor desnoods politieke meningsverschillen opzij te zetten. Zoals Thurgood Marshall, burgerrechtenadvocaat en de eerste Afro-Amerikaanse rechter aan het Amerikaanse Hooggerechtshof zei: ‘Where you see wrong or inequality or injustice, speak out, because this is your country. This is your democracy. Make it. Protect it. Pass it on.’ ●

**De beste
garantie tegen
democratisch en
rechtsstatelijk
verval blijft
echter de men-
selijke factor**

Rob van Gestel
is hoogleraar theorie
en methode van
wetgeving en me-
thoden van juridisch
onderzoek.

De politiek beslist, de ambtenarij voert uit, is de gedachte. Maar wat als een partij wiens ideologie op gespannen voet staat met de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat aan de macht komt? Welke rol past de ambtenarij tegenover een partij die hen jarenlang verdacht heeft gemaakt? Abush Derks neemt ons mee in een urgent gedachte-experiment.

Door Abush Derks

Schaduwmacht of machteloos?

De skyline van Den Haag heeft iets magisch. Als je tegenover het torentje en de Hofvijver uitkijkt op het oude Binnenhof, doemen op de achtergrond de torens van de ministeries op. Een groot contrast, dat tegelijkertijd mooi in evenwicht is. De metaforische waarde voor het samenspel tussen politiek en ambtenarij is groot. Hoe sereen dat aanzicht ook lijkt: in Den Haag heeft een weergalozes aardverschuiving plaatsgevonden.

Op het moment van schrijven (begin maart 2024) steggelen PVV, VVD, NSC en BBB nog steeds over de vorming én vorm van een coalitie. Hoe de formatie verder gaat is onduidelijk; ook een kabinet dat bol staat van staatsrechtelijke noodgrepen is een optie.

Het vooruitzicht van een kabinet met populistische partijen maakt veel los. Zorgen over gebrekkige bestuurlijke ervaring en politieke stabiliteit zijn legio. Zelfs de onomkeerbare erosie van de liberale democratie, schending van grondrechten en afbreuk van de rechtsstaat wordt gevreesd. Dat zijn grote woorden waarvan niemand weet of ze een kern van waarheid bevatten. Toch dringen die zorgen ook door tot de Haagse ministeries, tekende NRC onlangs op: een aankomend populistisch-rechts kabinet behelst méér dan de koerswijziging die gebruikelijk is bij een kabinetswissel. Populistische partijen kenmerken zich onder andere door zich af te zetten tegen het establishment, terwijl ze de ambtenarij daar juist als onderdeel van te beschouwen. Als PVV, VVD, BBB en NSC tot een akkoord komen, zal de komende jaren blijken welke gevolgen deze botsende wereldbeelden hebben voor de bestuurbaarheid van het land. Gaat op de departementen 'gewoon' het roer om, of blijken de Haagse torens rotsen in de branding te zijn?

Een aankomend populistisch-rechts kabinet behelst méér dan de koerswijziging die gebruikelijk is bij een kabinetswissel

Aan de hand van internationale casuïstiek over de relatie tussen populistische regeringen en hun ambtenarenapparaat beschrijven een keur aan politicologen onder redactie van onder andere Michael W. Bauer in *Democratic Backsliding and Public Administration: How Populists in Government Transform State Bureaucracies* (Cambridge University Press, 2021) wat populistische regeringen doen met ambtenaren – en vice versa. Wat hieronder volgt is een gedachte-experiment om te zien in hoeverre Nederland het sjabloon zou kunnen volgen.

De populisten versus de ambtenaren: eruit of eromheen

Veel populistische regeringen hebben een ambivalente relatie met hun ambtenaren. Dat is logisch: populisten zetten zich af tegen een hoogopgeleide, kosmopolitische elite, het establishment. Ambtenaren zijn daar voor veel populisten de verpersoonlijking van, ze zijn immers onderdeel van de bestuurlijke elite, en bovendien bureaucratisch en ‘traag’. Dat sentiment verschilt niet eens zo heel erg van de maatschappelijke teneur over ‘de ambtenaar’. De toeslagenaffaire en de afhandeling van de aardbevingsschade in Groningen hebben het vertrouwen in ambtenarij fors beschadigd. Er zijn boeken over volgeschreven, ambtenaren kwamen met naam en toenaam in Kamerdebatten aan de orde en de Algemene Bestuursdienst regelmatig afgeschilderd als een soort ambtelijke baantjescarrousel. Geen gebrek aan legitimatie om de ambtenarij eens flink op te schudden, zal menig politicus denken.

Foto: Herman Wouters

Vaak is het vullen van vacatures op sleutelposities een van de eerste wapenfeiten van nieuwkomers: politiek personeelsmanagement, zoals Machiavelli al schreef. Nu kent Nederland een relatief autonome ambtelijke dienst die niet sterk gepolitiseerd is. In landen zoals de vs is dat heel anders: daar kan elke regering duizenden nieuwe ambtenaren benoemen. In dat type landen maken populistische nieuwkomers (net als ‘reguliere’ bestuurders) dankbaar gebruik van de mogelijkheid om vertrouwelingen te benoemen. Deze bevoegdheid wordt in sommige landen zoals Italië of de vs flink opgerekt. Daar deinsden populistische regeringen zelfs niet terug voor benoemingen van ongekwalificeerde zakenpartners of donateurs. In Hongarije moeten zelfs leraren politiek loyaal zijn.

Bauer et al. beschrijven een tweede vorm waarop populistische regeringen zich tot hun ambtenaren verhouden, namelijk door ze aan de kant te zetten (sidelining). Die strategie is geworteld in een combinatie van wantrouwen en onbekendheid met de ambtenarij. Of dat de grondhouding van de onderhandelende partijen is weet niemand, maar feit is wel

In Hongarije moeten zelfs leraren politiek loyaal zijn

dat slechts één van de vier partijen (de vvd) überhaupt ervaring met de werking van de ambtelijke binnenwereld heeft. In andere landen kozen populistische regeringen daarom voor alternatieve structuren rond bestuurders om zo besluitvorming te centraliseren.

Foto: Herman Wouters

Centralisatie gaat vaak gepaard met desinteresse voor andere minder politieke beleidsterreinen

Centralisatie kan op verschillende manieren worden vormgegeven. Een veelvoorkomende vorm in andere landen zijn invloedrijke staf-bureaus voor bewindslieden. In Nederland bestaan dat soort structuren nauwelijks, in tegenstelling tot Angelsaksische landen of Brussel, waar het zeer gebruikelijk is dat bestuurders over een persoonlijk kabinet beschikken. Het kleine doch zeer politieke ministerie van Algemene Zaken komt misschien nog het dichtste in de buurt. Stafbureaus kunnen bewindslieden helpen om grip te houden op belangrijke dossiers door deze bij een kleine groep vertrouwelingen te beleggen, los van de bestaande structuren. In internationaal perspectief komt dit regelmatig voor: in de regering Orban hielden 'superministers' zich met groepen vertrouwelingen bezig met mediabeleid, EU-subsidies en transport.

Die optie kan voor de huidige situatie ook aantrekkelijk zijn. De gemeenschappelijke agenda van de onderhandelende partijen beperkt zich tot maar een paar écht belangrijke onderwerpen. Gecentraliseerde besluitvorming kan zorgen voor meer regie en bovendien serieuze voortgang op beeldbepalende thema's zoals migratie en stikstofbeleid teweegbrengen. Centralisatie gaat vaak gepaard met desinteresse voor andere minder politieke beleidsterreinen. Dat versterkt in veel gevallen juist de positie van de ambtenarij.

De ambtenaren in de verdrukking

Minstens net zo relevant als de opstelling van een populistisch kabinet is de reactie van de ambtenarij. Diezelfde ambtenarij heeft de afgelopen jaren het nodige doorgemaakt, met name door het collectieve trauma van het toeslagenschandaal. Tot voor kort hadden veel ambtenaren een klassiek Weberiaanse taakopvatting. Die ging uit van een helder onderscheid tussen politici en ambtenaren: politici beslissen, ambtenaren adviseren maar voeren uiteindelijk altijd uit.

Deze taakopvatting lijkt de laatste tijd plaats te maken voor een interpretatie met grotere nadruk op tegenmacht. Zo laten 'activistische' ambtenaren zich vaker horen: bijvoorbeeld door voor het ministerie van Buitenlandse Zaken te demonstreren tegen het Israël-beleid van het kabinet, of door met Extinction Rebellion mee te gaan demonstreren op

de A12. Volgens Bauer et al. botsen de meer ideaal-gedreven ambtenaren vooral in de beginfase van een nieuwe regering. Maar als de regering zich bestendigt, dan kan de activistische ambtenaar uiteindelijk alleen maar kiezen tussen 'blijven' of 'vertrekken'. Dat scenario is ook in Nederland niet onwaarschijnlijk: het NRC berichtte onlangs al over een generatiekloof: waar de topambtenaren inhoudelijke bijeenkomsten organiseren om zich voor te bereiden op een populistisch kabinet, werd een ware braindrain verwacht onder de jongere, meer idealistische ambtenaren.

Ambtenaren kunnen zo een klassiek patroon volgen, voor het eerst beschreven door de invloedrijke econoom Albert O. Hirschmann in *Exit, Voice and Loyalty* (Harvard University Press, 1970): als hun loyaliteit aan de Grondwet wordt aangetast, kunnen ze óf zich uitspreken, en als dat niet werkt: weg.

De vierde macht is geen noodrem

De ambtenarij wordt vaak aangeduid als 'vierde macht'. Haar invloed op het reilen en zeilen in bestuurlijk Nederland is immens, en haar verantwoordelijkheid is groot. Ambtenaren zweren niet voor niets trouw op de Grondwet. Omwille van diezelfde verantwoordelijkheid zou het geen pas geven als ambtenaren een populistisch kabinet met een aanzienlijk democratisch mandaat proberen te torpederen. Nederland heeft daar een andere arena voor. Dat neemt niet weg dat een eventueel populistisch kabinet de ambtenarij naar haar hand kan proberen te zetten. Tegelijkertijd wijzen voorbeelden uit andere landen uit dat dit soort pogingen maar beperkt succesvol zijn. De meeste aanpassingen blijven beperkt tot het optuigen van ad-hocstructuren, centraliseren van de besluitvorming op een departement en aanstelling van politieke vertrouwelingen.

Zonder de invloed van de ambtenarij te bagatelliseren, is de mate waarin een kabinet Wilders I haar idealen kan verwezenlijken nog veel stekker afhankelijk van institutionele tegenmacht in de breedste zin van het woord. Dat zal afhangen van de opstelling van coalitiepartners, de ruimte in het parlement, de rechterlijke macht en internationale organen waar Nederland actief in is. Of het nu gaat om Italië, Hongarije, Polen of de Verenigde Staten, bijna nergens geldt de ambtenarij als een soort laatste redmiddel om populistische (of zelfs autocratische) revoltes af te remmen. Op het moment dat alleen de ambtenarij nog over een noodrem beschikt is het al veel te laat.

Of het in Nederland ooit tot een populistisch kabinet zal komen is koffiedik kijken, op het moment van schrijven lijkt elk kabinet mijlenver weg. Dit is voorsnog niet meer dan een gedachte-experiment. Wie weet blijft het daar bij. ●

Bijna nergens geldt de ambtenarij als een soort laatste redmiddel om populistische (of zelfs autocratische) revoltes af te remmen

Abush Derks
is redactielid bij *Idee*
en bestuursadviseur
bij Gemeente Amsterdam.

Hoe stevig is de liberale democratie verankerd in de publieke opinie? Een essentiële vraag nu een partij die de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat onderhandelbaar acht, de grootste is geworden en formeert. Onderzoekers bij de Universiteit van Amsterdam onderzochten het.

Door Matthijs Rooduijn, Honorata Mazepus & Bert Bakker

Hoe stevig is de liberale democratie verankerd in onze publieke opinie?

Het zou zorgwekkend zijn als groepen burgers liberaal-democratische principes niet onderschrijven, en ze onderdeel worden van de politieke strijd

In een behoorlijk aantal landen is sprake van wat ‘democratic backsliding’ wordt genoemd. In bijvoorbeeld Hongarije en Polen zijn belangrijke fundamenten van de liberale democratie aan stevige betonrot onderhevig. De directe oorzaak van deze democratische erosie is in vrijwel alle gevallen een radicaal rechtse partij of politicus die erin slaagt media te beïnvloeden (of simpelweg in handen te krijgen), de onafhankelijke rechtspraak te dwarsbomen, en parlementaire tegenmachten uit te schakelen.

Ook de PVV van Geert Wilders is een partij die niet bepaald warm wordt van zaken als minderheidsrechten (denk aan de opvattingen van Wilders over islamitische scholen, hoofddoekjes en de Koran), checks and balances (bijvoorbeeld door de Tweede Kamer te omschrijven als een ‘nepparlement’), vrije media (journalisten ‘tuig van de richel’ noemen) en een vrije rechtspraak (spreken van ‘totaal gestoorde D66-rechters’). Hoewel Wilders sommige van zijn radicale en anti-rechtsstatelijke voorstellen ‘tijdelijk in de ijskast heeft gezet’, lijkt hij geenszins van mening veranderd te zijn – en ook vastbesloten deze plannen later weer uit de koeling tevoorschijn te toveren.

Maar het is niet alleen het succes van radicaal rechts dat ons zorgen zou moeten baren. Onderzoek laat zien dat democratische erosie niet alleen op het conto van deze partijen zélf geschreven kan worden. In vrijwel alle gevallen zijn het de gevestigde middenpartijen die de weg voor deze radicale uitdagers hebben geplaveid. Door zich pragmatisch in plaats van

Foto: Herman Wouters

principeel op te stellen als het om rechtsstatelijke kwesties gaat, hebben zij een vruchtbare voedingsbodem gecreëerd voor het antiliberaal verhaal dat inmiddels zo wijdverspreid is.

Het is dan ook zeer zorgwekkend dat middenpartijen als de vvd en Nieuw Sociaal Contract (NSC) van Pieter Omtzigt van plan lijken om een regering met de radicaal rechtse pvv mogelijk te maken. Hoewel vvd noch NSC (op het moment van schrijven, eind februari 2024) zelf in een meerderheidskabinet onder leiding van premier Wilders zitting lijken te willen nemen, hebben ze tegelijkertijd aangegeven andere vormen van steun wel degelijk acceptabel te vinden. Denk aan een minderheidskabinet, een zakenkabinet, of een extraparlamentaire variant.

Antiliberaal gedachtegoed bij de kiezers

Dit alles roept de vraag op hoe wijdverspreid het antiliberaal gedachtegoed is onder kiezers. Het zou zorgwekkend zijn als groepen burgers liberaal-democratische principes niet onderschrijven, en ze onderdeel worden van de politieke strijd. Is dit het geval?

Vlak voor de verkiezingen hebben wij onderzocht hoe kiezers van verschillende partijen denken over de liberale democratie. De steekproef waarop het onderzoek is gebaseerd is groot (ongeveer tweeduizend deelnemers), divers, en grotendeels representatief op kenmerken als regio, opleidingsniveau en leeftijd. Onze vragenlijst is tussen acht en vijftien november 2023 ingevuld, en verspreid door onderzoeksbureau Flycatcher.

**Onderzoek
laat zien dat
democratische
erosie niet
alleen op het
conto van
deze partijen
zelf geschreven
kan worden**

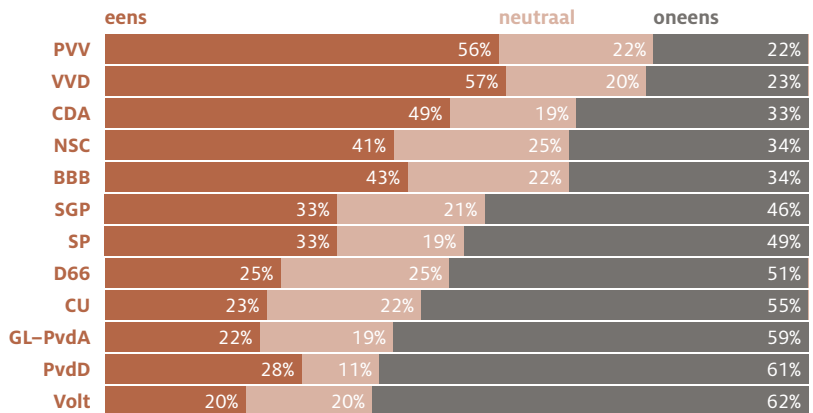
Vrijwel iedereen vindt bijvoorbeeld dat burgers het recht moeten hebben hun volksvertegenwoordigers te kiezen door vrije en eerlijke verkiezingen

Hieronder laten we een aantal grafieken zien waarin we telkens specifieke vragen over onze democratie uitsplitsen naar stemkeuze. We nemen daarbij alleen de partijen mee waarvan minstens veertig deelnemers hebben gezegd erop te gaan stemmen. Het onderzoek is uitgevoerd vóór de verkiezingen, dus we hebben mensen gevraagd op welke partij ze hoogstwaarschijnlijk zouden gaan stemmen. Het is belangrijk hierbij aan te tekenen dat het waarschijnlijk is dat een aantal van de deelnemers aan ons onderzoek die aangaven op bijvoorbeeld NSC, VVD of BBB te stemmen uiteindelijk hun stem op de PVV hebben uitgebracht. We weten dat veel mensen pas op het laatste moment besloten hebben naar die partij te switchen.

Onze liberale democratie vormt een complex systeem dat bestaat uit allemaal verschillende componenten. Over sommige componenten is de consensus groot. Vrijwel iedereen vindt bijvoorbeeld dat burgers het recht moeten hebben hun volksvertegenwoordigers te kiezen door vrije en eerlijke verkiezingen. Of dat rechtbanken iedereen gelijk moeten behandelen. Of dat oppositiepartijen vrij moeten zijn om de regering te bekritisieren. Maar er zijn ook onderdelen waarover de meningen verschillen. Hieronder gaan wij op een aantal van deze componenten in.

Figuur 1

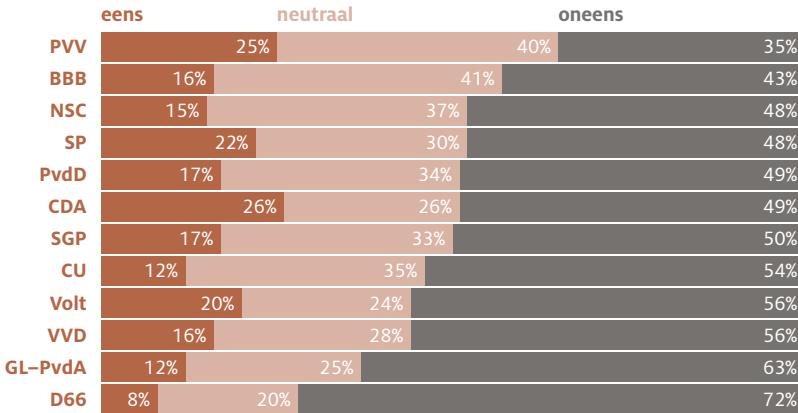
Het hebben van een sterke leider in de regering is goed voor Nederland, zelfs als de leider de regels buigt om dingen gedaan te krijgen

In een liberale democratie is het van essentieel belang dat een regering zich houdt aan de zogenaamde 'rule of law'. Bij het nemen van beslissingen kunnen de democratische spelregels niet even opzij worden geschoven. Figuur 1 laat echter zien dat toch meer dan veertig procent van de kiezers van de BBB, NSC, CDA, VVD en PVV vindt dat het geoorloofd is voor de regeringsleider om de regels te buigen om dingen gedaan te krijgen. Van de kiezers van de twee laatstgenoemde partijen vindt zelfs meer dan vijftig procent dit. Onder de kiezers van CU, GL-PvdA en Volt is slechts minder dan een kwart deze mening toegedaan.

Het universeel stemrecht moet in twijfel getrokken worden nu zoveel kiezers tegenwoordig slecht geïnformeerd zijn en makkelijk misleid worden

Figuur 2

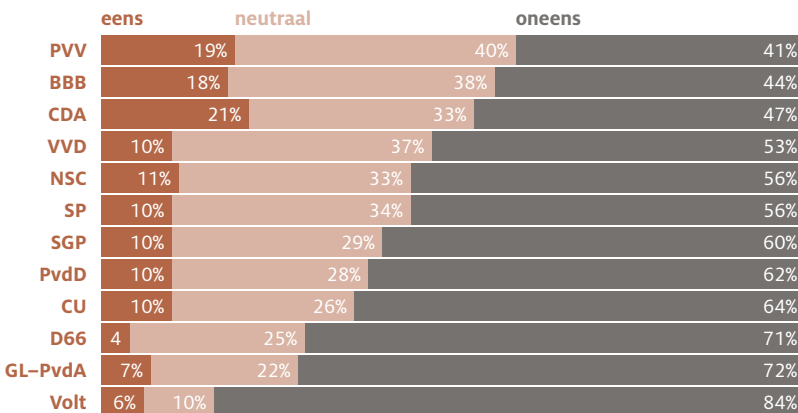

Het universele stemrecht is een van de fundamentele pijlers van onze democratie

Het universele stemrecht is één van de fundamentele pijlers van onze democratie. Om vast te stellen hoe sterk deze pijler gesteund wordt door kiezers, hebben wij hen de stelling voorgelegd dat het universele stemrecht in twijfel moet worden getrokken ‘nu zoveel kiezers tegenwoordig slecht geïnformeerd zijn en makkelijk misleid worden’. Een meerderheid van de kiezers van CU, Volt, vvd, GL-PvdA en D66 is het oneens met de stelling (zie Figuur 2). Maar let wel, voor veel van deze partijen is dit maar een relatief kleine meerderheid. Het is vrij zorgwekkend dat zo relatief weinig mensen het hartgrondig met deze stelling oneens zijn. Een nog zorgwekkender patroon zien we als we naar de achterbannen van de overige partijen kijken. Minder dan de helft van de kiezers van CDA, PvdD, SP, NSC, BBB en PVV is het met de stelling oneens.

Als de Tweede Kamer het werk van de regering belemmert, moet de Kamer worden genegerd

Figuur 3

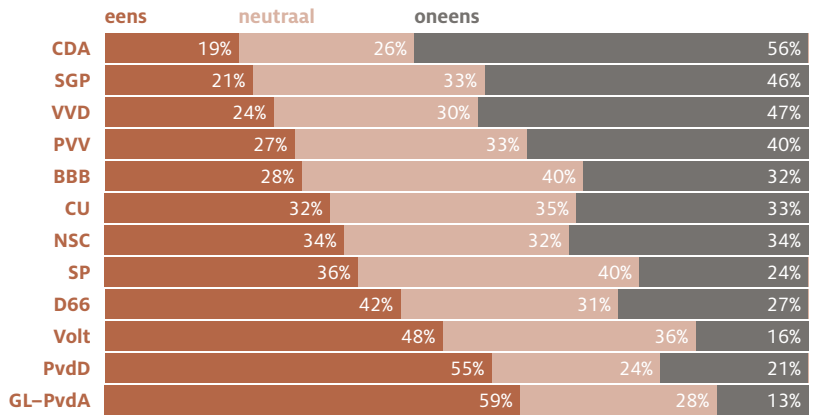

In een liberale democratie moet de volksvertegenwoordiging ongestoord haar controlerende taak kunnen uitoefenen

In een liberale democratie moet de volksvertegenwoordiging ongestoord haar controlerende taak kunnen uitoefenen. Dat is een kernprincipe van ons bestel. Maar in hoeverre zijn kiezers het hiermee eens? In behoorlijk sterke mate, zo blijkt uit Figuur 3. Maar ook hier bestaan weer aanzienlijke verschillen tussen partijen. De meeste kiezers zijn het oneens met de stelling dat de Tweede Kamer genegeerd mag worden als de Kamer het werk van de regering belemmert. Maar bij de kiezers van PVV, BBB en CDA is dit niet het geval. Van hen is minder dan vijftig procent het eens met die stelling. Ook bij kiezers van VVD, NSC en SP liggen de aantallen (met percentages van slechts vijftig tot zestig procent) relatief laag.

Figuur 4

Het recht om te protesteren moet worden beschermd, ook als demonstranten anderen tot last zijn

In hoeverre vinden kiezers dat burgers het recht moeten hebben om te protesteren, ook als ze daarmee anderen tot last zijn? Figuur 4 laat zien dat meer dan de helft van de kiezers van PvdD en GL-PvdA vindt dat het recht om te protesteren ook in die gevallen moet worden beschermd. Bij de kiezers van alle andere partijen is dit minder dan vijftig procent. De kiezers van CDA, SGP en VVD scoren het laagst met rond de twintig procent.

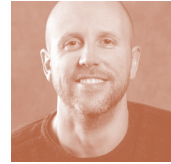
De liberale democratie is voorwerp geworden van politiek conflict

Op basis van deze grafieken (en hier niet weergegeven aanvullende analyses) kunnen we drie groepen kiezers onderscheiden. De kiezers van D66, PvdD, GL-PvdA en Volt zijn sterk liberaal-democratisch. Hun attitudes zijn goed verenigbaar met kernprincipes van de liberale democratie. Kiezers van SGP, BBB, PVV en VVD, daarentegen, dragen de liberale democratie een aanzienlijk minder warm hart toe. Kiezers van NSC, CDA, CU en SP zitten daar tussenin. Het is dan misschien ook niet gek dat vooral NSC bij het vormen van een coalitie bedenkingen had die met Wilders' liberaal-democratische staat van dienst te maken hadden.

Deze verdeling van achterbannen hebben we eerder gezien. Een soortgelijke dieldeling kan gemaakt worden als we de achterbannen van partijen indelen aan de hand van hun opvattingen over immigratie. Of hun opvattingen over klimaat. Dit lijkt erop te wijzen dat de culturele conflictdimensie van de Nederlandse politiek ook onderwerpen opslokt die niet noodzakelijkerwijs cultureel van aard zijn. Dat dit geldt voor klimaat wisten we al eerder. Maar dat het ook geldt voor opvattingen over de liberale democratie is nieuw, en misschien nog meer in het oog springend.

Het is ook zeer zorgwekkend. Het suggereert namelijk dat de fundamenteën van onze liberale democratie onderdeel zijn geworden van het politieke conflict. Daarbij zijn het vooral de kiezers van rechts-conservatieve en rechts-nationalistische partijen die vaker standpunten innemen die op gespannen voet staan met onze liberale democratie.

Dat Omtzigt het functioneren van onze liberale democratie op de agenda van de formatie heeft gezet is een goede zaak. Maar laten we hopen dat dit thema niet nog sterker gepolitiseerd raakt. In plaats daarvan zouden alle politici van middenpartijen leiderschap moeten tonen en de kiezer overtuigen van het belang van zaken als minderheidsrechten en checks and balances. Als de liberale democratie ook bij kiezers nog verder uit de gratie raakt, is ons systeem pas echt in gevaar. ●

Matthijs Rooduijn is universitair hoofd-docent aan de afdeling Politicologie van de UvA. Hij doet onderzoek naar publieke opinie en kiesgedrag.

Honorata Mazepus is universitair docent aan de afdeling Politicologie van de UvA. Ze doet landenvergelijkend onderzoek naar de opvattingen van burgers over democratie en democratische erosie.

Bert Bakker is universitair hoofd-docent aan de Amsterdam School of Communication Research en co-directeur van het Hot Politics Lab.

Na de overwinning van de PVV worstelt Nederland met de vraag: hoe kan een ondemocratische partij met onrechtsstatelijke ideeën een democratische rechtsstaat besturen? Het anti-institutionalisme zit in elke populistische ideologie ingebakken – maar toch zijn de instituties van de democratische rechtsstaat niet weerloos.

Door Roy Kemmers

Het perpetuum mobile van institutionele frustratie

Er zijn voorbeelden te over van populistische leiders, met Fortuyn en Wilders als de meest prominente, die een Nexit bepleiten (Wilders) of Artikel 1 wilden afschaffen (Fortuyn) om zo aan 'de wil van het volk' tegemoet te kunnen komen

'Populisme' is tegenwoordig meer een scheldwoord dan een analytische term. En dat is jammer: want wie accuraat wil analyseren of en hoe 'het populisme' de democratische rechtsstaat bedreigt, kan beter het *beschrijven* van het fenomeen scheiden van het *oordelen* erover. De Nederlandse politicoloog Cas Mudde opperde in 2004 een inmiddels breed gedeelde wetenschappelijke definitie van populisme. Die gaat er vanuit dat het een ideologie is die stelt dat de samenleving bestaat uit twee groepen, het goede volk en een corrupte elite, die tegenover elkaar staan. Volgens die ideologie zou politiek een uiting moeten zijn van de algemene wil van het volk.

In het hedendaagse gebruik van deze definitie valt voor de meeste mensen de tegenstelling tussen volk en elite op: dit verklaart immers de schijnbare polarisatie in de samenleving. Minder aandacht krijgt het laatste aspect: dat de wil van het volk voorop stelt. Door deze nadruk op de soevereiniteit van het volk is elk obstakel op de weg van de wil van het volk onnodig, ongewenst en niet legitiem: iets wat voor het grotere goed terzijde geschoven moet worden. Die 'obstakels' zijn niet zelden de checks and balances van de democratische rechtsstaat, zoals Artikel 1 van de Grondwet, de rechten van minderheden, en internationale verdragen. Er zijn voorbeelden te over van populistische leiders, met Fortuyn en Wilders als de meest prominente, die een Nexit bepleiten (Wilders) of Artikel 1 wilden afschaffen (Fortuyn) om zo aan 'de wil van het volk' tegemoet te kunnen komen. Dit is het anti-institutionalistische aspect van populisme: de pijlen richten zich met name op de instituties die de uitvoering van de volkswil beperken.

Fundamenteel verschil

Die beperkingen zijn juist hoe de trias politica hóórt te werken bij het scheiden van de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende machten. Aan die scheiding hebben zij dan ook een broertje dood. Hét fundamentele verschil tussen populistische en pluralistische politici is dat de pluralisten het belang van de scheiding der machten overtuigend zullen uitleggen en doorvoeren in hun handelen. Ze zullen dus zelfs beperking van hun eigen macht bepleiten.

Foto: Herman Wouters

Zolang de democratische rechtsstaat beperkingen opwerpt, zal voor populisten een substantieel deel van de beleving van politiek bestaan uit frustratie, bijvoorbeeld over 'Den Haag', 'Europa', of 'de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens'. Deze frustratie is daarmee een fundamenteel onderdeel van de populistische maatschappijanalyse en ervaring. Aanhangers omarmen het gedachtegoed vaak vanuit een ervaring van frustratie, en na die omarming zorgen nieuwe ontmoetingen met de scheiding der machten voor verse frustraties, en zo vervreemden ze zich van die instituties. Als we de institutionele frustratie zien als wat het geheel in beweging zet, dan zal de constante ontmoeting met de scheiding der machten van de rechtsstaat die frustratie als een perpetuum mobile in beweging houden, totdat een van de elementen slijt. Tenzij: wanneer een institutie wordt gezien als iets 'eigens', iets dat de waarden van mensen betekenisvol vertegenwoordigt – ook dan kan het frustratievliegwielt tot stilstand komen.

Het fundamentele verschil tussen populistische en pluralistische politici is dat de pluralisten het belang van de scheiding der machten overtuigend zullen uitleggen

➔ **Meer over de verschillende machtsoriëntaties bij kiezers**

➔ **Het proefschrift van Roy Kemmers 'Us know who is to blame'**

Vanachter de schermen

De ontevredenheid met de politiek van pvv-stemmers vermindert waarschijnlijk niet nu Wilders de grootste fractie heeft. Mede omdat zijn belangrijkste thema, migratie, volgens een flink deel van de kiezers buiten bereik van Haags beleid ligt: zowel een deel van de kiezers als partijprominenten van de pvv hangen immers de 'Great Replacement Theory' aan, die stelt dat er een geheim plan bestaat om de oorspronkelijke Europese bevolking te vervangen door migranten. Dit plan, gelooft men, wordt per definitie 'achter de schermen' uitgerold, en is dus nauwelijks vatbaar voor nationale of Europese wetgeving. Die pvv-stemmers geven hiermee blijk van wat ik in mijn onderzoek een 'ondoorzichtige machtsoriëntatie' noem. Een machtsoriëntatie is een idee van 'waar de macht ligt', vanuit het perspectief van de burger gezien. Burgers met een doorzichtige machtsoriëntatie geloven dat 'de macht' daar ligt waar de tekstboeken staatsinrichting zeggen waar die ligt: bij de regering en het parlement. Burgers met een ondoorzichtige machtsoriëntatie gaan er vanuit dat de macht in handen ligt van een elite die op de achtergrond aan de touwtjes trekt.

Winst verkopen als verlies

Die ondoorzichtige machtsoriëntatie verklaart waarom Trump zelfs tijdens zijn presidentschap nog steen en been kon klagen over hoe hij werd tegengewerkt vanuit 'Washington'. Waar de echte populistische zich in onderscheiden, is het aanwakkeren van de institutionele frustratie, zelfs als ze aan de macht zijn. In zijn boek *De Grote Amerikashow* (Nieuw Amsterdam, 2012) beschrijft NRC-journalist en oud-Amerika-correspondent Tom-Jan Meeus zijn ontmoeting met Tom Tancredo, voormalig Republi-

keins politicus uit Colorado. Tancredo is een meester in het verkopen van verlies als winst: een goede populist doet voorstellen die geen meerderheid zullen halen om met dat verlies te bewijzen dat het systeem de wil van het volk in de weg zit. Verlies maakt het systeem verdacht. Geert Wilders was samen met huidig Kamervoorzitter Martin Bosma, al eerder dan Meeus bij Tancredo op bezoek geweest om van zijn lessen te leren.

Ingesleten patronen

Nu regeringsdeelname voor Wilders voor het grijpen lijkt te liggen groeien de zorgen onder Nederlanders die niet op hem hebben gestemd. Zorgen om bijvoorbeeld de rechten van minderheden, en om de rechtsstaat in het algemeen. Voor hen is het van belang om in hun doel om de rechtsstaat te beschermen in maatschappelijke debatten, niet te refereren naar de instituties zelf: die zijn immers vaak verdacht. In plaats daarvan zouden zij steeds de waarden die die instituties (moeten) vertegenwoordigen centraal moeten stellen.

Als het draagvlak voor instituties vanwege hun beperkende aspecten krimpt, zouden we het dus vaker moeten hebben over welke aan die instituties ten grondslag liggende principes we de moeite waard vinden – en waarom. Hierdoor is het mogelijk om het draagvlak van onderaf te herstellen. Instituties zijn namelijk ooit ook van onderaf ontstaan, als ingesleten patronen van betekenisvol sociaal gedrag, weten we onder andere uit de klassieker *The Social Construction of Reality* (Anchor Books, 1966) van sociologen Peter Berger en Thomas Luckmann. Na verloop van tijd krijgen die patronen een ‘objectief’ karakter, alsof ze bestaan buiten de mensen die ze vormgeven, wat ‘reïficatie’ wordt genoemd. Nieuwe generaties worden erin gesocialiseerd alsof ze vanzelfsprekend zijn. Maar dan kunnen mensen ook gaan vinden dat zulke instituties hen beperken, dat ze ‘corrupt’ zijn, waarna ze zich ertegen verzetten.

Palingtrekken en godslastering

Duurzame instituties zijn die instituties die de waarden en principes waarop ze gebaseerd zijn, weten te reproduceren en zo zichzelf bestendigen. Vergelijk: wanneer carnaval slechts een verkleedfeest zou zijn, gestript van het katholieke gemeenschapsgevoel waarop het stoelt, verliest het in zulke oppervlakkigheid draagvlak. Net zo moet het gesprek gevoerd worden over welke gedeelde waarden en principes verankerd liggen in de Grondwet, en waarom de rechten van minderheden voor iedereen van belang zijn. Tradities of wet- en regelgeving die hun waarde hebben verloren kunnen afgeschaft of veranderd worden in een variant die wel draagvlak heeft. Denk aan palingtrekken, het verbod op godslastering, en exclusief mannelijke boardrooms: elk ervan is veranderd door respectievelijk een verbod, veranderende waarden of inzichten, of regelgeving zoals een quotum.

In het ideale geval hebben instituties een zeker zelfreinigend vermogen, zodat de vorm blijft aansluiten bij de inhoud, wat voorkomt dat ze gereïficied worden als een niet-eigen – en dus niet legitiem – object dat van buitenaf beperkingen oplegt. Wat hierbij niet helpt, maar vaak genoeg

Duurzame instituties zijn die instituties die de waarden en principes waarop ze gebaseerd zijn, weten te reproduceren en zo zichzelf bestendigen

gebeurt, is het reageren op een ‘voorstel’ van populistische politici met ‘maar dat kan helemaal niet vanwege Europese regels.’ Het alternatief is om het te hebben over het belang van bijvoorbeeld een gelijk speelveld in een gedeelde markt, of gelijke behandeling van individuen, en daar ook naar handelen.

Anti-institutionalisme vanuit de instituties

Met deze focus op de inhoud kunnen we ook het fenomeen ‘Milders’ interpreteren: Wilders presenteert zich als regeringswaardig, trekt wat controversiële voorstellen in en zegt hardop de rechtsstaat te respecteren. Ondertussen ondergraaft diezelfde Wilders rechtsstatelijke principes met commentaren op social media. Instituties zullen alleen duurzaam blijven bestaan als ze in woord en gedrag worden doorleefd. Iets vergelijkbaars gold toen premier Rutte in 2019 het verlagen van de maximumsnelheid verkocht als een ‘rotmaatregel’ die nu eenmaal nodig was om te voorkomen dat ‘de regelgeving’ anders de woningbouw ‘op slot’ zou gooien – regelgeving die Nederland zelf mede had opgesteld en vervolgens had veronachtzaamd te handhaven. In plaats daarvan had hij kunnen uitleggen waarom stikstofreductie belangrijk is voor mens, klimaat en natuur. Hiermee ondergroef de premier zelf het principe van de scheiding der machten op een manier zoals doorgaans alleen ‘echte’ populistten doen: anti-institutionalisme vanuit het hart van de regering .

In een tijd waarin de waarde van bepaalde instituties ter discussie staat is het aldus onvoldoende om de vorm van die instituties te beschermen als daarbij niet minstens evenveel aandacht is voor de inhoud ervan. Voorkomen dat de vorm van instituties een lege huls wordt die weerstand oproept en net zo goed geschraapt kan worden, is daarom alleen mogelijk als we het met elkaar blijven hebben over wat we belangrijk en betekenisvol vinden. ●

Instituties zullen alleen duurzaam blijven bestaan als ze in woord en gedrag worden doorleefd

Roy Kemmers
is cultuursocioloog
aan de Erasmus
Universiteit Rotterdam
en hoofdredacteur
van het populair-
wetenschappelijke
Sociologie Magazine.

In het licht van opkomend populisme en wereldwijd democratisch verval, volstaat het niet langer om de democratie te verdedigen door slechts te wijzen op het gevaar van autoritaire alternatieven. De vraag hoe we de democratie verdedigen is urgenter dan ooit, maar daarvoor moeten we wel weten waarom democratie ook al weer de moeite waard is.

Door Martijn Visser

Hoe verdedig je een democratie?

De wereldwijde staat van de democratie is terug op het niveau van 1985. Dat is het zorgwekkende beeld dat de Zweedse organisatie Varieties of Democracy (V-dem) schetst in haar recente onderzoek *Democracy Winning and Losing at the Ballot. Democracy report 2024*. Waar eind jaren negentig de democratie nog de wereld leek te veroveren, zien we al geruime tijd een omgekeerde trend: het aantal democratieën neemt rap af terwijl het aandeel van de wereldbevolking dat leeft in een autocratie in twintig jaar tijd is gestegen van vijftig naar 71 procent. Waar in 2003 slechts in elf landen sprake was van democratisch verval, geldt dat nu voor 42 landen. Omgekeerd is het aantal landen dat democratiseert in twintig jaar tijd gedaald van 35 naar 18.

Deze cijfers zijn nog zorgwekkender in 'superverkiezingsjaar' 2024: ongeveer de helft van de kiesgerechtigde wereldbevolking mag dit jaar naar de stembus. En in 31 landen waar verkiezingen zijn gaat de democratie achteruit. Veel autoritaire leiders zullen deze verkiezingen gebruiken om hun macht te bestendigen, zoals in Rusland, Belarus en Iran. Tegelijkertijd lopen landen als India, Indonesië of Mexico met hun verkiezingen risico op verder democratisch verval. De Europese verkiezing zal naar verwachting een groei van rechts-populistische partijen betekenen. En met een serieuze kans dat Donald Trump dit jaar opnieuw president van de Verenigde Staten wordt, is 2024 mogelijk een politiek kanteljaar – 'democracy is on the ballot.'

Nederland staat volgens V-dem nog altijd in de top tien procent van de beste democratieën ter wereld. Maar dat ook hier de democratie onder druk staat, lijkt in de maanden na de verkiezingswinst van de radicaal-

➔ **V-dem rapport**
Democracy Winning
and Losing at the
Ballot

Het aantal democratieën neemt rap af terwijl het aandeel van de wereldbevolking dat leeft in een autocratie in twintig jaar tijd is gestegen van 50 naar 71 procent

rechtse pvv helder. De onlangs overleden publicist en journalist Marc Chavannes noemde Geert Wilders in één van zijn laatste analyses onomwonden een 'ondemocraat' en hij vroeg zich af of onze democratie een coalitie overleeft 'met een populist die lak aan de democratische rechtsorde heeft.' 'Wie gaat de antidemocratische krachten in Nederland tegenhouden?' – zo vroeg Arnon Grunberg zich in vergelijkbare bewoordingen af. Op de verkiezingsavond deed Frans Timmermans een eerste duit in het zakje: 'Nu is het moment om de democratie te verdedigen!'

Hoe je een democratie niet verdedigt

Beter laat dan nooit, zul je denken. Maar hoe doe je dat, een democratie verdedigen? Terwijl die vraag in het licht van bovenstaande ontwikkelingen urgenter is dan ooit, komt het antwoord vaak niet verder dan de afstandelijke observatie dat de alternatieven voor democratie nu eenmaal weinig aantrekkelijk zijn. In de bekende woorden van Churchill: 'Democratie is de slechtste regeringsvorm, afgezien van alle anderen die van tijd tot tijd zijn uitgetoetst.' Maar een verdediging van democratie zou meer moeten zijn dan slechts een waarschuwing voor haar tegendeel, zeker in een tijd waarin dat tegendeel alleen maar aan populariteit lijkt te winnen. Waarom is dat zo moeilijk?

Een mogelijk antwoord: omdat de opkomst van populistische en antidemocraten wordt gezien als een noodlottig neveneffect van de democratie zelf. De roep om de democratie te verdedigen tegen haar rechts-populistische uitdagers gaat al te vaak gepaard met wantrouwen richting de bevolking die hierop heeft gestemd. Zo spraken Nederlandse opiniemakers na 22 november van een 'democratisch ongeluk', de 'tirannie van domrechten' en de 'incompetentie van de kiezer'. Eén columnist wist zelfs zonder ironie dat andere bekende Churchill-citaat van stal te halen: 'het beste argument tegen democratie is een gesprek van vijf minuten met de gemiddelde kiezer.'

Natuurlijk, we hoeven heus geen eindeloos begrip op te brengen voor onwetende, boze of racistische pvv-stemmers – wat hun motivatie ook moge zijn – maar wie het volk zelf als een gevaar voor de democratie ziet, trekt snel de conclusie dat minder democratie de enige oplossing is. Exemplarisch voor dit sentiment is het idee om het bestuur op afstand van de politiek te plaatsen met een zakenkabinet, de terugkerende twijfels van het parlement over een referendum of het voorstel om antidemocratische partijen bij wet te kunnen verbieden. Annelien de Dijn verwoordde in een kritisch stuk over de ontorechte vrees voor de 'gewone man' de grondgedachte van deze klassieke conservatieve reflex: 'Willen we de democratie doen overleven, dan moet die tegen zichzelf beschermd worden. Dat kan enkel door meer macht te geven aan een elite die de volkswil kan kanaliseren en in goede banen kan leiden.'

Niet de massa maar elites ondermijnen democratie

Maar dit angstbeeld van een democratie die ontaardt in een tirannie van de meerderheid is ongegrond. Onderzoek laat juist zien dat niet het volk, maar elites de oorzaak zijn van democratische erosie. In de woorden

**Onderzoek
laat juist zien
dat niet het volk,
maar elites de
oorzaak zijn van
democratische
erosie**

van politiek denker Jan-Werner Müller: ‘tot op heden is in geen enkel westers land een autoritaire, rechts-populistische partij of politicus aan de macht gekomen zonder de medewerking van gevestigde conservatieve elites.’ Politicoloog Larry Bartels bevestigde dit recent in zijn boek met de veelzeggende titel *Democracy erodes from the top* (Princeton University Press, 2023), waarin hij laat zien dat de opkomst van het rechts-populisme in Europa weinig te maken heeft met de opvattingen van het electoraat – die in 15 jaar nauwelijks veranderd zijn – maar alles te maken heeft met een politieke elite die streeft naar machtsbehoud.

Foto: Herman Wouters

Dat betekent niet dat er geen ondemocratische sentimenten onder de bevolking leven. Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) rapporteerde begin dit jaar dat dertig procent van de Nederlanders ‘een systeem met een sterke leider die zich niets hoeft aan te trekken van het parlement of verkiezingen’ een redelijk tot goed idee vindt. En bijna de helft vond het goed als ‘experts, niet de regering, besluiten nemen op basis van wat zij denken dat het beste is voor het land.’ Dit komt echter niet omdat mensen democratie als bestuursvorm zelf afwijzen – daar is nog altijd brede steun voor – maar omdat ze het gevoel hebben dat de democratie niet meer voor hen werkt. Dat blijkt onder andere uit het feit dat er óók brede steun is voor meer participatiemogelijkheden en burgerbetrokkenheid.

Het SCP concludeerde: ‘[De burgers] willen niet buitenspel worden gezet door een sterke leider of experts; ook willen zij het werk niet van politici

➔ **SCP rapport**
 Kennisnotitie SCP
 voor de Staatscommissie rechtsstaat

overnemen. Liever zien ze politici die beter begrijpen wat voor hen belangrijk is en die hier vervolgens merkbaar werk van maken.'

Wat democratie de moeite waard maakt

In plaats van de democratie te verdedigen als de 'minst slechte staatsvorm' zou er in positieve zin gestreden moeten worden vóór democratie. Zo concludeerde de door Rutte-IV ingestelde adviescommissie 'Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde' dan ook 'dat er behoefte is aan meer positieve uitingen over het belang en de grote waarde van democratie. Dat Nederland een democratie is en deze koestert mag met meer enthousiasme en trots worden uitgedragen, zowel in het onderwijs als in de breedte van de samenleving.'

Foto: Herman Wouters

Maar dit enthousiasme moet wel worden ondersteund door een duidelijk idee wat 'het belang en de grote waarde van democratie' dan precies is. Die vraag kan op veel manieren worden beantwoord, maar er zijn in ieder geval twee soorten redenen om democratie te verdedigen: intrinsieke en instrumentele.

De instrumentele redenen baseren zich op de uitkomsten van democratische besluitvorming. Volgens deze argumenten voorziet een democratie beter dan andere regimes in de voorkeuren en behoeften van de bevolking en is ze beter in staat collectieve problemen op te lossen. Zo heeft democratisch bestuur een grote voorspellende waarde voor economische welvaart, vrede, veiligheid, gezondheid en voedselvoorziening. In

de woorden van econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen: 'In the terrible history of famines in the world, no substantial famine has ever occurred in any independent and democratic country with a relatively free press.' Een gezonde democratische cultuur stimuleert daarnaast deugden als tolerantie, zelfreflectie, solidariteit en vreedzaam debat. En in weerwil van de publieke opinie is er zelfs bewijs dat democratieën toekomstgerichter besturen dan autoritaire regimes.

Volgens de cynici zijn deze resultaten niet dankzij maar ondanks democratische inspraak en controle van de bevolking gerealiseerd: goed bestuur komt niet door de mening van de massa, maar door enkele knappe koppen die in de achterkamertjes slimme oplossingen voor moeilijke problemen bedenken. Dit is een hardnekkige en stupide misvatting: onderzoek laat zien dat collectieve besluitvorming beter wordt als zoveel mogelijk deelnemers van de groep meepraten. Hoe inclusiever en gelijkwaardiger de deliberatie, hoe diverser de inzichten, ervaringen en kennis en hoe beter de besluitvorming. Democratie is in dit opzicht een voorbeeldig staaltje collectieve intelligentie. Sen noemt dit ook de constructieve waarde van democratie, waarin de bevolking via het publieke debat voortdurend haar eigen waarden, belangen en behoeften vormgeeft en herziet. Geen enkel ander regime is uiteindelijk zo goed in staat tot het leren en corrigeren van gemaakte fouten, mits iedereen mee kan doen.

Hier komen de intrinsieke redenen voor democratie naar voren: een democratisch bestel doet uiteindelijk het meeste recht aan de morele gelijkwaardigheid van ieder individu en de grote diversiteit aan mensen in de samenleving. Ieders stem weegt in een democratie in beginsel even zwaar, ongeacht verschillen in sociale status, culturele achtergrond, economische verdienste of cognitieve vermogens. Deze gelijkwaardigheid gaat hand in hand met het uitgangspunt dat ieder individu de baas is over zijn of haar eigen leven: in zoverre niemand ondergeschikt is aan iemand anders heeft iedereen in gelijke mate de vrijheid een zelfgekozen leven te leiden. Democratie belichaamt als zodanig het ideaal van volksbestuur, waarin burgers in vrijheid, op voet van gelijkheid en in samenspraak besluiten nemen over het algemeen belang.

Wie de democratie wil verdedigen, moet dát ideaal voor ogen hebben. Geen defensief verweer van bestaande instituties dus, maar juist een strijd voor méér democratie. En dat is bij uitstek een sociaal-liberale oplossing voor maatschappelijk onbehagen: we moeten de democratie voor iedereen laten werken door de democratie van iedereen te maken. ●

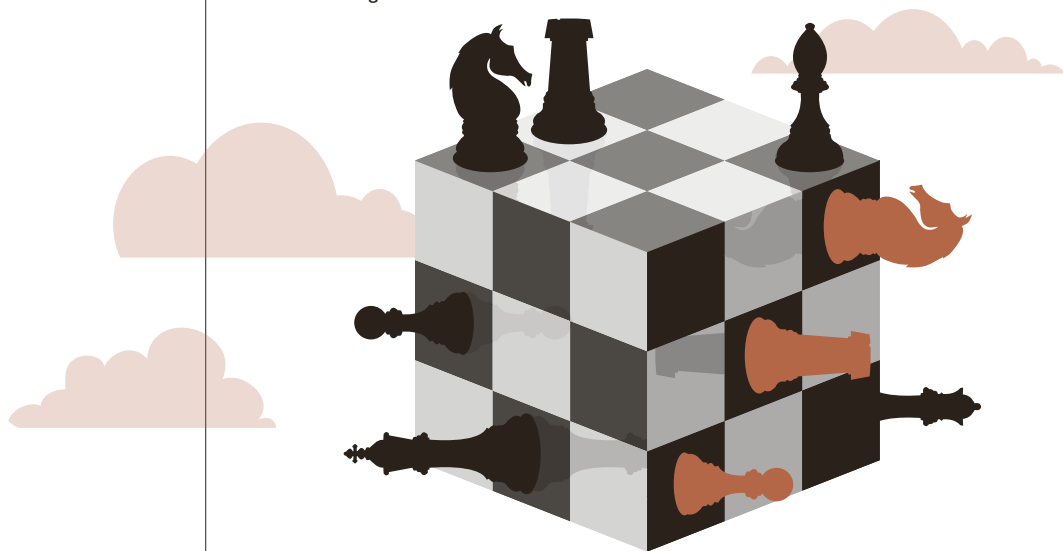
Een democratisch bestel doet uiteindelijk het meeste recht aan de morele gelijkwaardigheid van ieder individu en de grote diversiteit aan mensen in de samenleving

Martijn Visser
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

Kiezers stemmen minder op partijen rondom het politieke midden. Het resultaat is winst aan de flanken en een versplinterd en verdeeld politiek landschap. Hoe kunnen progressieve partijen het tij keren?

Door Kevin Konings

Naar een nieuw progressief verhaal

De opkomst van deze partijen is dus niet enkel een Nederlands fenomeen, maar ook Europees, zelfs wereldwijd

2023 was een goed jaar voor radicaal rechtse populistten. In Italië won Meloni. In ons eigen Nederland overtrof Wilders ieders verwachtingen, ook die van zichzelf. Maar ook de AfD in Duitsland en Le Front National in Frankrijk wonnen aan populariteit en invloed. Inmiddels stemt ruim dertig procent van de Europeanen op een radicaal rechtse populistische partij. De opkomst van deze partijen is dus niet enkel een Nederlands fenomeen, maar ook Europees, zelfs wereldwijd.

In 2024 zet deze trend zich naar alle verwachtingen door, niet alleen in de nationale parlementen, maar ook in het Europese Parlement. Peilingen voorspellen dat er na de Europese Parlementsverkiezingen van juni een (radicaal) rechtse wind waait door het Europarlement. De twee dominante fracties, de Europese Volkspartij (EVP) en de Progressieve Alliantie van Socialisten en Democraten (S&D), zullen net als de vorige twee

verkiezingen, zetels verliezen. Renew Europe en de Groenen leveren waarschijnlijk ook in.

Alsof je tegen elkaar schaakt, maar ieder op een eigen bord speelt

Meer versplintering betekent meer partijen die thema's kunnen agenderen en dus politiseren. Dit geldt zeker in Nederland. Waar de grote mainstream partijen vroeger polariserende thema's, zoals migratie en Europese samenwerking, niet politiek maakten, is dat nu niet meer mogelijk. Splinterpartijen proberen ieder hun deelterrein uit te venten om de stem van de kiezer voor zich te winnen. Discussies die zich ooit aan de randen van de democratie afspeelden, worden nu gevoerd in het hart van de democratie: het parlement.

De BBB groeit wanneer het over stikstof gaat. DENK krijgt de aandacht zolang het over discriminatie gaat. Volt is daarom 'radicaal voor één Europa'. En Forum voor Democratie stelt ten minste twee zetels veilig door complottheorieën te verspreiden. Een versplinterd politiek landschap zorgt voor meer polarisatie. Deze vorm van polarisatie, mits gebaseerd op inhoud, is niet per definitie slecht. Het zorgt voor debat en laat de kiezer de wereld door de bril van de ander zien. Maar het kan elk debat wel tot ieders deelbelang beperken, zonder oog voor het algemeen belang.

Nog problematischer: sinds Trump in 2016 werd verkozen tot president van de Verenigde Staten, kwam er een nieuw politiek discours op. Het verspreiden van complottheorieën werd genormaliseerd en iedereen claimde recht op zijn eigen waarheid. Wanneer de feiten je niet bevallen introduceer je 'alternatieve feiten'. Kom het nieuws je niet uit? 'Fake news'. Niet eens met een rechtelijke uitspraak? Dan is de rechter 'crooked' en de openbaar aanklager 'corrupt'. De gelijkenissen met de retoriek van Wilders zijn evident.

Door de introductie van alternatieve feiten en het in twijfel trekken van democratische instituties is er steeds minder sprake van een gemeenschappelijk basis, een gedeelde realiteit. Er vindt polarisatie op feiten plaats. Dit is reden voor zorgen, omdat je geen gesprek kunt voeren als het vertrekpunt niet hetzelfde is. Het is alsof je tegen elkaar schaakt, maar ieder op een eigen bord speelt.

Meer dammen dan schaken

Om het spel van de radicaal rechtse populistten beter te begrijpen biedt de uitslag van de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen interessante inzichten. Deze wordt meestal op twee manier geïdentificeerd: alsof de stemmen proteststemmen zijn, of alsof het stemmen uit diepe overtuigingen zijn. Beide duidingen kloppen niet, of niet geheel.

In de duiding van de pvv-stem als ware het een proteststem, is het idee dat een steeds groter wordend deel van het electoraat zich steeds minder gehoord voelt als het gaat om grote problemen zoals bestaanszekerheid en inkomensongelijkheid. De progressieve partijen hebben die kiezer in de steek gelaten, zo klinkt het.

**Het is alsof
je tegen elkaar
schaakt,
maar ieder
op een eigen
bord speelt**

Waar deze duiding spaak loopt is dat we een stem op de pvv blijkbaar anders moeten interpreteren dan een stem op – laten we zeggen – D66. Stemmen op D66 doe je vanuit je sociaal-liberale overtuigingen, maar op de pvv stem je blijkbaar alleen uit protest. Alleen: er is weinig onderbouwing om te veronderstellen dat een stem op de pvv niet óók een stem is vanuit overtuigingen. Het lijkt er meer op dat een bepaald deel van Nederland het lastig vindt om te geloven dat de overtuigingen van de pvv zo breed gedeeld worden. De pvv-stem duiden als een proteststem is in die zin meer een ‘coping’-mechanisme van links, dan een uitleg gestoeld op politieke feiten.

In de tweede duiding lijkt een stem op de pvv wel op die voor elke andere partij: een groep kiezers wil minder migratie, de pvv belooft minder migratie, en dus stemmen ze erop. So far, so good, maar wat er aan deze duiding niet geheel klopt, is de aanname dat het stemmen op een partij (willekeurig welke partij) vanwege één issue, tegelijkertijd ook een symptoom is van een grondige, politiek-ideologische identificatie met die partij. Voor de doorsnee kiezer is dat al lang niet meer zo: het gros van de kiezers heeft het te druk met hun eigen leven om partijprogramma's te vergelijken en zich in de verschillende ideologieën te verdiepen, om daar hun stem op te baseren. In plaats daarvan nemen ze, volkomen begrijpelijk, een mentale shortcut: ‘Welk issue is vandaag het belangrijkste? Wie vindt daar wat van? Ben ik het met hen eens? Dan stem ik daar op’. Stemmen is dus meer dammen dan schaken, voor de meeste kiezers.

Bij de afgelopen verkiezingen maakte de vvd van migratie het belangrijkste issue, de pvv is daar al jaren issue-eigenaar op, en dus is het logisch dat een groot deel van de kiezers op Wilders stemde. Het is niet voor niets dat de pvv vaag blijft over sociaaleconomische standpunten. Hier zijn hun potentiële kiezers verdeeld over, over migratie niet.

De PVV-stem duiden als een proteststem is in die zin meer een ‘coping’-mechanisme van links, dan een uitleg gestoeld op politieke feiten

Een nieuw verhaal voor een nieuwe tijd

Om de radicaal rechtse partijen buiten de deur te houden, hebben progressieve partijen zich te lang óók op de radicaal rechtse kiezer gericht. Dit kan in 2024 niet meer, omdat het debat in de Tweede Kamer niet verder komt dan ieders deelbelang en feiten worden gepolariseerd. Een breed gedragen antwoord op de grote problemen van deze tijd is lastig te formuleren, wanneer progressieve partijen binnen de kaders van het radicaal rechtse discours blijven. Dat discours versimpelt problemen, ontkent feiten, hunkert naar een verleden dat nooit bestaan heeft en vreest voor een toekomst waar alles is misgegaan, door de schuld van een ander.

Om dit verhaal en de overtuigingen die hieraan ten grondslag liggen effectief van repliek te voorzien, is er een nieuw progressief verhaal nodig. Dit verhaal erkent de problemen die er zijn, maar weet dat de enige weg om hieruit te komen, de weg vooruit is. In de jaren negentig en nul, was dit het verhaal van ‘Nederland als gidsland’. Of het nu het homohuwelijk was, het gedoogbeleid, abortuswetgeving, de verhoging van de AOW-leeftijd of de donorwet: Nederland liep voorop. Dát maakte trots en verbond.

Het nieuwe progressieve verhaal schetst een betere toekomst waar we naartoe werken. Dit kan geen jaartal zijn, zoals 2030. Het verhaal gaat over de wereld zoals hij er dan uitziet, in de wetenschap dat de wereld nooit af is. In deze wereld is het ons gelukt om de balans te herstellen: tussen mens en milieu, arbeid en kapitaal, mens en dier, online en offline. Het nieuwe progressieve verhaal gaat over een nieuwe tijd: we staan nu op de drempel tussen oud en nieuw, een periode van transitie.

ACHTER ONS ligt een periode van goedkope energie uit olie en gas. Dit bracht vooruitgang, maar had grote gevolgen voor mens en milieu. Daar zien we nu de gevolgen van.

ACHTER ONS ligt een periode van goedkope arbeid. Dit maakte luxeproducten bereikbaar voor velen, maar zorgde ook voor grote ongelijkheid. Daar zien we nu de gevolgen van.

ACHTER ONS ligt een periode van verindustrialisering van de voedselproductie. Dit stilde de honger, maar veroorzaakte veel dierenleed. Daar zien we nu de gevolgen van.

ACHTER ONS ligt een tijd waar het internet de wereld met elkaar verbond. Dit creëerde nieuwe banen en digitale mogelijkheden, maar ook desinformatie, echokamers en rabbit holes. Daar zien we nu de gevolgen van.

Het nieuwe progressieve verhaal staat stil bij de periode achter ons, maar focust op de tijd die voor ons ligt:

VOOR ONS ligt een tijd van bijna gratis groene energie. Dit brengt vooruitgang en herstelt het evenwicht met de natuur.

VOOR ONS ligt een tijd van eerlijke en reële prijzen. Dit zorgt ervoor dat we minder kunnen kopen, maar we ons rijker voelen.

VOOR ONS ligt een tijd waarin we alle nodige voedingsstoffen tot ons kunnen nemen, zonder dat we natuur en dier iets ontnemen. Dit zorgt voor een gezond lijf en leven.

VOOR ONS ligt een tijd van slimme algoritme, zonder dat we verstrikt raken in een parallelle wereld van alternatieve feiten.

VOOR ONS ligt een tijd die beter is dan de periode waarop we terugblikken. Waar er weer het geloof bestaat dat de generatie na ons het beter krijgt dan dat wij het hebben. ●

Het nieuwe progressieve verhaal schetst een betere toekomst waar we naartoe werken

Kevin Konings

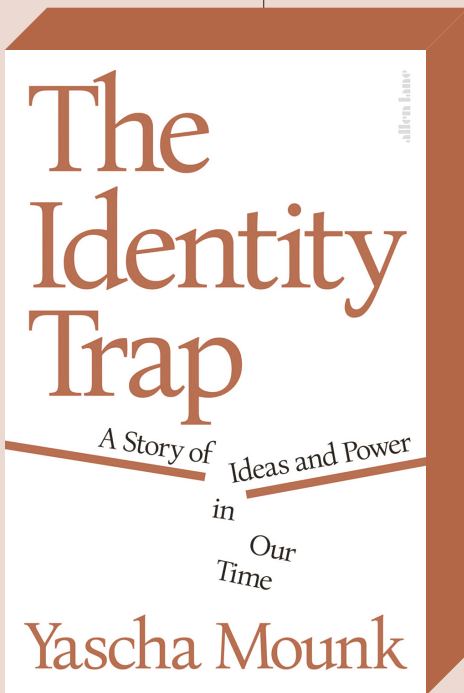
is voormalig campagnestrateeg van D66 en is als buitenpromovendus verbonden aan de Political Communication Research Unit van de Universiteit Antwerpen. Zijn proefschrift gaat over het hedendaags complotdenken en overheidsfalen.

Het liberalisme als de mythologische feniks: zij sterft telkens een vurige dood om daarna uit haar eigen as te herrijzen. Liang de Beer bespreekt in deze recensie drie pogingen om ‘het liberalisme’ als politieke ideologie weer tot leven te wekken.

Door Liang de Beer

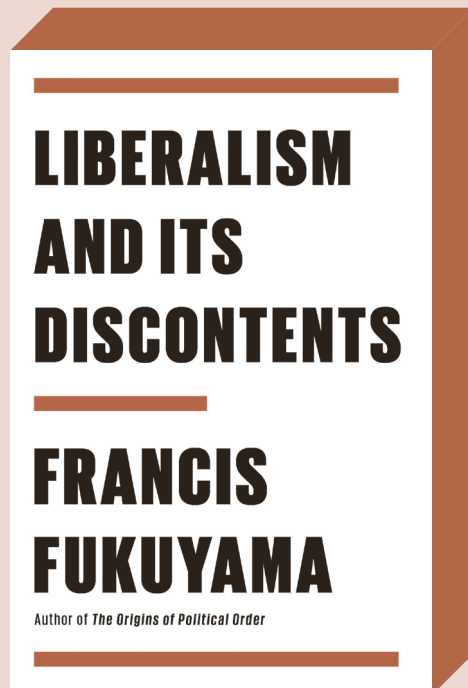
Boekenrecensie

Het liberalisme is dood. Lang leve het liberalisme!

Penguin Press, 2023

Farrar, Strauss and Giroux, 2022

WHY LIBERALISM WORKS

**HOW TRUE
LIBERAL VALUES
PRODUCE A FREER, MORE EQUAL,
PROSPEROUS WORLD
FOR ALL**

DEIRDRE NANSEN MCCLOSKEY

Wie als mokkende liberaal een nieuw idee voor een boek zoekt, kan altijd nog de handschoen van het reanimeren van een zieltogende ideologie oppakken. Niets leukers dan een denktraditie dood te verklaren en deze daarna met veel wijze woorden weer tot leven te wekken. De nieuwste boeken van econoom Deirdre McCloskey, politiek theoreticus Francis Fukuyama en politicoloog Yascha Mounk doen een dappere poging.

Daarin slagen ze met wisselend succes. Natuurlijk wagen ze zich aan de definitiekwestie om zich vervolgens in meer of mindere mate af te zetten tegen de nieuwe vijand: het 'wokisme'. De principes van het liberalisme blijven verrassend sterk staan, concluderen ze. De revolutionaire toekomstperspectieven zitten vooral in het afstoffen van Adam Smith.

Wat liberalisme zou (moeten) zijn

Alle drie de werken geven ons een opfrisser over het hoe en wat van liberalisme, elk met een eigen accent. Zo gaat Fukuyama in vogelvlucht langs de geschiedenis van het liberalisme. Klassiek liberalisme ziet hij als het 'regeren over diversiteit', waarin het individu centraal staat. Neoliberalisme is een extreme uitwas, de bredere traditie van het liberalisme ziet hij daarentegen als een positieve kracht die samenlevingen vooruithelpt. Tegenwoordig ligt het liberalisme onder vuur, onder meer omdat het niet opgewassen is tegen de snelle digitale ontwikkelingen en niet voldoende weerbaar is voor de conservatieve/rechtse golf. Die observaties zijn terecht, maar hij bekijkt het klassieke liberalisme door een te roze en eurocentristische bril.

Voor Fukuyama is economische groei een randvoorwaarde voor het voortbestaan van de liberale orde. Deirdre McCloskey gaat hierin verder: haar ideale liberalisme definieert ze feitelijk als libertarisme, met zo weinig mogelijk bemoeienis van de overheid. Ze giet er nog een neoliberaal sausje overheen, want voor McCloskey is de markt goed voor alles. Wie Thatcher een liberaal baken durft te noemen, neemt zeker een originele positie in het huidige debat in.

Yale University Press, 2019

Wie Thatcher een liberaal baken durft te noemen, neemt zeker een originele positie in het huidige debat in

Yascha Mounk schrijft weinig over het liberalisme: nadat hij in vijfhonderd oervervelende pagina's van leer is getrokken tegen identiteitspolitiek, komt hij ook uit bij het liberalisme als beste optie voor de toekomst. Mounk pleit voor een soort universalisme, en een liberalisme in ontwikkeling dat een baken is in onzekere tijden. Het liberalisme als historisch bewezen beste kans voor de mensheid om in vrijheid, gelijkheid en democratie te leven. McCloskey sluit hierbij aan: volgens haar is al het goede voor het individu en voor samenlevingen in de afgelopen 250 jaar te danken aan het liberalisme.

Patel is genezen van wokisme

Dat het Mounk lukte een vuistdik boek te schrijven over wat hij 'the identity synthesis' noemt, is een raadsel. Zijn boek leest als het verhaal van een wit jongetje dat niet meer mag meespelen op het schoolplein en roept: 'jullie zien het verkeerd, ik weet hoe jullie moeten denken!'. Kort samengevat waarschuwt hij voor het gevaar dat mensen zich teveel met één aspect van hun bestaan identificeren, waardoor ze waarden als solidariteit en tolerantie uit het oog verliezen, en alleen nog maar als onderdeel van een groep kunnen denken.

Gelukkig zijn aldus Mounk ook mensen als 'Patel'. De al-dan-niet-verzonnen Patel groeit op als kind van Indiase moslims in de Verenigde Staten. Hij had geen klachten over zijn relatief geprivilegieerde kindertijd. Op de universiteit ziet hij zichzelf 'dankzij woke' opeens als 'slachtoffer' van systemisch racisme. Het slachtofferschap neemt zijn identiteit over, en gaat zelfs zover dat hij een zwarte professor onvriendelijk de les leest over de lesstof. Zij corrigeert hem en dan ziet hij opeens het licht. Al die tijd zag hij het slechtste in mensen! Er was geen ruimte meer voor grijs gebied! Dan besluit Patel om voortaan optimistisch te zijn en niet meer het slechtste in mensen te zien.

Ongetwijfeld ben ik ook één van de 'wokisten' waar Mounk tegen ageert – maar ik vind zijn betoog simpelweg merkwaardig en slecht onderbouwd. Hij veronderstelt een samenhangende 'woke' ideologie met een verborgen agenda – terwijl het gedachtegoed waar hij naar refereert eerder een losse verzameling van analytische technieken, wereldperspectieven en community organizing is.

Neem bijvoorbeeld intersectioneel denken. Dit is geen ideologie die uitsluit, integendeel: het is een manier van denken die patronen van ongelijkheid aan het licht brengt, die zeker het sociaal-liberalisme juist kunnen helpen – zoals ik al schreef in *Idee 218: Liberalisme in crisis* (ook wij willen voortdurend het liberalisme reanimeren). Wat Mounk ervan maakt, namelijk een afwijzen van universele waarden en neutrale regels zoals vrijheid van meningsuiting en kansengelijkheid, en een categorisch omarmen en normatief centraal stellen van groepsidentiteit, is het juist bij uitstek niet.

Ook Fukuyama ziet groepsdenken als een aanval op de verworvenheden en rechten van het individu, en vindt dat links zo aan de stoelpoten van

Mounk veronderstelt een samenhangende 'woke' ideologie met een verborgen agenda

het liberalisme zaagt en tegenstanders van ‘identiteitspolitiek’ tot zwijgen dwingt. Helaas haalt ook hij zwakke voorbeelden aan: hij bekritiseert de wellness- en spirituele industrie. Deze slaat te ver door in de individualisering en zingt mensen los van hun gemeenschap. Nog erger: ‘They will recognize that their inner selves are not sovereign, as Rawls suggests, but heavily shaped by external forces like racism and patriarchy. Autonomy needs to be exercised not so much by individuals, as by the groups of which they are members.’

Foto: Partha Narasimhan / Unsplash

De stroman van Mounk en Fukuyama

Mounk's en Fukuyama's reactie op de zogenoemde 'woke'-kritiek op het liberalisme, slaat de plank mis, omdat ze een vijand schetsen die er niet is. Progressieve kritiek op het liberalisme breekt de kern ervan juist niet af, maar laat zien dat het liberalisme zich vaak niet heeft gehouden aan de waarden waar ze voor zegt te staan: het is een aansporing om juist méér recht te doen aan deze waarden.

Bijvoorbeeld: wie anno nu terugkijkt ziet hoe het liberalisme van toen met het kapitalisme en imperialisme verweven was. Een liberaal van nu kan nog steeds de democratie als waarde propageren, én tegelijkertijd erkennen dat democratie in de negentiende eeuw een ander fenomeen was dan nu. Of een ander voorbeeld: het analytisch benadrukken van identiteitsaspecten, zoals gender of migratieachtergrond, geeft beter inzicht in systemische achterstelling. Zo liet bijvoorbeeld Caroline Criado-Perez in *Invisible Women* (Abrams Press, 2019) zien dat de genderbril tot andere,

Progressieve kritiek op het liberalisme breekt de kern ervan juist niet af, maar laat zien dat het liberalisme zich vaak niet heeft gehouden aan de waarden waar ze voor zegt te staan

McCloskey schiet misschien té ver door in haar neo-libertarisch kapitalisme

betere beleidsuitkomsten leidt, dan een 'identiteitsloze' bril (die vaak wit, man, en Europees is). Bewegingen als Black Lives Matter, Extinction Rebellion en de huidige feministische golf laten de sterk agenderende veranderkracht van bepaalde aspecten van identiteit zien: meer rechten voor de een, betekent niet minder rechten voor de ander.

Het 'wokisme' (wat het ook mag zijn) als voornaamste vijand van het liberalisme afschilderen, leidt de aandacht af van het echte gevaar: het extreem- en radicaalrechts gedachtegoed. Hier zit wel aantoonbaar een coherente ideologie en beweging achter, die de laatste decennia terreinwinst boekt ten koste van universele waarden en mensenrechten.

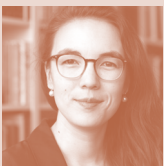
Toekomstduiders voegen niets toe

McCloskey plaatst het liberalisme tussen én boven de tweedeling tussen links en rechts. Kenmerkend voor links en recht is dat ze 'dwang' inzetten, aldus de econoom. Kritieken op bijvoorbeeld de verwevenheid van het liberalisme met het kapitalisme doet ze af als een denkkronkel: de groeiende welvaart komt volgens haar niet door exploitatief kolonialisme, maar door het feit dat mensen als vrije individuen gingen denken. Socialisme ziet ze als een grote gruwel: de gedachtesprong naar 'Noord-Koreaanse toestanden' is nooit ver weg bij McCloskey.

De vraag is nu: welk wenkend perspectief bieden deze drie auteurs voor 'het liberalisme'? Mounk ziet de liberale ideologie als 'ambitieuzer' en is daarom overtuigd dat deze toekomstbestendig is – veel meer handen en voeten geeft hij er niet aan.

McCloskey schiet misschien té ver door in haar neo-libertarisch kapitalisme: 'By all means spread the good luck around – by persuading to a modern liberalism leading to the Great Enrichment, and a full life', schrijft ze, alsof inkomensongelijkheid en structurele armoede, postkoloniale achterstelling en overconsumptie niet bestaan. Als we allemaal maar haar interpretatie van Adam Smith volgen, dan gaat de wereld een zonnige toekomst tegemoet.

Fukuyama pleit voor uiteindelijk voor een 'moderate liberalism' en formuleert in zijn boek een aantal principes die een baken moeten vormen in illiberale tijden, zoals de noodzaak voor een overheid waar vertrouwen in is en die de liberale rechtsorde beschermt, een economische staat waar aandacht is voor brede welvaart en de vrijheid van meningsuiting. In feite geeft Fukuyama een opfrisser of een nieuwe uitleg aan klassiek liberale begrippen, maar vertelt daarbij weinig nieuws: 'Moderation is key tot the survival of liberalism' en daarmee ook van de wereld waarin we leven. Daar heeft hij dan, ondanks zijn weinig vernieuwende betoog, wel een goed punt. ●

Liang de Beer
is redacteur van *Idee*.

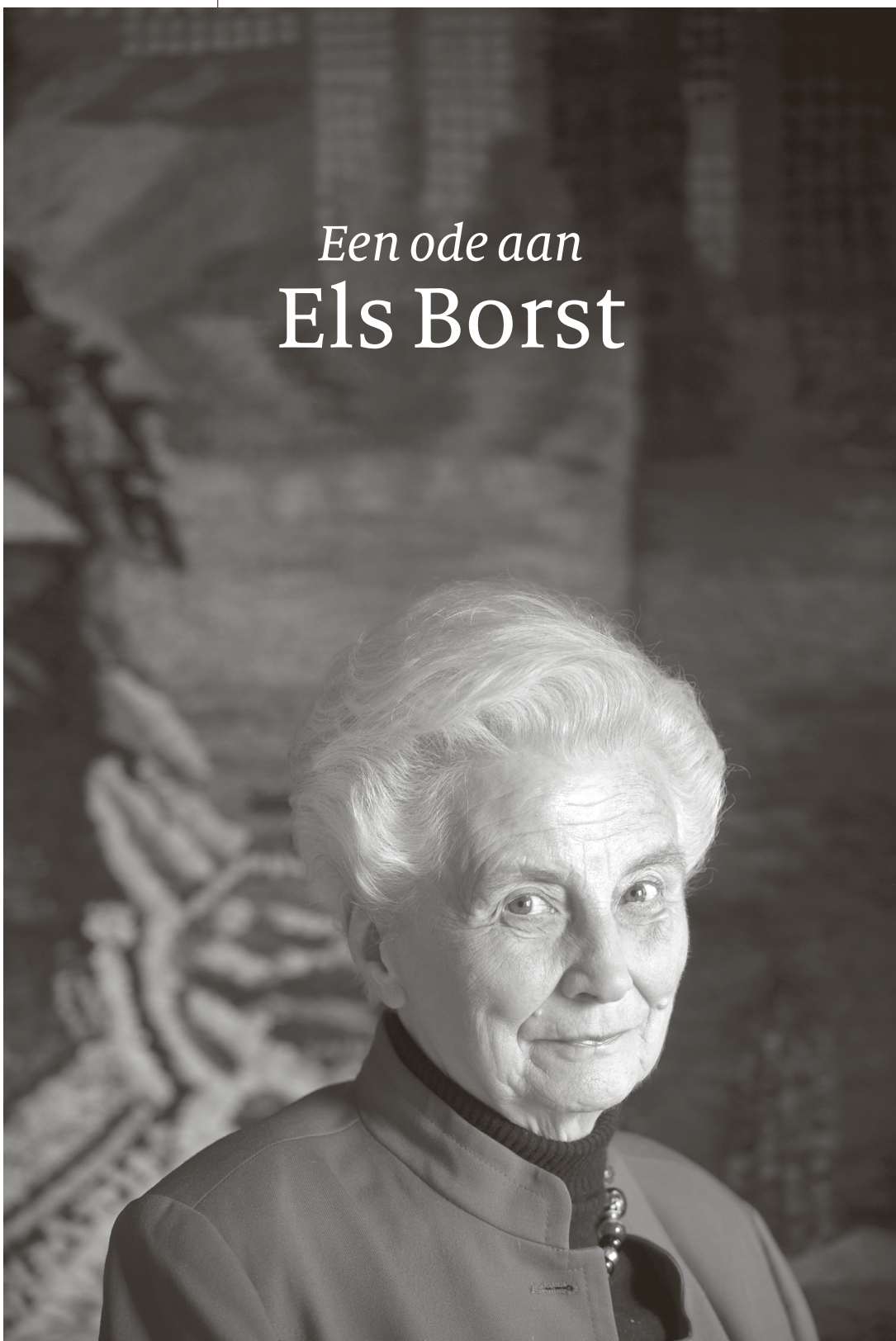
VRIJ PLAATS

idee
№ 224

VRIJ PLAATS

Een ode aan
Els Borst

8 februari 2014 werd Else Borst-Eilers vermoord. Vandaag, precies tien jaar later, staat de Mr. Hans van Mierlo Stichting stil bij de nalatenschap van Els Borst. Voor de volksgezondheid, voor de Nederlandse samenleving én voor de politiek. Haar onvermoeibare inzet voor zelfbeschikking en haar empathische politieke stijl, vormen tot de dag van vandaag een bron van inspiratie.

Door Jasper Dekker & Puck Rouffaer

De ‘nationale huisarts’. Zo doopte NRC Handelsblad Els Borst in 1998, vlak voor haar aantreden als vicepremier en minister van Volksgezondheid in kabinet-Paars II. Dat Borst zelf nooit huisarts was geweest, deed er niet toe: de karakterisering leek haar op het lijf geschreven. De vakkundige, gedreven en bovenal zorgzame Borst was de ideale dokter-generaal van een land dat na vijftig jaar confessionele kabinetten snakte naar medisch-ethische vooruitgang. Wars van politiek spel, had ze iets onaantastbaars, en toch was ze altijd benaderbaar. Haar politieke overtuiging was oprecht en diepgeworteld.

Borst zocht het beeld van vakkundig arts graag op. Als geen ander kon ze de meest controversiële morele kwesties wetenschappelijk depolitiseren. Te midden van een vurige ideologische discussie verwees ze naar een nog te verschijnen rapport, een lopend onderzoek of de uitkomsten van een enquête – zo haalde ze behendig de angel uit een morele discussie. Door het tempo en de emotie aan discussies te onttrekken, zette Borst kleine maar gestage stappen. Zonder vijanden te maken of anderen op de kast te jagen. Zo schiep ze breed draagvlak voor medisch-ethische kwesties.

Tegelijkertijd kon Borst scherp zijn over morele bezwaren tegen medisch-ethische vooruitgang. De overgrote meerderheid van de Nederlanders was immers voor liberaler euthanasiebeleid, en artsen smeekten om een manier om lijdende patiënten te helpen zonder zelf vervolging te riskeren. Borst vond de kruistocht van christelijke partijen tegen euthanasie dan ook hopeloze donquichotterie: ‘Ik heb respect voor mensen voor wie de Bijbel het enige richtsnoer is in hun leven’, stelde ze in 2001 in het Reformatorisch Dagblad. ‘Zij zullen misschien met verlangen terugkijken naar een situatie waarin kerk en staat één waren en de Bijbel richtsnoer was ook voor het staatkundig handelen, maar zo regeren wij het land niet meer.’

De overtuiging dat ieder mens zelf vorm moet kunnen geven aan het leven, van begin tot eind, was de politieke raison d’être van Borst. Het

De vakkundige, gedreven en bovenal zorgzame Borst was de ideale dokter-generaal van een land dat na vijftig jaar confessionele kabinetten snakte naar medisch-ethische vooruitgang

beeld van professioneel, pragmatisch arts-minister verhult dan ook enigszins de ideologisch gedreven politica die erachter schuilt. 'Seculier is niet waardevrij', zei ze zelf. Zelfbeschikking, democratisering, emancipatie en de waardige behandeling van ieder mens stonden in alles wat ze deed centraal – en die waarden duldden geen compromis.

Als geneeskundestudent in de jaren vijftig maakte ze al zich druk om euthanasie, abortus en transseksualiteit: dezelfde medisch-ethische kwesties die ze als minister in de jaren negentig en nul zou verdedigen. Vandaar dat ze in 1969 al lid werd van D66: een overtuigend ideologische keuze.

Haar politieke stijl was ingetogen en empathisch. Ze ging altijd het gesprek aan. Vaak om uit te leggen, maar ook om te luisteren naar een perspectief dat zij niet kende of nauwelijks bevatte. Zo bood ze een luisterend oor aan slachtoffers van aids. Of gaf ze een interview in het Reformatorisch Dagblad om haar beleid uit te leggen. Borst bracht zelfs een bezoek aan het Vaticaan om het Nederlandse euthanasiebeleid toe te lichten. Haar vermogen om met iedereen

in gesprek te gaan, toont een bijzondere, empathische interesse in de ander. En bovenal een dappere inborst.

Het is dan ook te betreuren dat velen nog altijd de uitspraak 'het is volbracht' als eerste te binnen schiet wanneer ze aan Els Borst denken. Ze sprak de kruiswoorden van Jezus uit in een interview met NRC op Goede Vrijdag, om uit te drukken hoe opgelucht ze was dat de euthanasiewet was aangenomen. Het werd haar zwaar aangerekend. CDA'er Jaap de Hoop Scheffer verweet haar 'neerbuigendheid naar het christelijk volksdeel'. De kruiswoorden gebruiken voor zo'n onchristelijke zaak, en dat ook nog op Goede Vrijdag, ging alle perken te buiten. Extra schokkend, omdat ze het christelijk deel van de Kamer altijd met interesse en begrip tegemoet trad. Borst overleefde de motie van afkeuring van de christelijke partijen, omdat ze in de Kamer uitgebreid en oprecht haar excuses maakte. Ze heeft van deze onbedoelde uitgljider altijd spijt gehad.

In alles wat Els Borst deed, stond zich inleven in de belevingswereld van de ander centraal. Die houding was voor Els Borst enerzijds pragmatisch. Om blijvend te kunnen worden, moest medisch-ethisch beleid op een breder draagvlak kunnen vertrouwen dan een simpel 'de-helpt-plus-één'. Dat vandaag euthanasie vrijwel geen onderwerp van discussie meer is, toont haar gelijk. Anderzijds zag Borst een ideologisch imperatief voor breed draagvlak. In een gewichtige morele discussie zag Borst het als haar plicht om zich zo zorgvuldig, hoffelijk en meelevend mogelijk op te stellen jegens de minderheid die zich tegen haar plannen verzette – juist omdat het een minderheid was. Dat hoort nu eenmaal bij een beschaafde democratie.

**In alles wat
Els Borst deed,
stond zich
inleven in de
belevingswereld
van de ander
centraal**

De oorsprong van zowel het empathisch vermogen van Borst als van haar tomeloze inzet voor medisch-ethische vooruitgang lag misschien wel in haar persoonlijke ervaringen met onvrijheid, ziekte en tegenslag. Ze kreeg meerdere miskramen te verwerken en verloor een pasgeboren kind. Jan Borst, haar echtgenoot, worstelde met een bipolaire stoornis. Hij overleed in 1988 na een lang ziekbed. Geboren in 1932 groeide Borst op tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ze maakte mee hoe haar joodse onderburen weggevoerd werden. Op 12 maart 1945, tien dagen voor haar dertiende verjaardag, werd ze onderweg naar school op het Weteringscircuit in Amsterdam staande gehouden en gedwongen te kijken naar de fusillade van dertig politiek gevangenen. Wat onvrijheid betekent, hoe ondraaglijk lijden eruitziet, hoe machteloosheid voelt; het waren voor Els Borst geen filosofische kwesties. Deze ervaringen hield ze voor zich en zette ze niet in voor politiek gewin – dat had ze waarschijnlijk exhibitionistisch gevonden – maar meetorsen deed ze ze wel.

Behalve een consciëntieuze, productieve minister was Els Borst ook de eerste vrouwelijke lijsttrekker van D66 en – samen met Annemarie Jorritsma – de eerste vrouwelijke vicepremier van Nederland. Ze was bovendien de eerste vrouwelijke D66-minister, een eer die Borst deelde met Winnie Sorgdrager. In die posities en gedurende haar gehele indrukwekkende loopbaan is ze wegbereider en rolmodel geweest, en gebleven, voor vrouwen in politieke topposities.

Hoewel de haat die vrouwelijke politici vandaag de dag op sociale media krijgen haar destijds bespaard bleef, was hoe de media Borst bejegenden zelden vrij van een seksistische ondertoon. Meermaals werd Borst de ‘grootmoeder’ van het kabinet genoemd; zij en Annemarie Jorritsma de ‘vrouwen van Kok’. De mannelijke collega’s van Borst konden er ook wat van: tijdens de onderhandelingen van de formatie van Paars II, waarin Borst als eerste vrouwelijke informateur optrad, werden alle onderhandelaars bij hun achternaam aangesproken: Kok, Zalm, Bolkestein. Maar Borst komt in de notulen stevast terug als Els.

Een passage in Trouw uit 1998 vatte de tweestrijd waarin vrouwen in de politiek terecht kwamen – en komen – treffend samen: ‘een hooggeplaatste vrouw [moet] zorgvuldig een middenweg [...] zien te vinden tussen de stereotypen van de volgzame echtgenote en de ijzeren dame.’ Hoe ging Borst daarmee om? ‘Die kan dat geen biet schelen. Ze is gewoon zichzelf’, was de conclusie van hetzelfde artikel. Hoewel Borst aan de hand van haar gevleugelde uitspraak ‘de politiek is te belangrijk om alleen aan mannen over te laten’ vaak gekenschetst is als feministisch rolmodel, zette ze behalve haar persoonlijke leven ook haar vrouw-zijn liever niet in de etalage. Toch was ze in alles een representant van de ver-

Wat onvrijheid betekent, hoe ondraaglijk lijden eruitziet, hoe machteloosheid voelt; het waren voor Els Borst geen filosofische kwesties

Ze maakte van feminisme niet haar handelsmerk, maar door te zijn wie ze was en te doen wat ze deed, droeg ze het feministische ideaal wel uit

Jasper Dekker
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

Puck Rouffaer
is oud-stagiaire en
volgt een Research
Master politieke ge-
schiedenis aan de Uni-
versiteit van Leiden.

diensten van de tweede feministische golf, die tussen de jaren zestig en tachtig streed voor economische gelijkheid en lichamelijke zelfbeschikking voor vrouwen. Maar zelf voor de feministische zaak op de barricaden, dat lag haar niet. Deels door haar indrukwekkende staat van dienst, deels door haar leeftijd zag ze kans om zichzelf met een kwinkslag veelal buiten discussies over vrouwelijkheid in de politiek te plaatsen.

Na haar ministerschap omarmde Els Borst haar voorbeeldrol voor andere vrouwen meer. Ook nu stond ze niet op de barricaden; wel moedigde ze in lezingen en interviews jonge vrouwen regelmatig aan vooral vertrouwen in zichzelf te hebben. Ze riep hen op om hun kansen te grijpen, ook in leidinggevende functies. Ze maakte van feminisme niet haar handelsmerk, maar door te zijn wie ze was en te doen wat ze deed, droeg ze het feministische ideaal wel uit.

Els Borst heeft bergen verzet om een waardig levenseinde voor alle Nederlanders mogelijk te maken. Geen beschaving zonder zelfbeschikking, ook en juist wanneer het gaat om de meest fundamentele beschikking: die over het leven zelf. Dat haar eigen leven haar op acht februari 2014 gruwelijk, gewelddadig werd ontnomen precies omdat ze zich hard maakte voor het waardige levenseinde van anderen, is niets minder dan een catastrofe. Onrecht in extremis.

Zonder het werk van Borst was Nederland een heel ander land geweest. Wetgeving omtrent euthanasie, abortus, orgaandonatie, embryo-onderzoek, tabak en de bescherming van patiënten: het vormt een kleine greep uit haar rijke nalatenschap. Haar erfenis is nog steeds van grote invloed op iedere Nederlander die weleens een voet in een ziekenhuis heeft gezet, en is een voorbeeld voor progressieve wetgevers wereldwijd. In het korte intermezzo dat de Paarse kabinetten vormden tussen decennia christendemocratische invloed wist Borst Nederland op medisch-ethisch vlak met zevenmijlslaarzen de eenentwintigste eeuw in te loodsen.

Wie wat tijd met het werk van Els Borst doorbrengt, wordt getroffen door de manier waarop ze vakkennis, ideologische overtuiging én politieke gedrevenheid wist te combineren met empathie en oprechte interesse in de ander. Borst zag interesse in en empathie voor het perspectief van de 'tegenstander' niet als zwaktebod of als concessie aan haar eigen principes, maar als de essentie van politiek. Niet alleen omdat breed draagvlak duurzame verandering oplevert, maar vooral omdat dat is hoe democratie zou moeten functioneren: de groten slaan acht op de kleinen. Borst was een grote, bovenal omdat ze de kleinen nooit uit het oog verloor. ●

Deze Ode is geschreven op basis van uitvoerig archief- en literatuuronderzoek en interviews met betrokkenen. Dank gaat daarom uit naar het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en Jacob Kohnstamm, Winnie Sorgdrager en Carla Pauw.

De geopolitieke platen verschuiven en zetten daarmee de wereldpolitiek op scherp. Ook Nederland dient zich daartoe te verhouden. In veel analyses beperken we ons tot de traditionele bondgenoten binnen de Europese Unie en de NAVO. Hierdoor verliezen wij het bredere Nederlandse perspectief uit het oog, waarbinnen het Caribisch gebied ook een belangrijke rol speelt.

Door Sander Mulder

Het Caribisch deel van het Koninkrijk

Een essentieel onderdeel van ons sociaal-liberaal buitenlandbeleid

In 2018 verslechterde de politieke en humanitaire crisis in Venezuela, wat zich sinds het aantreden van Nicolás Maduro vijf jaar eerder al in zwaar economisch weer bevond. Het vestigde de Nederlandse aandacht ook op de Benedenwindse eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao, die door de situatie te maken kregen met grotere stromen vluchtelingen.

De ontwikkelingen in Venezuela hebben het veiligheidsbelang van het Caribisch deel van het Koninkrijk voor korte tijd op de Nederlandse politieke agenda gezet. Met onder andere de oorlog op het Europese continent dreigen de Cariben op de achtergrond te raken. Ten onrechte, want de veiligheidssituatie daar is van direct belang voor Nederland. Het is dan ook een gemiste kans dat het vorige nummer van *Idee*, die volledig gewijd was aan de veranderende wereldorde, geen aandacht schonk aan de Caribische dimensie.

Samenwerking binnen het Koninkrijk

Een artikel over het Caribisch gebied vraagt enige voorkennis over de totstandkoming. De staatkundige structuur werd vastgelegd in het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1954, destijds bestaand uit Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen. Het Statuut verleende autonomie aan alle landen, maar internationale betrekkingen en defensie bleven aangelegenheden van het hele Koninkrijk.

De relaties tussen de eilanden van de Nederlandse Antillen leidden tot een verandering van de staatkundige verhoudingen op tien oktober 2010. Curaçao en Sint Maarten werden autonome landen binnen het Koninkrijk. Aruba had deze status aparte al sinds 1986. De andere drie eilanden, Bonaire, Sint Eustatius en Saba, werden bijzondere gemeenten binnen het land Nederland. Er ontstond een complexe bestuurlijke kaart, waarbij het Caribisch deel met een bevolking even groot als de gemeente Utrecht opeens vier verschillende landen kende. Daarnaast wierp de koloniale geschiedenis een schaduw over het heden, die tot op de dag van vandaag de onderlinge verhoudingen beïnvloed.

Kleine eilanden, grote uitdagingen

De spanning tussen aan de ene kant de wens tot autonomie en aan de andere kant de noodzaak tot samenwerking komt goed naar voren als we kijken naar de uitdagingen omtrent internationale betrekkingen en veiligheid in de regio, bij uitstek een aangelegenheid van het hele Koninkrijk.

Allereerst zijn de Caribische wateren en eilanden een belangrijke hub voor criminele transportroutes en geldstromen. Onderzoeksbureau Insight Crime schatte in 2019 dat de Nederlandse georganiseerde misdaad tussen de twee en drie miljard euro verdiende aan deze criminele economieën in Latijns Amerika en het Caribisch gebied. Naast cocaïne, verreweg de grootste handelswaar, gaat het volgens de onderzoekers ook over bloedgoud uit Venezuela, synthetische drugs en mensensmokkel.

Nederland werkt samen met de andere Caribische landen binnen het Koninkrijk, mede vanuit de gedachte dat het onderscheppen van drugs in de Cariben de toevoer naar Nederlandse havens en vliegvelden vermindert. Hierbij is Nederland afhankelijk van Aruba, Curaçao en Sint Maarten, die dus zelf verantwoordelijkheid zijn voor hun criminaliteitsbestrijding, maar vanwege de grootte van hun bevolking vaak niet beschikken over de noodzakelijke kennis en expertise om deze fenomenen effectief aan te pakken.

Eenzelfde uitdaging geldt voor de negatieve effecten van migratie vanuit Venezuela. Al sinds jaar en dag bestaan er nauwe economische relaties met de Benedenwindse eilanden, met veel arbeidsmigratie tot gevolg, maar sinds de verslechtering van de politieke situatie is de situatie geëscaleerd. Het aantal ongedocumenteerde Venezolanen wordt geschat op tussen de twintigduizend en dertigduizend, ongeveer tien procent van de totale bevolking op de drie eilanden. Deze Venezolanen zijn vaak

Al sinds jaar en dag bestaan er nauwe economische relaties met de Benedenwindse eilanden, met veel arbeidsmigratie tot gevolg, maar sinds de verslechtering van de politieke situatie is de situatie geëscaleerd

veroordeeld tot banen in de schaduw economie, met name de horeca en bouw. Potentiële mensenrechtenschendingen blijven buiten zicht. Nederland, gelimiteerd door het feit dat ook migratiebeleid een aangelegenheid van de autonome landen is, kan Aruba en Curaçao alleen aansporen en ondersteunen om de mensenrechten binnen het Koninkrijksverband te waarborgen.

Het laatste en belangrijkste veiligheidsrisico ontstaat doordat het Maduro-regime directe politieke banden onderhoudt met Rusland en China. De landen hebben een verschillende agenda. Rusland is al decennialang een ideologische partner van Venezuela, en ziet het land als onderdeel van het politieke offensief richting de Verenigde Staten. China heeft een duidelijker economisch doel, waarbij de grote schulden van Venezuela als mogelijke consequentie hebben dat China op termijn beslag kan leggen op delen van de Venezolaanse economie.

Rusland is al decennialang een ideologische partner van Venezuela, en ziet het land als onderdeel van het politieke offensief richting de Verenigde Staten

Foto: Joel Carillet, istockphoto

De afhankelijkheid van bondgenoten toont de zwakte van Venezuela. Van een directe dreiging voor het Caribisch deel van het Koninkrijk lijkt vooralsnog geen sprake, zelfs met het recente territoriale dispuut tussen Venezuela en Guyana over de Essequibo-regio in het achterhoofd. Waar het Koninkrijk wel scherp op dient te blijven, is de bredere economische agenda van China. Hoewel de Caribische regio nog niet formeel geïntegreerd is in het 'Belt and Road Initiative', nemen de investeringen van Chinese bedrijven toe. Ook Aruba, Curaçao en Sint Maarten, die door de coronacrisis extra geconfronteerd zijn met de economische afhankelijkheid van hun toerisme-industrie, kunnen hier gevoelig voor blijken.

Een sociaal-liberale benadering van Caribische politiek dient dan ook de verbanden te leggen tussen onderwerpen als veiligheid, economische groei en bestaanszekerheid

Sander Mulder is senior beleidsmedewerker bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Daarnaast is hij bestuurslid communicatie bij D66 Utrecht.

Een sociaal-liberale visie voor het Koninkrijk

Bovenstaande situatieschets wekt de indruk dat het 'Europees' Nederlandse beleid tot het Caribisch deel van het Koninkrijk er voornamelijk een is 'harde' veiligheidsthema's als drugshandel en geopolitieke dreiging. Tegelijk zijn de relaties met thema's als economische ontwikkeling en mensenrechten ook duidelijk. Een sociaal-liberale benadering van Caribische politiek dient dan ook de verbanden te leggen tussen onderwerpen als veiligheid, economische groei en bestaanszekerheid. Gericht op het bevorderen van vrijheid, gelijkheid en democratie voor alle inwoners van het Caribisch deel van het Koninkrijk.

Drie uitdagingen voor de toekomst verdienen hierbij expliciete aandacht. Ten eerste de duurzame groei van de autonome landen Aruba, Curaçao en Sint Maarten. Alle drie zijn naar historische maatstaven jong. Ten tijde van de coronacrisis kwamen de landen, in ruil voor financiële steun, tot een akkoord met Nederland over pakketten met maatregelen die duurzame hervormingen op het gebied van onder andere zorg, onderwijs en belastingen regelen. Hoewel de 'druk' van financiële steun als oneigenlijk werd beschouwd en veel politiek kwaad bloed heeft gezet, worden de positieve resultaten langzamerhand zichtbaar.

Als tweede het grote vraagstuk van armoede. Uit recent onderzoek is gebleken dat één op de drie inwoners van de bijzondere gemeenten Bonaire, Sint Eustatius en Saba in armoede leeft. Hetzelfde probleem speelt eveneens op de autonome Caribische landen en heeft een direct veiligheidsbelang: verhoogde bestaanszekerheid verlaagt de kans op armoede en heeft daarmee een preventieve werking op bijvoorbeeld aanraking met jeugdcriminaliteit.

Als laatste dienen de gevolgen van klimaatverandering voor deze regio niet te worden onderschat. Bonaire zal met de huidige stijging van de zeespiegel de eerste Nederlandse gemeente zijn die onder water belandt. Sint Maarten is nog altijd druk bezig met de wederopbouw van orkaan Irma. Een Caribisch klimaatbeleid besteedt aandacht aan de mitigerende en adaptieve maatregelen, maar is ook voorbereid op de toenemende kans dat een natuurramp zich in de nabije toekomst weer kan voortdoen.

Het Caribisch deel van het Koninkrijk verdient onze aandacht. Door samen te werken aan het bevorderen van stabiliteit, welvaart en waardigheid kunnen we een positieve impact hebben op het leven van de mensen in deze regio en bijdragen aan een duurzame en veilige toekomst voor alle inwoners. ●

Tijdens de verkiezingen was migratie een hot issue, maar de feiten over migratie raakten ondergesneeuwd in het retorisch geweld. Socioloog Hein de Haas zette dat recht met zijn boek *Hoe migratie echt werkt*.

Door Frank Schoonbeek & Raymond van Dalen

Boekrecensie

Hoe migratie echt werkt

Hoe migratie echt werkt
Het ware verhaal over
migratie aan de hand van
22 mythen

Hein de Haas
Paperback, 520 pagina's
Uitgeverij Spectrum, 2023

Het thema migratie is belangrijk als nooit tevoren. De opvang van asielzoekers, het werven van arbeidskrachten in het bedrijfsleven, de situatie van arbeidsmigranten en het aannemen van de Spreidingswet; het leidt tot felle discussies op social media, splijtzwammen binnen politieke partijen, kerstdiners waar migratie het belangrijkste gespreksonderwerp is en zelfs tot de val van een kabinet.

De samenleving is verdeeld over hoe, hoeveel en hoe nu verder. Je zou verwachten dat er al veel objectieve informatie beschikbaar is, maar juist die informatie ontbreekt vaak in de discussies. De polarisatie omtrent migratie wordt op die manier versterkt of wordt zelfs veroorzaakt door het ontbreken van deze feiten.

De nuance ontbreekt: je bent voor of je bent tegen. Om die nuance te verkrijgen en tot verstandige, duurzame, humane en zinnige besluitvorming te komen, zijn feiten noodzakelijk. Het onderscheiden van feiten en fabels over migratie is essentieel; alleen dan kunnen we keuzes maken waar we als land en samenleving baat bij hebben. Alleen dan ook kunnen we een samenleving inrichten waarin we voldoen aan hetgeen we in de Grondwet hebben verankerd en waarbij we het algemeen belang dienen.

Een groot aantal nuttige feiten worden ons voorgeschoteld in het boek van Hein de Haas, *Hoe migratie echt werkt: Het ware verhaal over migratie aan de hand van 22 mythen* (Spectrum, 2023), aan de hand van hardnekkige mythes rondom migratie. De Haas, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, werpt in zijn recent verschenen boek een kritische blik op de heersende ideeën en politiek met betrekking tot migratie.

Foto: Herman Wouters

Een van de opvallende punten in het boek is de observatie dat de politici die vaak krachtige anti-immigratieretoriek uitspreken, vaak juist tegelijkertijd een oogje toeknippen bij de grootschalige tewerkstelling van illegale arbeidsmigranten

Het boek, in totaal vijfhonderd pagina's, ontmaskert een reeks mythen die de publieke opinie en het politieke geluid over migratie hebben gevormd. De auteur stelt dat het begrip van migratie vaak gebaseerd is op illusies van controle en grijpt de kans aan om te laten zien dat deze grip een misleidende voorstelling is.

In zijn boek legt De Haas de nadruk op het feit dat politici vaak beweren 'grip op migratie' te hebben, maar in werkelijkheid blijkt migratiebeleid niet te functioneren; zeker niet als een soort kraan die naar wens geopend of gesloten kan worden. Hij daagt de heersende retoriek uit door te beweren dat migratie een onvermijdelijk fenomeen is en dat beleidsmakers moeten erkennen dat het grootste deel van het huidige migratiebeleid simpelweg niet effectief is.

Een van de opvallende punten in het boek is de observatie dat de politici die vaak krachtige anti-immigratieretoriek uitspreken, vaak juist tegelijkertijd een oogje toeknippen bij de grootschalige tewerkstelling van illegale arbeidsmigranten. En dat politici zowel aan de linker- als aan de

rechterkant van het politieke spectrum voor- en nadelen van migratie, helaas, sterk overdrijven. Iets dat het vormgeven van goed beleid in de weg staat.

De media worden ook niet gespaard in de kritiek van De Haas; hij betoogt dat ze falen in het opmerken van de kloof tussen wat politici over migratie zeggen en wat ze daadwerkelijk doen. Deze benadering van 'de media' en 'de politici' als weinig verschillende groepen leidt ook tot irritaties bij sommige lezers, omdat het geen recht doet aan het kwalitatieve werk dat door sommige individuele journalisten en politici op het gebied van migratie is geleverd.

De cruciale boodschap die De Haas benadrukt, is dat migratie vaak wordt gedreven door economische factoren. Hij wijst erop dat migranten voornamelijk op zoek zijn naar werk en dat economische groei de aantrekkingskracht van een land vergroot. Dit standpunt staat haaks tegenover de gangbare overtuiging dat strenger migratiebeleid de stroom van migranten effectief kan verminderen. De campagnes die bedoeld zijn om potentiële migranten af te schrikken bestempelt De Haas juist als niet effectief. Bovendien benadrukt de auteur dat beleid gericht op mensensmokkelaars niet de kern van het migratieprobleem aanpakt. Hij betoogt dat mensensmokkel eerder een reactie is op grenscontroles dan de oorzaak van migratie.

Hoewel De Haas een verhelderend inzicht biedt in de complexiteit van migratie, is er een kritiekpunt op zijn generalisaties over 'de media' en 'de politici'. Sommige lezers vinden dat deze formuleringen te weinig gedifferentieerd zijn en niet recht doen aan het waardevolle werk van individuele journalisten en politici op het gebied van migratie. Desalniettemin biedt het boek een schat aan informatie en ontmaskert het mythen die de migratiediscussies van de afgelopen decennia hebben gedomineerd.

Al met al biedt *Hoe migratie echt werkt* van Hein de Haas een waardevolle bijdrage aan het begrip van migratie, waarbij het de lezer uitdaagt om bestaande aannames te heroverwegen en een meer genuanceerde kijk op dit complexe fenomeen te omarmen. De auteur benadrukt dat effectief migratiebeleid een dieper begrip van de drijvende krachten achter migratie vereist en dat een holistische aanpak nodig is om de complexiteit van dit vraagstuk aan te pakken.

Hein de Haas beschrijft in zijn boek op een prettige en kritische wijze welke mythen in het migratie-debat belemmerend werken en welke feiten hierin relevant zijn. Een welkome toevoeging aan het gepolariseerde migratiedebat, waar feiten ondergesneeuwd lijken te zijn en meningen en wensen de boventoon voeren. Feiten (op basis van ontcrachte mythen) waarmee we op een objectie manier weer met elkaar kunnen spreken en kunnen nadenken over, zoals De Haas zijn boek eindigt, wat voor samenleving we willen zijn. ●

Hij wijst erop dat migranten voornamelijk op zoek zijn naar werk en dat economische groei de aantrekkingskracht van een land vergroot

Frank Schoonbeek is voorzitter van de landelijke thema-afdeling Samenleven, Migratie en Asiel van D66.

Raymond van Dalen is secretaris en vice-voorzitter van de landelijke thema-afdeling Samenleven, Migratie en Asiel van D66.

Als het zomernummer op de deurmat valt, bent u misschien al op vakantie of staat u op het punt van vertrek. De kans is groot dat uw bestemming in Europa ligt – in de landen op ons continent worden door Nederlanders nog altijd de meeste vakanties gevierd.

Europa is niet alleen voor vakanties onze belangrijkste bestemming. Ook voor het aanpakken van alle grote maatschappelijke vraagstukken van deze tijd – zoals klimaat, migratie, de energietransitie, defensie, digitalisering en de rechtsstaat – zijn we eerst en voornamelijk aangewezen op de lidstaten van de Europese Unie. De mate waarin we als lidstaten in staat zijn om gezamenlijk de rechtsstaat te beschermen, migratie op een humane manier vorm te geven, de opwarming van de aarde een halt toe te roepen en onze verdediging op orde te krijgen, bepaalt de toekomst van alle Europeanen afzonderlijk. Onze bestemming in deze betekenis van het woord is dan ook onvermijdelijk Europees van aard.

Maar hoe ziet deze bestemming er concreet uit? Tijdens het maken van het zomernummer is onduidelijk wat de uitslag wordt van de Europese verkiezingen op 9 juni. De peilingen wijzen erop dat ook hier radicaal rechts een forse winst gaat boeken. Maar voor ons als redactie van *Idee* wordt het pas ná de verkiezingen interessant, als een vrijwel geheel nieuwe Europese

regering aantreedt. Want wat de uitslag van de verkiezingen ook wordt, de opdracht voor sociaal-liberalen blijft onverminderd staan: alles op alles zetten voor een vrij, gelijk en democratisch Europa voor alle Europeanen; en voor waardengedreven Europese politiek.

In het zomernummer van *Idee* onderzoeken we wat een vrij, gelijk en democratisch Europa eigenlijk betekent. Voor Europees beleid op verschillende urgente thema's, voor Europees leiderschap, voor Europeanen zelf. Deze vragen diepen we uit via diverse bijdragen, onder meer van enkele auteurs van de bundel *Veertien missies voor Europa: Nieuwe denkers over een vrije, gelijke en democratische toekomst* van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Ook spreken we met de Frans-Griekse Kalypto Nicolaïdis, hoogleraar aan het European University Institute in Florence.

Maar het nummer biedt meer: onder andere een interview met docent en voormalig wethouder Martijn Leisink over de belangrijkste politieke vraagstukken in het onderwijs; een bijdrage over werknemersparticipatie en een essay over de mediatisering van de politiek. Voldoende *food for thought* dus voor uw vakantiebestemming, of deze nu dit jaar binnen of buiten Europa ligt. ●

idee@d66.nl

idee

redactie

Daniël Schut, *hoofdredacteur*
Milan Assies
Liang de Beer
Abush Derks
Duane van Diest
Carinne Elion-Valter
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Lisanne van 't Riet
Sara Visser

redactieraad

Araz Abbas
Caelesta Braun
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer werkten mee

Bert Bakker
Raymond van Dalen
Jasper Dekker
Rob van Gestel
Afke Groen
Rob Jetten
Roy Kemmers
Diewertje Kuijpers
Kevin Konings
Honorata Mazepus
John Morijn
Cas Mudde
Sander Mulder
Matthijs Rooduijn
Puck Rouffaer
Frank Schoonbeek
Martijn Visser
Catherine de Vries
Rens Vliegenthart

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

N°223

jaargang 45, nummer 1
april 2024
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonneren

Direct abonneren kan!
Schrijf je in op onze website.

[d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee](http://d66.nl/vanmierlostichting/neem-een-abonnement-op-idee)

Idee verschijnt 4x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Reguliere abonnees krijgen het
digitale abonnement erbij cadeau.*

Bijdragen aan *Idee*

Idee is altijd op zoek naar
bijdragen van onafhankelijke,
vrije denkers met goede pen!
We verwelkomen onder andere
essays, opiniebijdragen en
boekbesprekingen.

Neem contact op met
Idee door te mailen naar
idee@d66.nl

~~Er was eens,~~ er waren eens

Er was eens...
begint het allemaal mee,
alle verhalen die bestaan.
We vielen elkaar ermee
in de rede. Het valt niet mee,
zoveel manieren om te
bewegen met zo veel verleden.

Er was eens...
een mens die een ander
mens een verhaal vertelde.
Eén verhaal om in geloven,
één stem om naar te leven.
Een verhaal dat ik doorvertel
in de manier waarop ik eet,
door hoe ik heet, in wat
ik neem en geef, in hoe
ik mij beweeg.
Over hoe ik als mens op
aarde betekenis geef, over
waar materie uit bestaat.
Een verhaal over liefde,
hoe dat er uit ziet en over
goed en kwaad.

Een verblindend narratief
voor de een, een verbindend
narratief voor de ander.

Ik wil niet uit elkaar vallen,
niet mijn vuisten ballen,
na kranten lezen, schermen
scannen, iedere dag aan
nieuwe realiteiten wennen,
regen van meningen,
verstoorde tekens van beter
weten, schrijven harde
stemmen oplaaiende
opstokende drammente
gammele verzinsels,
ophitsende krachtermen,
ongetemde machten en
onvertogen woordenhoppen.
Laat we ons niet uit elkaar
stoken, want het is aan ons dit.
Het is aan mij dit.

Aan familietafels tussen
de gangen, midden in
gezinnen tussen het dag-
drammen, in vriendenkringen
tussen drinken en dansen.
Daar waar het scheuren bij
de naden trekt, onder keurige
tafellakens, trekt het, lijnen
in zandbakken.

Daar is het aan ons
– aan mij – om een klein
beetje hoop, te laten rijmen,
met het willen niet ongelovig
te zijn, als je naar elkaar kijkt.
Het is aan mij om meer
mijn best te doen te zien
waarin ik op de ander lijk,
dan te blijven benoemen
waar ik afwijk.
Dat is ons verhaal.

Het verhaal dat mij uitnodigt
om dat wat ik als kind
geloofde te laten rijmen
met dat van een ander.
Een gesprek tussen geloven
en verhalen, ontmoetingen
en denkbeelden, een gesprek
waar we allemaal onderdeel
van zijn en waar ik altijd
eenander voor nodig heb
en daarom niet vaststaat,
vorm krijgt of dicht slipt.

Dat is ons verhaal.
En het is aan ons.
Om dat moeilijk te geloven
verhaal, dat we al doende
in elkaar haken, mensen
toch te laten raken.
Om van 'er was eens',
'er waren' eens te maken.

Het is aan ons, om elkaar
te geloven, in de wensen
gutsend over de randen
van gedachten, vol
verwachting wanneer we
lopen over van denken aan

later, in het straten leggen,
het paden trekken, in de
heggen kappen, in de bruggen
tussen ruggengraten bouwen
van maakbaar naar raakbaar,
leven en laten léven.

Dat is ons verhaal.
Een verhaal dat zich niet laat
voorlezen, maar voorleven,
elke dag opnieuw ontdekken.
Want vrijheid heeft geen
hekken.

Het is er allemaal.

Verhalen die nooit af zijn,
nog niet rond of goed door
gefluisterd, een beeld geven
van een toekomst die we
verlangden, waarin we minder
bang en meer afhankelijk,
op vrije manier, met elkaar
het onbekende levenspad
bewandelen.
Niet hand in hand maar
zij aan zij, geen compromis
maar beide vrij.

In alle totems en alle talen
In alle soorten en alle maten
Dat wat je kent, en dat waar
je telkens naar moet raden.

Ik geloof in dat verhaal.
Want er was niet één,
nooit één verhaal.
Nooit alleen die taal
maar allebei of meer.
Nooit alleen het woord
maar juist de daden.
Nooit alleen 'er was eens',
maar 'er waren'.

Ayla Schneiders
Strateeg, verhalenvanger
en aanjager van
lerend leiderschap

Nº 225
juli 2024

Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

Een nieuw Europa

'Ik wil een
Woodstock
voor Europese
politiek'

Hoogleraar
Kalypso Nicolaïdis

'Is Europa een
democratie als
niemand begrijpt
wat er speelt?'

Lise Witteman, journalist
Follow the Money

Onderwijs
Waarom politici
lastiger zijn
dan pubers

Docent en voormalig
wethouder Martijn Leisink

Exclusief
Voorpublicatie
De Stille Coup

Cyberexpert
Marietje Schaake

Marchantlezing 2024

in gesprek met
**Michael
Ignatieff**

Liberalism from one generation to the next The politics of hope in an age of fear

Michael Ignatieff is een toonaangevende schrijver, historicus, voormalig rector van de Central European University in Boedapest, en voormalig leider van de Liberale Partij van Canada en de Canadese oppositie. Hij gaat met het publiek in gesprek over de wereld die zijn generatie van liberale denkers achterlaat en over de opdracht voor de nieuwe generatie progressieve liberalen.

dinsdag 8 oktober
TivoliVredenburg — Utrecht
aanvang 20.00 uur

Aanmelden via marchantlezing.nl

Woodstock

Don't it always seem to go, that you don't know what you've got 'till it's gone?

Niet alleen Joni Mitchell zong het in haar nummer *Big Yellow Taxi*, maar talloze artiesten, en in allerlei varianten, voor en na haar. Van De Dijk (*als ze er niet is, weet een man pas wat 'ie mist'*) tot de jaren zestig-rockgroep The Exciters (*you don't know what you're missing till it's gone*). Wellicht herkent u het gevoel zelf ook: bij een nieuwe baan die toch wat tegenviel, een geliefd restaurant dat plotseling de deuren sloot of een vertrokken collega waarvan u later pas écht beseftte hoezeer u diegene waardeerde. Dat laatste maakten we bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting afgelopen maanden mee. Als gevolg van de verkiezingsuitslag van 22 november, waarbij D66 van 24 naar 9 zetels terugging, hebben we noodgedwongen van een aantal collega's afscheid genomen. Stuk voor stuk bevlogen, getalenteerde en bovenal fijne mensen die hier helemaal op hun plek waren. Het gemis is nog steeds tastbaar: in het ontbreken van vertrouwde grappen in de team-app, originele politieke observaties op kantoor of, zoals een collega verzuchtte: met de oude bezetting hadden we allang een EK-voetbalpoule gehad.

Maar Mitchell's zin is ook van toepassing op Europa en de EU, het continent en het verbond waarvan veel Nederlanders de voordelen als vanzelfsprekend zijn gaan beschouwen. Totdat sommige voordelen – per trein of auto eenvoudig naar een ander land, historische steden, bondgenoten om de hoek – er even niet zijn; bijvoorbeeld wanneer we ons op een ander

continent bevinden, zoals Joris Melman beschrijft in het Europa-dossier in deze *Idee*. Of, gevaarlijker: wanneer rechts-radicaal Europees beleid gebaseerd op nationaal en korte termijn eigenbelang – blijven vliegen, grenzen dicht – zich tegen ons gaat keren in de vorm van klimaatrampen, nog meer mensenrechtenschendingen aan de grenzen en geopolitieke onveiligheid.

En we achteraf moeten constateren: wat we hadden in Europa, was zo gek nog niet.

Laten we hopen dat het zo ver niet komt. Vaststaat is dat de nieuwe Europese regering grote opgaven wacht op het gebied van onder meer klimaat, ongelijkheid, veiligheid, migratie en digitalisering, zodat de Europese Unie voor alle lidstaten vrijheid, gelijkheid en democratie dichterbij brengt. In deze *Idee* geven we de nieuwkomers een sociaal-liberaal duwtje in de rug in de vorm van enkele Europese missies op het gebied van klimaat, migratie en Europese gemeenschapsvorming. Hoogleraar Kalypso Nicolaïdis pleit daarnaast voor een democratische *make-over* in de vorm van een permanent Europees burgerforum en een jaarlijks festival à la Woodstock voor de Europese politiek.

Joni Mitchell's geplande optreden op Woodstock in 1969 ging op het laatste moment niet door. Een herkansing is voor haar wellicht te veel gevraagd. Daarom een ontspannen gedachte-experiment voor tijdens de reis naar uw vakantiebestemming, binnen of buiten Europa: welke artiesten mogen op zo'n festival volgens u beslist niet ontbreken?

Suzanne van den Eynden
hoofdredacteur *Idee*

thema

Een nieuw Europa

28
Lise Witteman
'Is Europa een democratie als niemand begrijpt wat er speelt?'
interview

Foto: Herman Wouters

06
Kalypso Nicolaïdis
'Ik wil een Woodstock voor Europese politiek'
interview

12
Een Europees humanitair visum
Baseer migratiebeleid op mensenrechten
door Lynn Hillary

18
Europa en de stijgende zeespiegel
Lokale kennis inzetten om klimaatrampen te voorkomen
door Marieke Meesters

23
Europese identiteit
Maak Europeanen bewust van hun gezamenlijkheid
door Joris Melman

Een nieuw Europa

06 'Ik wil een Woodstock voor Europese politiek'

interview Kalypso Nicolaïdis

12 Een Europees humanitair visum: baseer migratiebeleid op mensenrechten

door Lynn Hillary

18 Europa en de stijgende zeespiegel: zet lokale kennis in om klimaatrampen te voorkomen

door Marieke Meesters

23 Maak Europeanen bewust van hun gezamenlijkheid

door Joris Melman

28 'Is Europa een democratie als niemand begrijpt wat er speelt?'

interview Lise Witteman

33 De verhalen van Europa

boekrecensie Liang de Beer

40 Gezocht: nieuwe generatie Europese leiders

door Marij Swinkels

Vrijplaats

46 Waarom politici lastiger zijn dan pubers

interview Martijn Leisink

52 *De Stille Coup*

voorpublicatie Marietje Schaake

58 'Een mens bloeit in verbondenheid met anderen'

interview Joost Röselaers

64 Wat is een goede robot?

boekrecensie Laura de Vries

vanmierlostichting.nl

69 Medewerkersparticipatie: instrument voor een inclusief kapitalisme

door Anne-Sophie Halbertsma

74 Autonomie anno nu

interview Thomas Nys

80 De zeven deugden van Tocqueville

boekrecensie Cécile Insinger

84 We hebben een politieke Odysseus nodig

column Jasper Zuure

Foto: Herman Wouters

46

Martijn Leisink

Waarom politici lastiger zijn dan pubers

interview

58

Joost Röselaers

'Een mens bloeit in verbondenheid met anderen'

interview

52

Voorpublicatie *De Stille Coup*

door Marietje Schaake

interview
Kalypso Nicolaïdis

‘Ik wil een
Woodstock
voor Europese
politiek’

Een permanent burgerforum als de vierde bestuursstak van de Europese Unie moet burgers meer invloed geven op de Europese politiek. Dat stelt de Frans-Grieks-Britse hoogleraar internationale betrekkingen Kalypso Nicolaïdis in een gesprek met *Idee*. De opdracht voor progressieve partijen is volgens haar daarnaast om de agenda van eerlijkheid en rechtvaardigheid opnieuw vorm te geven en daar de juiste woorden voor vinden. 'We kunnen niet langer aankomen met alleen 'het is goed voor de planeet' terwijl een directeur 2250 keer het minimumloon verdient.'

Interview door Suzanne van den Eynden & Afke Groen

De eerste afspraak moet op het laatste moment worden verzet: Kalypso Nicolaïdis is op reis en zit in een bus. In het voortdurende gegoochel met haar vele verplichtingen – 'as women do', voegt ze er met een kameraadschappelijke knipoo naar de interviewers aan toe – was de busreis even aan haar aandacht ontsnapt. Een week later spreken we haar alsnog, online vanuit Oxford; een van de plekken die voor de Frans-Grieks-Britse hoogleraar internationale betrekkingen 'thuis' is. Ze is verbonden aan het European University Institute in Florence en Oxford University, was hoogleraar aan Harvard University en de École Nationale d'Administration in Parijs en adviseerde onder meer het Europees Parlement, de Europese Commissie en de Nederlandse en Britse regering. Ze doet onderzoek naar Europese integratie, democratie, internationale handel maar ook naar postkolonialisme, *theatres of recognition* en *transnational legal empathy*.

Op het moment van het interview moeten de Europese verkiezingen nog gehouden worden, maar de peilingen wijzen ook bij deze verkiezingen op een stijgend aantal zetels voor de extreemrechtse en rechts-conservatieve politieke families in het Europees Parlement. Wat betekent dit voor de democratie in Europa? Welke opdracht brengt het mee voor progressieve partijen? En welke rol zouden de begrippen *demoicracy* en *planetary politics* moeten spelen in de Europese politiek, waar Nicolaïdis in haar werk voor pleit?

Kalypso Nicolaïdis is een Frans-Grieks-Britse professor internationale betrekkingen en directeur van het *Center for International Studies* aan Oxford University. Ze geeft les in Europese integratie en internationale betrekkingen. Ze behaalde haar PhD in politieke economie aan Harvard University en studeerde ook aan de Franse universiteiten Sorbonne, Sciences Po en het Institut d'études politiques. Sinds 2020 is Nicolaïdis fulltime hoogleraar bij de *School of Transnational Governance* van het European University Institute in Florence. Daarnaast is ze lid van de *European Council of Foreign Relations*.

‘We weten allemaal dat deze kiezers gevoelens van wrok koesteren omdat ze zich onheus behandeld voelen door hun nationale regering’

***Theatres of recognition, transnational legal empathy* – het klinkt fascinerend! Wat bestudeert u hier precies?**

‘Als er een lijn zit in mijn onderzoek, is het die van wederzijdse erkenning; hoe leven burgers met elkaar samen, met al hun onderlinge verschillen? Échte erkenning gaat verder dan alleen tolerantie, waar we te vaak genoeg mee nemen als het gaat om de omgang met verschillende groepen binnen een samenleving of met andere landen. Erkenning betekent dat we altijd meer over elkaar willen leren. Het maakt ruimte voor wederzijdse empathie en maakt het veel makkelijker om onze verschillende gewoontes, angsten of verlangens te accepteren. Filosofisch is het waarschijnlijk de meest ambitieuze invulling van het liberalisme, maar het kan ook vertaald worden in wetgeving en bestuur. Dan komen we op het terrein van *legal empathy*.’

‘Mensen denken vaak aan harmonisering als ze aan Europese integratie denken: stap voor stap nemen we dezelfde regels aan in Europa. Maar de gemeenschappelijke markt, die het startpunt vormde van de Europese integratie en nog altijd haar kern vormt, was eigenlijk veel meer op het principe van *legal empathy* gebaseerd. Franse artsen die naar Nederland komen, hoeven hun studie geneeskunde niet over te doen; hun Franse diploma wordt erkend. *Legal empathy* betekent dat de rechters, Kamerleden of beroepsverenigingen die zulke afspraken maken, bekend raken met elkaars regels en wetten. Dat ze de twee systemen met elkaar vergelijken, zoeken naar hoe ze die met elkaar kunnen verenigen en bepalen wat het maximale verschil is dat ze acceptabel vinden. En elkaar dan wederzijds erkennen als gelijkwaardig. Dit vereist dat we niet vasthouden aan de overtuiging dat ons eigen systeem het beste is, maar dat we ons verplaatsen in het systeem van een ander land. Kunnen we leven met onze verschillen en zijn onze systemen nog verenigbaar?’

Partijen met weinig empathie voor ‘de ander’ lijken juist flink te gaan groeien. De radicaal-rechtse politieke families staan op groei en de christendemocraten presenteren plannen voor minder klimaat- en strenger migratiebeleid. Wat zijn volgens u de belangrijkste oorzaken van deze verrechtsing in Europa?

‘Ik kan me voorstellen dat jullie je als D66 ook het hoofd hebben gebroken over deze vraag na de verkiezingen in Nederland! Een eenvoudig antwoord is er niet; er zijn alleen grote lijnen. We weten allemaal dat deze kiezers gevoelens van wrok koesteren omdat ze zich onheus behandeld voelen door hun nationale regering. Europa versterkt dat in hun ogen door beslissingen te nemen die goed zijn voor groepen waar zij geen deel van uitmaken – zoals de milieuactivisten of grote bedrijven. Mensen met dergelijke grieven kunnen zich binnen de publieke sfeer terugtrekken in echokamers waarin ze voornamelijk mensen spreken met dezelfde gevoelens en ideeën en ze niet makkelijk met andere meningen worden geconfronteerd. Het ideaal van wederzijdse erkenning tussen mensen raakt ondergesneeuwd. Natuurlijk is het moeilijk om open te zijn als mensen naast boos vooral bang zijn voor de toekomst. Mensen stemmen eerder voor antisysteempartijen die het verleden idealiseren in plaats van het progressieve of linkse idee dat we gezamenlijk kunnen werken aan een betere toekomst. In die sfeer worden zondebokken gevonden, of

dat nu de armsten zijn, die met hun sociale rechten het systeem zouden 'misbruiken', of de vreemdeling die misbruik zou maken van 'onze' gastvrijheid.'

'Wanneer ze aan de macht zijn, kunnen extreemrechtse partijen overigens niet anders dan de ijzeren wet van de demografie erkennen dat we buitenlanders nu eenmaal nodig hebben om het vuile werk te doen en voor ons pensioen te betalen. Zie de immigratiecijfers onder de Italiaanse premier Meloni: die zullen een half miljoen bereiken in 2026.'

Foto: Robert vt Hoenderdaal

Hebben progressieve partijen bijgedragen aan de groei van extreemrechts?

'Zij hebben zich veel te veel geconcentreerd op sociaal-culturele onderwerpen en te weinig op sociaal-economische onderwerpen en verdeelende rechtvaardigheid. In 2023 verdiende Carlos Tavares, eigenaar van autobedrijf Stellantis, 2250 keer het Franse minimumloon en 518 keer het gemiddelde salaris in zijn bedrijf. Dat maakt mensen zo boos. Onderzoek laat zien: als je de zogenaamde 'achterblijvers' beschermt of compenseert, dan kunnen extreemrechtse partijen minder goed profiteren van culturele en economische onzekerheden. Progressieve partijen hebben een bepaald type kapitalisme getolereerd dat tot enorme ongelijkheden en bestaansonzekerheid leidt, binnen én tussen landen. Dat vervreemdt ook jonge kiezers, die daartegen in opstand komen.'

Zit er ook een probleem in de manier waarop de EU wordt bestuurd?

'Het probleem is niet zozeer de institutionele inrichting van de EU, maar het gevoel van onmacht van de burgers. Als burgers niet het idee hebben dat ze enige invloed hebben op wat hun overheden doen, dan wordt dit

'Progressieve partijen hebben een bepaald type kapitalisme getolereerd dat tot enorme ongelijkheden en bestaansonzekerheid leidt, binnen én tussen landen'

gevoel door de EU nog eens enorm vergroot. De EU heeft haar best gedaan om het gat te overbruggen met onder meer de zogeheten Conferentie over de Toekomst van Europa in 2021 en 2022. Zeker, dat was een geweldig experiment met burgerberaden, maar onbekend bij het grote publiek. Het probleem is dat dergelijke initiatieven niet voorbij het stadium van consultatie komen. Er is geen innovatieve strategie voor een breed publiek debat, buiten een kleine cirkel van belanghebbenden.'

Foto: Herman Wouters

'Ik droom van een jaarlijks Woodstock voor Europese politiek, een enorm festival met optredens en politieke discussies'

Waarom doet de EU niet beter haar best om burgers te betrekken? Wil ze het niet of kan ze het niet?

'Dat is een goede vraag, zonder eenvoudig antwoord. Enerzijds heeft het denk ik te maken met het simpele feit dat niemand graag macht wil opgeven. Bureaucraten bepalen graag hun eigen agenda en maken gebruik van de expertise en ervaring die ze al in huis hebben. En parlementariërs zeggen wel dat ze burgers willen betrekken, maar dat blijft vaak bij lippen dienst. Als het over burgerberaden gaat, denken ze toch vaak: ik heb het mandaat van tienduizenden kiezers, een veel legitiemere status dan die paar burgers die random geselecteerd zijn door een algoritme. Ze realiseren zich vaak niet dat je met zulke burgerfora een veel betere afspiegeling van onze samenleving als geheel krijgt. Sterker nog, ze betwisten dat omdat het een bedreiging vormt voor hun eigen legitimiteit.'

'Anderzijds, zelfs als je burgers wilt betrekken, is dat nog niet zo eenvoudig. Hoe zorg je dat mensen tijd willen besteden aan politiek? Instituties missen het vermogen om de wereld van kunst, theater, muziek en andere vormen van expressie te betrekken – vormen waarin mensen zich misschien makkelijker politiek kunnen uiten. Ik droom van een jaarlijks

Woodstock voor Europese politiek, een enorm festival met optredens en politieke discussies.'

'Na het Nederlandse 'nee' in het referendum over de Europese grondwet in 2005 heb ik meegewerkt aan een onderzoek van jullie Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid naar de lessen die we hieruit kunnen trekken. We kwamen daar met het idee van 'preferenda' in plaats van referenda. Bij een referendum is de keuze alleen 'ja' of 'nee', terwijl veel mensen iets hebben van 'tja, misschien is het niet óf óf...'. Bij een referendum krijgen mensen verschillende opties gepresenteerd en kunnen ze hun voorkeur uitspreken. Preferenda zijn veel subtieler en bieden meer ruimte voor nuance. We moeten blijven innoveren in de manier waarop we burgers betrekken.'

Wat vraagt dat van politici?

'Deels de politiek relevanter maken voor het leven van mensen, deels mensen het gevoel geven dat ze niet machteloos zijn en dat het systeem ook voor hen wel degelijk eerlijk kan werken. Het vraagt ook iets van de manier waarop we spreken over zaken als klimaat en rechtvaardigheid tussen generaties en tussen sociale klassen. Dit moet onderwerp zijn van diepe, democratische discussies, en die discussies moeten we faciliteren en voeden. Dat begint onder andere bij het onderwijs. Scholen moeten aan democratie gaan dóén! Als een school geveerd moet worden, moet de leiding alle leerlingen betrekken bij de vraag welke kleur deze moet krijgen. Zo leren kinderen dat hun stem telt en ontwikkelen ze een democratische inborst.'

'En uiteindelijk hebben we een veel betere deliberatieve democratie nodig in Europa: burgerfora waarin burgers met elkaar in debat gaan over grote thema's, op een manier die de hele samenleving kan volgen. Ten tijde van het burgerforum over abortus in Ierland werden in elke pub levendige discussies gevoerd over het onderwerp waar het burgerforum die dag mee bezig was.'

Is dat wat u 'demoicracy' noemt?

'*Demoi* is het meervoud van *demos* (volk, red.) in het Grieks. Het idee van *demoicracy* is dat de EU een unie van volkeren is die gezamenlijk regeren, maar niet als één. Het streven naar één Europees volk is niet alleen onrealistisch, maar ook gemakkelijk. *Demoicracy* is veeleisend: daarvoor is een web van horizontale verbindingen nodig tussen burgers in verschillende landen, om te groeien van louter 'naast elkaar bestaan' naar wederzijdse erkenning. Voor een echte *demoicracy* hebben we dus transnationale burgerfora nodig, waarin burgers uit verschillende landen met elkaar in discussie gaan en uiteindelijk beslissingen nemen. Een permanent burgerforum moet de vierde bestuurstak worden van de Europese Unie. Dit is wat we bepleiten in ons project De Democratische Odyssee.'

Hoe krijgen we burgers hier warm voor, zeker gezien de groei van partijen met een sterk anti-Europa sentiment?

'Het is interessant dat sommige extreemrechtse partijen óók oproepen tot meer invloed van burgers. Met deze ideeën komen we dus een beetje op hun terrein, maar dan vanuit het oogpunt van rechtvaardigheid en

'Preferenda zijn veel subtieler en bieden meer ruimte voor nuance. We moeten blijven innoveren in de manier waarop we burgers betrekken'

'Het verdedigen van de barbecue wordt echt een macho-ding hè? Macron doet er ook al aan mee'

Afke Groen
is directeur van de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

Suzanne van den Eynden
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting en hoofd-
redacteur van *Idee*.

solidariteit in plaats van vanuit uitsluiting en terugtrekking.'

'Om 'translokale' verbanden te realiseren, kunnen we kijken naar het voorbeeld van steden. We hebben een groot netwerk van honderden steden die met elkaar samenwerken in de hele EU. Daar kunnen we van leren. Er is alleen nog een hoop werk te doen. Het glas is nog halfleeg.'

'Overigens kunnen we ook een hoop leren van democratische innovatie in andere delen van de wereld. In Europa hebben we er een handje van om anderen te vertellen hoe het moet, maar natuurlijk hebben veel landen in de wereld geëxperimenteerd met manieren om mensen te betrekken bij plaatselijke beslissingen. In Libanon is de staat nauwelijks aanwezig, maar zorgt een netwerk van NGO's en burgers voor lokale publieke goederen. In Spanje zijn burgers nauw betrokken bij het aanpakken van de wooncrisis. Als we democratische geopolitiek willen vormgeven, dan zou de EU de rollen eens moeten omdraaien en aan de rest van de wereld moeten vragen wat we moeten doen.'

U pleit ook voor planetaire politiek. Wat houdt dit in?

'Of het nou conservatisme, socialisme of liberalisme is, gangbare politieke ideologieën hebben groen beleid slechts als één onderwerp op de agenda. Maar vandaag bewegen we naar een wereld waarin de planeet en de planetaire grenzen zelf centraal staan in een ideologisch conflict. Jonge mensen kijken al op deze manier naar de politiek: wat hebben ideologieën te zeggen over de planeet? Planetaire politiek vertrekt vanuit de gedachte dat mensen binnen een democratie allereerst de verantwoordelijkheid hebben voor de planeet. Ik denk dat we geen andere keuze hebben dan politiek op deze manier te begrijpen.'

Is het ideaal van planetaire politiek niet steeds verder uit zicht?

Extreemrechtse partijen ontkennen het klimaatprobleem en premier Rutte vond dat we wel moeten kunnen blijven barbecueën.

'Het verdedigen van de barbecue wordt echt een macho-ding hè? Macron doet er ook al aan mee. Het zou leuk zijn als het gewoon grappig was, maar in feite herinnert het ons eraan dat er echt moeilijke keuzes te maken zijn. Eerlijk gezegd denk ik niet dat de meeste gewone mensen een heilig recht op barbecueën willen verkondigen; ze maken zich zorgen om de toekomst van hun kinderen. En tegelijkertijd maken ze zich zorgen dat ze voor deze toekomst veel meer offers zullen moeten brengen dan de baas die 2250 keer het minimumloon verdient. De opdracht voor progressieve partijen is om de grote ongelijkheid en de vele onrechtvaardigheden in de samenleving aan te kaarten. Ik denk dat mensen de grootste hekel hebben aan oneerlijkheid. Is het niet zo dat we als kinderen na 'mama' en 'papa' leren zeggen: 'het is niet eerlijk!'. Mensen hebben een diepgewortelde behoefte aan rechtvaardigheid en progressieve partijen moeten de agenda van eerlijkheid en rechtvaardigheid opnieuw vormgeven, en daar de juiste woorden voor vinden.' ●

In de Europese aanpak van migratie delven de mensenrechten van migranten nog vaak het onderspit. Daarom moet de Europese Unie een humanitair visumsysteem inrichten. Dit leidt niet alleen tot een meer mensenrechtelijke benadering van het asielrecht, maar verbetert ook de slechte situatie van migranten aan de Europese buitengrenzen.

Door Lynn Hillary

Een Europees humanitair visum

Baseer migratiebeleid op mensenrechten

Om migratie richting Europa te coördineren, nemen de Europese Unie en haar lidstaten steeds vaker hun toevlucht tot 'extern' management van migratie. Dat wil zeggen, ze bewaken niet alleen de eigen buitengrenzen, maar sluiten bijvoorbeeld ook deals met landen buiten Europa om migratie richting Europa te ontmoedigen en de terugkeer van migranten mogelijk te maken, zoals met Turkije en Tunesië. Zulk extern migratiemanagement is echter zelden gericht op de bescherming van de mensenrechten van migranten.

Europa moet daarom komen tot een alternatieve vorm van extern migratiemanagement: in 2030 moet de Europese Unie een humanitair visumsysteem hebben ingericht. Een humanitair visumsysteem op Europees niveau stelt de bescherming van mensenrechten voorop en geeft migranten snel duidelijkheid over de mogelijkheid om al dan niet in Europa te verblijven. Dit biedt een alternatief voor wat we nu vanzelfsprekend vinden: dat mensen die internationale bescherming nodig hebben, niet anders kunnen dan zich wenden tot mensensmokkelaars. Een Europees humanitair visum leidt niet alleen tot een meer mensenrechtelijke benadering van het asielrecht, maar zou ook de slechte situatie van migranten aan de Europese buitengrenzen aanzienlijk verbeteren.

**Zulk extern
migratie-
management
is echter
zelden gericht
op de bescher-
ming van de
mensenrechten
van migranten**

Een omstreden voorbeeld van extern migratiemanagement is de deal tussen de Europese Unie en Turkije uit 2015

Het 'management' van migratie

Migratie bestaat al sinds mensenheugenis. Het vindt plaats van en naar alle delen van de wereld en is onderdeel van het menselijke bestaan. Mensen hebben eindeloos veel redenen om zich van de ene plaats naar de andere te bewegen; deze zijn het resultaat van een complex samenspel van relaties, geweld, individuele keuzes, tegenslagen en kansen.

Het recht is een menselijke creatie, een fictie die bestaat bij gratie van naleving, maar die tegelijkertijd de levens van mensen stuurt en beïnvloedt. Dat wordt meteen heel duidelijk als we kijken naar de manier waarop we migratie reguleren. Grenzen zijn de fictieve vastleggingen van waar de ene staat begint en de andere eindigt. Wie zich over die grenzen heen wil bewegen, krijgt te maken met het recht. Migratiemanagement draait om de organisatie en categorisering van zulke bewegingen en omvat de juridische, administratieve en beleidsmaatregelen die erop zijn gericht om verschillende aspecten van migratie te stroomlijnen.

In de relatief korte periode sinds het ontstaan van de Europese Unie en meer in het bijzonder van het Schengengebied, is in het Europese recht en migratiemanagement onderscheid gemaakt tussen bewegingen binnen en buiten Europa. *Binnen* Europa bestaat het vrij verkeer, waardoor veel mensen de grenzen nauwelijks opmerken in hun dagelijks leven. Dit geldt zowel voor burgers van de Europese Unie als voor zogeheten 'derdelanders': mensen die niet de nationaliteit van een EU-lidstaat hebben. Om dat vrije verkeer binnen Europa te faciliteren, zijn de lidstaten overgegaan tot het managen van de Europese buitengrenzen. Zo bewaakt Frontex, het Europees Grens- en kustwachtagentschap, de grenzen aan het Middellandse Zeegebied.

Buiten Europa creëren de lidstaten ook recht om met migratie om te gaan. Zulk extern migratiemanagement gebeurt soms direct aan de buitengrenzen van Europa, soms een stuk verder weg. Denk aan het Schengenvisum, dat derdelanders in een ambassade in het buitenland moeten aanvragen voordat ze naar Europa kunnen reizen. Of denk aan verdragen met landen buiten Europa om de terugkeer van derdelanders te faciliteren.

Omstreden voorbeeld: Turkije

Een omstreden voorbeeld van extern migratiemanagement is de deal tussen de Europese Unie en Turkije uit 2015. Deze deal had als doel om orde te scheppen in migratie als gevolg van de Syrische burgeroorlog. De overeenkomst houdt kortgezegd in dat voor iedere asielzoeker die Griekenland in opdracht van de rest van Europa terugstuurt naar Turkije, één Syrische vluchteling naar Europa mocht komen. De deal is in de pers, de academische literatuur en door het maatschappelijk middenveld zowel gelauwerd als bekritiseerd.

Positieve reacties waren er op de poging om het totale aantal derdelanders dat naar Europa kwam proactief te verminderen, zonder mensen massaal te laten verdrinken in de Middellandse Zee. Negatieve reacties

waren er op de slechte leefomstandigheden van Syriërs in Turkije, maar ook op de sterke afhankelijkheid van Turkije die de overeenkomst met zich meebracht en die vanuit moreel oogpunt helemaal niet thuishoort in het instrumentarium van Europese regelgeving. Turkije neemt het immers niet altijd even nauw met de bescherming van mensenrechten, zoals blijkt uit verschillende recente veroordelingen door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens.

Inmiddels is de vraag niet zozeer *of* Europa regels in het leven zal roepen om de migratie naar Europa te managen, maar *hoe* extern migratiemanagement in de toekomst vorm krijgt. Daarbij halen politici en beleidsmakers de EU-Turkijedeal nog wel eens aan als blauwdruk voor deals met andere landen buiten Europa. Het is echter onwenselijk om de deze deal zonder aanpassing te kopiëren.

Het belangrijkste bezwaar is het gebrek aan bescherming van mensenrechten. Onderzoek van *de Volkskrant* in 2016 laat bijvoorbeeld zien dat Syrische kinderen in Turkije vaak slachtoffer worden van kinderarbeid. Ook berichtte Human Rights Watch in 2022 dat de Turkse autoriteiten Syriërs terugstuurden naar Syrië, wat in strijd is met het zogeheten non-refoulementbeginsel dat landen verbiedt vluchtelingen terug te sturen naar onder meer oorlogsgebieden. Maar de lacune in de bescherming van mensenrechten gaat ook over de bescherming van mensenrechten *in Europa zelf*. Die invloed van extern migratiemanagement, zoals de EU-Turkijedeal, op de mensenrechtensituatie in Europa is voornamelijk onderbelicht.

Alternatieven voor migratiedeals

De deal heeft de toch al slechte mensenrechtensituatie in Griekenland namelijk verergerd. Om de EU-Turkijedeal mogelijk te maken, zijn 'hotspots' gecreëerd op enkele Griekse eilanden. Het doel van hotspots is om in vaak afgesloten asielcentra opvang te verlenen, kwetsbare mensen te identificeren en beveiligingscontroles uit te voeren. Ook vinden asiel- en terugkeerprocedures plaats in de hotspots. In de praktijk zorgen deze hotspots er bovendien voor dat derdelanders niet kunnen doorreizen naar een ander lidstaat van de Europese Unie.

Het meest beruchte voorbeeld van een hotspot is het asielzoekerscentrum Moria op Lesbos, vanwege de vele getuigenissen van mensonterende omstandigheden die vooral het gevolg zijn van beperkte en kwalitatief slechte opvang. Zonder de EU-Turkijedeal zouden de hotspots op de Griekse eilanden wellicht niet zijn gecreëerd of in stand zijn gehouden

Foto: Herman Wouters

Inmiddels is de vraag niet zozeer *of* Europa regels in het leven zal roepen om de migratie naar Europa te managen, maar *hoe* extern migratiemanagement in de toekomst vorm krijgt

Onder invloed van *extern* migratiemanagement vinden mensenrechtenschendingen plaats in Europa

en zouden de mensenrechten daar niet op deze schaal zijn geschonden. Met andere woorden: onder invloed van *extern* migratiemanagement vinden mensenrechtenschendingen plaats in Europa.

Hoe kan het dan beter? Ten eerste door meer de focus te leggen op de bescherming van mensenrechten binnen en buiten Europa in migratiedeals met derde landen. Deals met andere landen moeten niet alleen clausules bevatten die de mensenrechten daar waarborgen, maar ook clausules die de uitvoering van een deal afhankelijk maken van de bescherming van mensenrechten in de Europese lidstaten.

Ten tweede kunnen meer duurzame alternatieven de bescherming van mensenrechten beter waarborgen. Een van die alternatieven is een hu-

manitair visum. Humanitaire visa verschaffen toegang tot en een kort verblijf in een bepaald land op grond van humanitaire redenen. De Internationale Organisatie voor Migratie van de Verenigde Naties noemt humanitaire visa als mogelijkheid voor landen om te voldoen aan hun mensenrechtelijke of asielrechtelijke verplichtingen. Humanitaire visa fungeren in die zin dus vooral als een legale, veilige luchtbrug naar Europa voor mensen die bescherming nodig hebben.

Op dit moment bestaan er verschillende humanitaire visumsystemen in Europa, waaronder in België, Duitsland en Italië. Dit zijn echter nationale systemen, die volgens het Hof van Justitie van de Europese Unie niet onder het EU-recht vallen. Als landen kiezen voor een dergelijk systeem, is de inrichting een nationale aangelegenheid. Dat hoeft geen probleem te vormen, maar het levert wel fragmentatie op: sommige lidstaten hebben wel en andere lidstaten géén humanitair visumsysteem en er bestaan verschillen tussen de bestaande humanitair visumsystemen, wat een schijn van willekeur kan wekken. Humanitaire visa zijn bovendien bij uitstek een manier om men-

sensenrechten te waarborgen en tegelijkertijd migratiebewegingen richting Europa geordend te laten verlopen. Alle reden dus voor de lidstaten van de Europese Unie om gezamenlijk een humanitair visumsysteem op te zetten.

Europees humanitair visumsysteem

Een Europees humanitair visumsysteem is geen nieuw idee, maar wel een idee dat meer aandacht nodig heeft. Vanwege een gebrek aan overeenstemming in het Europees Parlement mislukten pogingen om een humanitair visum toe te voegen aan de Europese Visumcode. Ook een

Foto: Herman Wouters

voorgestelde verordening over een Europees humanitair visum heeft het daglicht nooit gezien.

Vanuit mensenrechtelijk perspectief biedt een Europees humanitair visumsysteem meerdere voordelen. Een daarvan is dat mensen vrij snel duidelijkheid krijgen over een mogelijk verblijfsrecht in Europa. Dat voorkomt natuurlijk niet volledig dat sommigen alsnog de gevaarlijke oversteek over de Middellandse Zee zullen maken, maar een humanitair visumsysteem biedt mensen die internationale bescherming zoeken wel een andere, veel veiligere mogelijkheid om een asielerzoek in te dienen. Ook kan een Europees humanitair visumsysteem de huidige versplintering tussen de verschillende nationale humanitaire visumsystemen tegengaan. Voorwaarde is wel dat het Europese systeem de nationale systemen vervangt.

Het Europees humanitair visumsysteem zou niet vrijblijvend mogen zijn, maar een duurzaam onderdeel van het Gemeenschappelijk Europees Asielstelsel. Het al dan niet verlenen van humanitaire visa onder een Europees systeem mag niet afhankelijk zijn van de goede wil van de lidstaten, maar zou – net zoals bij de ‘gewone’ Schengenvisa – een kwestie moeten zijn van de vraag of de betrokkene aan de vereiste criteria voldoet.

Een grootschalig humanitair visumsysteem op Europees niveau stelt mensenrechtenbescherming voorop en staat een meer geordende manier van migratie voor, waarbij snel duidelijkheid wordt geboden over de mogelijkheid om al dan niet in Europa te verblijven. Dat biedt natuurlijk het voordeel dat derdelanders snel weten waar ze aan toe zijn. Maar het biedt ook een alternatief voor wat we nu als vanzelfsprekend beschouwen: dat mensen die internationale bescherming nodig hebben, niet anders kunnen dan zich wenden tot mensensmokkelaars. Een Europees humanitair visumsysteem zou daarom niet alleen zorgen voor betere waarborging van de mensenrechten in het asielrecht, het zou ook bijdragen aan verbetering van de situatie aan de Europese buitengrenzen. Het vermindert immers de druk op deze lidstaten, die slechts is ontstaan door hun geografische ligging. Dat schept ruimte voor wat de kern zou moeten zijn van alle aspecten van migratiemanagement: bescherming van de mensenrechten. ●

Een Europees humanitair visumsysteem is geen nieuw idee, maar wel een idee dat meer aandacht nodig heeft

Dit is een verkorte versie van de bijdrage van Lynn Hillary aan de bundel *14 Missies voor Europa. Nieuwe denkers over een vrije, gelijke en democratische toekomst* (Boom Uitgevers, februari 2024).

Lynn Hillary werkt als universitair docent aan de Universiteit van Amsterdam.

De Europese Unie moet alledaagse participatie centraal stellen in haar klimaat- en kustbeleid om effectief te kunnen reageren op zeespiegelstijging. Voorbeelden in Italië en op Ameland maken al duidelijk wat de meerwaarde is van het inzetten van lokale kennis om schade aan de kust te voorkomen.

Door Marieke Meesters

Europa en de stijgende zeespiegel

Zet lokale kennis in om klimaatrampen te voorkomen

Naarmate de klimaatdreigingen aan de kust toenemen, wordt steeds duidelijker dat lokale kennis belangrijk is om maatschappelijke problemen aan te pakken

Het klimaat verandert zichtbaar en voelbaar en dit zal de komende decennia alleen nog maar erger worden. De gevolgen laten zich al duidelijk gelden, binnen en buiten Europa: overstromingen door de stijgende zeespiegel, hogere temperaturen en langdurige droogte. Om rechtvaardig en effectief om te kunnen gaan met de toenemende dreiging van klimaatverandering zijn – naast vermindering van CO₂-uitstoot en technologische ingrepen – ook sociaal-politieke innovaties nodig. Eén zo'n innovatie is zogeheten alledaagse participatie: participatie van burgers binnen bestaande, machtige praktijken zoals wetenschap en landschapsbeheer, die gestoeld is op zowel wetenschappelijke als op lokale kennis. Kustbeheer is een beleidsterrein waar alledaagse participatie even noodzakelijk is als kansrijk. De Europese Unie moet dan ook ruimte afdwingen voor alledaagse participatie van kustbewoners.

Strandtentuitbaters en oplettende Amelanders

Naarmate de klimaatdreigingen aan de kust toenemen, wordt steeds duidelijker dat lokale kennis belangrijk is om maatschappelijke problemen aan te pakken. Mensen die aan de kust wonen, weten vaak waar de kwetsbare stukjes zitten in de dijken of duinen en hebben een collectief geheugen over de historische ontwikkelingen in hun gebied. Hierdoor

hebben zij een unieke positie om de urgentie van de risico's in te schatten en om schade te helpen te voorkomen.

Autoriteiten hebben vaak nauw gedefinieerd wat zij verstaan onder lokale kennis. Alle kennis die niet binnen die definitie valt, wordt dan ook niet gezien als relevant. Maar er zijn genoeg ogenschijnlijk irrelevante activiteiten die veel inzicht vergaren in de werking en de risico's van de zee. Neem strandtentuitbaters in Italië, die naast het serveren van hun traditionele *bruschetta's* ook dagelijks in de gaten houden of 'hun' stukje kust nog in goede staat is. Dit is nodig omdat het strand geteisterd wordt door kusterosie, het verdwijnen van stranden wat versterkt wordt door klimaatverandering. Lokale kennis ontstaat dus niet alleen door het expliciet bezig zijn met kustbeheer. Strandtentuitbaters zien bijvoorbeeld elke dag of hun terras nog op orde is en daarmee hoe snel de kust erodeert. Mensen die hun hond uitlaten, strandjuttten of vissen op de kustlijn houden hun omgeving ook op een specifieke manier in de gaten, en kijken op een andere manier naar de kust dan onderzoekers via computersimulaties. Het combineren van deze verschillende perspectieven leidt tot een grote diversiteit aan inzichten, die in tijden van onzekerheden van grote waarde kunnen zijn.

Neem strandtentuitbaters in Italië, die naast het serveren van hun traditionele *bruschetta's* ook dagelijks in de gaten houden of 'hun' stukje kust nog in goede staat is

Foto: Herman Wouters

Dit was te zien op Ameland in de winter van 2018–2019. Amelanders zagen al jaren de toenemende erosie van het strand en de verdwijnende duinen, vooral rond de oude boorput van NAM die door kusterosie steeds dichterbij de zee kwam te liggen. In januari 2019 sloeg het noodlot toe:

een deel van het vervuilde boorplatform brak af, waardoor diesel en andere vervuilende stoffen in de zee terecht kwamen. Amelanders konden niet ingrijpen omdat zij geen rol hadden bij het kustbeleid en dus geen middelen hadden om het tij te keren. Rijkswaterstaat en de NAM waren formeel verantwoordelijk voor respectievelijk de kustverdediging en het voorkomen van vervuiling, maar door deze splitsing in verantwoordelijkheden konden ze niet effectief reageren. Waarschuwingen van

Rijkswaterstaat richting de NAM bleken niet effectief, deels doordat Rijkswaterstaat niet overbracht hoe urgent de situatie was. Doordat de verschillende groepen elkaar niet vonden, werd de industriële vervuiling een blinde vlek.

Dit laat zien dat er verbandingen nodig zijn om te kunnen reageren op dreigingen. Mensen moeten goed naar elkaar luisteren, maar risico's moeten in eerste instantie ook gezien worden en hun urgentie ingeschat. Precies daarvoor hebben we mensen nodig die de kust, haar geschiedenis en de historische context op een persoonlijke manier kennen, ervaren en voelen. Juist de oplettende Amelanders en de Italiaanse uitbaters hebben als geen ander inzicht in de veranderingen en crisissituaties, en voelen aan wanneer situaties om direct ingrijpen vragen.

Activiteiten van kustbewoners worden echter regelmatig weggezet als schadelijk, onwenselijk of zelfs illegaal of ondergeschikt aan andere belangen. De Maccarese strandtenten vallen bijvoorbeeld sinds een paar jaar onder een Europese regeling die bepaalt dat de strandtenten openbaar aanbesteed moeten worden. In

theorie betekent dit dat iedere Europeaan kan proberen om een Italiaanse strandtent te bemachtigen. Het potentiële gevolg is dat niet alleen de traditionele Italiaanse menukaart de prullenbak in gaat, maar ook de lokaal opgebouwde kennis, relaties en manieren van het strand onderhouden. Als de relatie tussen bewoner en natuur niet de ruimte krijgt, hebben formele participatieprocedures weinig zin; dan is het lastig om binnen die processen de juiste vragen te stellen en te beantwoorden.

Participatie inbedden

Bestaande participatieprocessen schieten vaak op drie punten tekort. Ten eerste is vaak slechts een kleine groep mensen bekend met deelnemen aan participatieprocedures. Ten tweede zijn traditionele processen vaak stroperig, waardoor ze niet geschikt zijn voor situaties waarin snelle oplossingen nodig zijn, zoals overstromingen. Bovendien bestaan er sterke machtsverschillen tussen participanten onderling en tussen participanten en organisatoren, waarbij de laatsten bepalen wie

Foto: Herman Wouters

Juist de oplettende Amelanders en de Italiaanse uitbaters hebben als geen ander inzicht in de veranderingen en crisissituaties, en voelen aan wanneer situaties om direct ingrijpen vragen

kan deelnemen, waarover de participatie moet gaan, wanneer die moet plaatsvinden en welke uitkomsten mogelijk zijn.

Maar het kan ook anders. In plaats van mensen naar je participatieproces te trekken, is het belangrijk om participatie te organiseren op de plekken waar mens en natuur al samenkomen. Dat betekent dat participatie ingebed moet worden binnen het kustbeheer. Op Ameland was dit tot de jaren negentig het geval. Lokale Amelanders inspecteerden gezamenlijk elke dag het strand en konden snel handelen bij gevaren. Dit leidde tot een holistische benadering van de risico's. In de jaren negentig besloot de Rijksoverheid het kustbeheer te centraliseren om slagvaardiger met zeespiegelstijging om te kunnen gaan. Hoewel dit inderdaad leidde tot meer mogelijkheden om in te grijpen bij kusterosie, resulteerde het ook in een kloof tussen lokale inzichten en besluitvorming. Deze kloof belemmert effectief ingrijpen bij problemen zoals de vervuiling door het boorplatform, wat volgens Amelanders voorkomen had kunnen worden als lokale kennis ingebed was in het kustbeheer.

In de overgang naar het nieuwe kustbeheer ontbrak aandacht voor de rol van lokale relaties en kennis in de omgang met risico's. Deze rol kan nog steeds geïntegreerd worden in het gecentraliseerde kustbeleid, bijvoorbeeld door het relatiemanagementteam van Rijkswaterstaat uit te breiden met lokale bewoners. Dit zou helpen bij het sneller opmerken en begrijpen van risicovolle situaties, en bij het adequaat handelen bij schade of dreiging.

Machtsrelaties doorbreken

Het aanmoedigen van lokale relaties en inbedden van lokale actoren in kustbeheer is nog niet genoeg. Machtsrelaties blijven een obstakel bij het evenwichtig meewegen van lokale inzichten binnen besluitvormingsprocessen. Ingesleten opvattingen over wat rationeel is, wie experts zijn en hoe de kust precies werkt, versterken vaak de status van professionele beleidsmakers en wetenschappers ten koste van lokale actoren. Wat 'veilig' en 'wenselijk' is, is niet objectief vast te stellen maar is zelf onderwerp van politieke processen. Impliciete machtsdynamieken maken eerlijke samenwerking in participatieprocessen lastig, wat lokale inbreng vaak belemmert. Om dit te doorbreken, moeten overheden, bedrijven en wetenschappers niet langer de exclusieve controle hebben over de inhoud en het proces van de participatie. Daarom is de derde stap – naast aanmoediging van lokale relaties en de integratie van lokale actoren – het ontwikkelen van processen binnen het kustbeheer waar lokale actoren gelijkwaardig kunnen bijdragen.

Het begrip van de natuurlijke wereld is niet vanzelfsprekend, maar een politiek proces dat zelf participatie vereist. Innovatieve experimenten met participatieprocessen laten zien dat machtsverschillen doorbroken kunnen worden door af te spreken dat niemand de waarheid in pacht heeft over hoe de kust werkt en beschermd moet worden. Op deze manier komen conflicterende ideeën naar voren en worden inzichten die op het eerste gezicht onlogisch lijken gemakkelijker serieus geno-

**Machtsrelaties
blijven een
obstakel bij
het evenwichtig
meewegen
van lokale in-
zichten binnen
besluitvormings-
processen**

men. Om dit soort tegenstrijdigheden te accepteren als de norm, blijkt het noodzakelijk dat participanten deelnemen als individuen en niet als woordvoerders van organisaties met andere agenda's. Participanten brengen hun persoonlijke relaties en kennis met zich mee die ze kunnen ontwikkelen, maar moeten zich niet beroepen op titels als 'wetenschapper' of 'kustmanager'. Zij moeten inzichtelijk maken op welke praktijken en veronderstellingen zij hun inzichten baseren. Daarvoor is het essentieel om het ontwerp van wetenschappelijke modellen en onderzoeksvragen open te stellen voor discussie, omdat dit bepaalt wat gezien wordt en hoe oplossingen vorm krijgen.

Strandjuttten legaliseren

Bestaande machtsstructuren zijn hardnekkig. Daarom is interventie van een machtige actor zoals de Europese Unie nodig, die invloed kan herverdelen en gedecentraliseerde vormen van participatie lokaal en regionaal kan afdwingen. Ten eerste moeten het Europese beleid en regelgeving over kustbescherming lokale relaties aanmoedigen, faciliteren en beschermen. Dit kan bijvoorbeeld door langetermijnconcessies uit te geven voor de pacht van strandtenten, of door praktijken als strandjuttten te legaliseren. De relaties en de kennis die uit deze interacties voortkomen kunnen van onschatbare waarde zijn in de onvoorspelbare decennia die voor ons liggen. Het bindende Europese raamwerk voor maritieme ruimtelijke ordening kan bijvoorbeeld een criterium opnemen dat toetst of managementplannen alledaagse kustrelaties bevorderen of tegenwerken, naast de vereiste dat lokale belanghebbenden betrokken zijn bij de planning. Ook het bredere Europese klimaat- en economische beleid moet op het criterium van alledaagse participatie toetsen. Hierdoor kunnen waardevolle relaties tussen mens en kust bijvoorbeeld worden meegenomen in het aanbestedingsverhaal van de Italiaanse strandtenten.

Ten tweede moet de Europese Unie als voorwaarde stellen dat lokale experts ingebed zijn in besluitvormingsprocessen over de kust binnen de verantwoordelijke organisaties. Deze experts worden gevraagd op basis van hun lokale relaties met de kustgemeenschappen. Deze participatie moet expliciet als machtsgevoelig worden gezien. Erkenning van verschillen in inzichten is daarbij noodzakelijk. Dit betekent dat de Europese Unie participatie moet inbedden in een breed scala aan bestaande praktijken, inclusief haar eigen besluitvormingsprocessen. De nadruk op machtsrelaties en de vereiste om die uit te dagen, moet voor alle subsidieverstrekkings, inclusief wetenschappelijk onderzoek, een criterium zijn.

Alleen zo kunnen we ons voorbereiden op de extreme en onvoorspelbare dynamieken die klimaatverandering – met als gevolg onder meer kusterosie en zeespiegelstijging – met zich meebrengt. Dat moet nu gebeuren, voordat de volgende grote storm zich aandient. ●

Dit is een verkorte versie van de bijdrage van Marieke Meesters aan de bundel *14 Missies voor Europa. Nieuwe denkers over een vrije, gelijke en democratische toekomst* (Boom Uitgevers, februari 2024).

Marieke Meesters is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht.

Het ontbreekt de EU aan een gevoel van gemeenschap. Gaat het over een Europese identiteit, dan staat vaak het gebrek daaraan centraal. Europa moet zijn gevoel van gezamenlijkheid daarom elders zoeken: stel niet Europese cultuur of Europese waarden centraal, maar een besef van wederzijdse afhankelijkheid. Wat Europeanen verbindt is dat ze een lot delen.

Door Joris Melman

Maak Europeanen bewust van hun gezamenlijkheid

‘Het probleem met de Europese Unie is dat het de slechtste marketingmachine ooit heeft. Ik heb het gevoel dat we zonder de Unie zoveel slechter af zouden zijn, maar het is moeilijk uit te leggen waarom precies.’ In een zaaltje praat een groep jonge Amsterdammers met elkaar over Europa. Veel Europegezinder kunnen ze niet zijn: jonge, hoogopgeleide stedelingen met de overtuiging dat de Europese Unie goed voor ze is. Maar zelfs deze jongeren hebben de grootste moeite om te formuleren hoe ze zich tot Europa verhouden, en om een antwoord te geven op de vraag wat het betekent om Europees te zijn.

De vraag wat Europeanen precies bindt, wordt al vanaf de begindagen van de Europese integratie gesteld, en nog steeds ontbreekt een eenduidig antwoord. Toen de Europese Unie nog vooral als een markt werd gezien was dat ook niet zo’n probleem. De overtuiging dat integratie wederzijdse economische belangen zou dienen was voldoende. Maar Europa is allang niet meer alleen een markt; het is een door en door politiek project. En de rol van de burger daarin is niet meer die van een passieve toeschouwer die besluiten van de elite onverschillig accepteert. Eurosceptis is een vertrouwd onderdeel geworden van het publieke debat en de verkiezingsstrijd. In verschillende referenda – met de Brexit als hoogtepunt – hebben burgers laten zien een beslissende invloed uit

Eurosceptis is een vertrouwd onderdeel geworden van het publieke debat en de verkiezingsstrijd

te kunnen oefenen. Kortom, met toenemende Europese bevoegdheden wordt de Europese Unie ook meer onderwerp van politieke strijd.

Zo'n politieke onderneming kan niet zonder een gevoel van gemeenschap. Samen beslissingen nemen via gedeelde instituties betekent immers ook het afwegen van verschillende belangen en zienswijzen. Dit gaat gepaard met conflict en met offers: zelfs als je het niet eens bent met besluiten, zul je ze moeten accepteren. Bovendien vragen Europese beslissingen vaak om solidariteit; de een levert wat in ten bate van de ander. Dat kan alleen als burgers voelen dat ze iets met elkaar delen. Maar wat voor gemeenschap heeft het Europese project dan nodig?

Een culturele identiteit

De meest gebruikelijke manier om over het idee van de Europese gemeenschap te praten is in termen van een *culturele* band. Hierbij gaat het vaak over het *gebrek* eraan, zeker in vergelijking met de nationale identiteit. De Europese Unie beschikt niet over één gedeelde Europese taal of een typisch Europees landschap. Er is een handjevol symbolen zoals de Europese vlag, maar deze roepen doorgaans weinig gevoel op bij burgers. Ze zijn niet geworteld in traditie, maar bewust abstract vormgegeven, zodat ze niet concurreren met bestaande identiteiten. De Europese identiteit is daarmee geen 'dikke' identiteit – geen diepgewortelde identiteit waarbij burgers een sterke emotionele betrokkenheid voelen.

Dat betekent niet dat er helemaal niet zoiets als een Europese culturele identiteit bestaat. De Europese identiteit hoeft niet aan de standaarden van de nationale te voldoen om toch van betekenis te zijn. Europa kan evengoed *onderdeel* zijn van het nationale narratief. Politicoloog Thomas Risse spreekt van Europese identiteit als een 'marmercake', waarbij regionale, nationale en Europese identiteiten op verschillende manieren met elkaar vervlochten zijn. Zo is Europa in Spanje bijvoorbeeld deel van het nationale zelfbeeld, doordat het Spanjaarden hielp om het autoritaire verleden onder dictator Franco te overkomen. Terwijl de nationale gemeenschap in het Verenigd Koninkrijk juist weer veel meer in tegenstelling tot het Europese vasteland wordt gedefinieerd.

Vanuit die gedachte zijn we al Europeser dan we denken. Ook voor veel Nederlanders die zich primair identificeren als Nederlands geldt dat hun zelfbeeld vaak verweven is met Europese elementen. Denk aan vakanties in Frankrijk of de Champions League. Ook zullen veel Nederlanders het gevoel herkennen dat ze zich opeens Europeser gaan voelen als ze zich *buiten* Europa begeven. De Europese identiteit is dus niet zo nietig als we denken.

Toch is dit culturele gemeenschapsgevoel niet sterk genoeg om de kern van de Europese gemeenschap te vormen. De essentie van de Europese identiteit is zijn verscheidenheid – niet voor niks is *In varietate concordia* (in verscheidenheid verenigd) het motto van de EU. Die verscheidenheid is mooi, maar betekent wel dat de Europese identiteit kracht mist als verbindend verhaal.

Politicoloog Thomas Risse spreekt van Europese identiteit als een 'marmercake', waarbij regionale, nationale en Europese identiteiten op verschillende manieren met elkaar vervlochten zijn

Waarden als bindmiddel

Een tweede mogelijke bron van gemeenschap zijn gedeelde *waarden*. Denkers als filosoof Jürgen Habermas stellen dat de Europese gemeenschappelijkheid gezocht moet worden in Europese waarden als vrijheid, gelijkheid en democratie. Anderen wijzen op Verlichtingswaarden als sceptis: het recht op twijfel in plaats van dogmatiek. Het voordeel van een dergelijk perspectief ten opzichte van het idee van een Europese culturele band is dat deze minder eisen stelt, ‘dunner’ is en daarom verenigbaar met de Europese verscheidenheid.

Dit perspectief klinkt aantrekkelijk. In plaats van een Europees verhaal op te leggen, stelt het waarden centraal die de meeste Europeanen al belangrijk vinden en die ook voor landen die graag bij de Europese Unie willen horen – denk aan Oekraïne – aantrekkelijk zijn. Inderdaad is een kenmerk van dit gemeenschapsidee dat het *open* is: het bakent niet bij voorbaat af welke landen bij de EU kunnen horen.

Het voordeel van een dergelijk perspectief ten opzichte van het idee van een Europese culturele band is dat deze minder eisen stelt, ‘dunner’ is en daarom verenigbaar met de Europese verscheidenheid

Foto: Herman Wouters

Tegelijk zit juist hierin ook het nadeel van dit perspectief: door zijn openheid mist het aan kracht. Want in hoeverre zijn waarden als vrijheid en democratie specifiek Europees? Bovendien is de vraag of deze waarden in de dagelijkse praktijk ook aantrekkelijk genoeg zijn om tot een ervaring van gemeenschap te leiden. Daarmee vormen ze een zwakke basis voor gemeenschapsgevoel, vooral voor degenen die deze waarden als vanzelfsprekend beschouwen. Dit kan veranderen naarmate zulke waarden meer onder druk komen te staan, zoals door de oorlog in Oek-

raïne. Om een blijvend effect te hebben, moeten zulke dreigingen echter urgent voelen voor het eigen leven en ook langdurig aanwezig zijn. Een 'Europa van waarden' lijkt voornamelijk dan ook te dunn om zelfstandig als sterke basis voor een gemeenschap te dienen.

De Europese Unie als gemeenschappelijk project

Tussen de te 'dikke' culturele invulling van de Europese gemeenschap en de te 'dunne' waarden-gebaseerde invulling is een derde perspectief mogelijk: dat van Europa als *gemeenschappelijk project*. Wat Europeanen in dit perspectief delen, zijn politieke doelen. Dat hangt samen met het idee dat ze zich in dezelfde situatie bevinden, een politiek lot delen en daarom deze doelen gezamenlijk willen nastreven.

Volgens politiek filosoof Jonathan White kan dit perspectief levensvatbaar worden onder drie voorwaarden. Ten eerste moeten burgers zich realiseren dat zij problemen delen met burgers uit andere Europese staten. Ten tweede moeten ze het idee hebben dat deze problemen opgelost kunnen worden via de politiek. Tot slot moeten ze de Europese instituties daarvoor als een geschikt niveau zien. Kortom, wat ons in dit perspectief Europeanen maakt, is dat wij ons in een gezamenlijke situatie bevinden én dat we die gezamenlijk willen aanpakken.

Deze opvatting van de Europese gemeenschap draait in wezen om een *bewustzijn* van gedeelde problematiek en lotsverbondenheid. Zo'n perspectief op Europa als project staat niet helemaal los van Europa als culturele of waardengemeenschap. Een gedeelde cultuur en een gedeelde geschiedenis kunnen, naast

bijvoorbeeld een gedeelde geografische positie, behulpzaam zijn voor het besef van gezamenlijkheid. Ook de gedeelde aanpak van problemen via gezamenlijke instituties veronderstelt een mate van overeenstemming over hoe die instituties moeten functioneren – en dus over democratische waarden. Maar de essentie van dit perspectief op de Europese gemeenschap ligt elders: namelijk in een gezamenlijk politiek project, gebaseerd op de problemen die burgers zelf in hun dagelijks leven ervaren. De kracht van zo'n perspectief is dan ook dat het kan wortelen in de al bestaande opvattingen van burgers en niet van bovenaf 'uitgevonden' hoeft te worden – en daarmee minder kunstmatig wordt.

Een Europees bewustzijn

De ontwikkeling van een Europees bewustzijn moet centraal staan in de vorming van een Europese gemeenschap. In plaats van dit bewustzijn te zoeken in de culturele kenmerken van de Europeaan of in de abstracte

Foto: Herman Wouters

Een gedeelde cultuur en een gedeelde geschiedenis kunnen, naast bijvoorbeeld een gedeelde geografische positie, behulpzaam zijn voor het besef van gezamenlijkheid

waarden waar Europa voor staat, is wat Europeanen bindt in de eerste plaats dat ze samen een stuk land bewonen, voor gezamenlijke uitdagingen staan en daarom samen een toekomst delen. Essentieel is het besef van wederzijdse afhankelijkheid: dat het welvaren van burgers in de ene lidstaat geen individuele prestatie is, maar direct afhankelijk is van andere lidstaten – en ook van landen buiten de Europese Unie.

Het ontwikkelen van zo'n Europees bewustzijn draait niet om het opschrijven van de Europese marketingmachine. Het eindeloos benadrukken van de voordelen van de Europese Unie kan juist het gevoel van een opgelegde identiteit versterken. In plaats daarvan is het belangrijk dat burgers het gevoel hebben dat er iets op het spel staat: dat de beslissingen die in Europa worden genomen relevant zijn voor hun eigen leven, en dat hun stem gehoord wordt in het maken van die beslissingen.

Het is dan ook cruciaal om burgers bij het besluitvormingsproces te betrekken. Hiervoor zijn democratische innovaties wenselijk – denk aan Europese kieslijsten en Europese burgerpanels. Meer nog is er een beter publiek debat over Europese kwesties nodig. Het gebrek aan een gedeelde Europese publieke sfeer is hierbij een obstakel, evenals de neiging van politici om problemen nationaal te *framen*. Toch kan een 'Europeanisering' van het debat ook via nationale media lopen, bijvoorbeeld omdat Europese instituties zelf onderwerp van discussie worden. Toen de stikstofcrisis ervoor zorgde dat de Europese stikstofregulering ineens volop nieuws werd in Nederland, leek dit op het eerste gezicht misschien slechte pers voor de Europese Unie. Het betekende echter ook dat de zwarte doos van Europese regelgeving openging en burgers konden zien waaróm de Europese regels zijn zoals ze zijn.

Burgers hoeven de Europese Unie niet lief te hebben om zich toch deel te weten van een Europese gemeenschap. In zekere zin zijn inwoners van Europa per definitie deel van die gemeenschap, of ze nu willen of niet. Het is immers de Europese gemeenschap die zorgt dat ze kunnen leven zoals ze doen, die garandeert dat ze kunnen leven volgens de waarden die ze koesteren. Zeker nu de geopolitieke situatie onrustiger wordt, kunnen Europese landen alleen genoeg gewicht in de schaal leggen door op te trekken als één blok. Wat dat precies betekent voor de vorm van het Europese project is aan burgers zelf. Maar dat ze zich bewust worden van hun gedeelde lot, daar draait het om. ●

Burgers hoeven de Europese Unie niet lief te hebben om zich toch deel te weten van een Europese gemeenschap

Dit is een verkorte versie van de bijdrage van Joris Melman aan de bundel *14 Missies voor Europa. Nieuwe denkers over een vrije, gelijke en democratische toekomst* (Boom Uitgevers, februari 2024).

Joris Melman is postdoctoraal onderzoeker bij Studio Europa Maastricht. Naast zijn academische werk schrijft hij ook voor diverse media.

Foto: Herman Wouters

Met 51,07 procent was de opkomst in Nederland bij de Europese verkiezingen weliswaar hoger dan vorige keer, maar toch nog lang niet zo hoog als bij landelijke verkiezingen. Er schort nog veel aan de Europese democratie, constateert ook journalist Lise Witteman. Witteman wil daar met het journalistieke platform *Follow the Money* in Brussel wat aan veranderen. Volgens haar ligt er een belangrijke opgave voor de politiek én journalistiek: 'De democratische kloof tussen Europese burgers en Brussel is in de eerste plaats een informatiekloof. Die zorgt ervoor dat mensen hun democratische rol, stemmen, heel moeilijk kunnen vervullen.'

Interview door Sara Visser

interview
Lise
Witteman

Lise Witteman

is onderzoeksjournalist, gespecialiseerd in Europese zaken. Ze studeerde rechten in Utrecht en behaalde daarna een master in journalistiek en media aan de Universiteit van Amsterdam. Witteman begon haar carrière als politiek verslaggever in Den Haag en verhuisde in 2018 naar Brussel om als onafhankelijk correspondent te werken. Momenteel werkt ze voor *Follow the Money* als chef van de EU Desk. In 2021 publiceerde ze *Sluiproute Brussel* en in 2024 verscheen *Wie let er op Brussel? Waarom de EU betere waakhonden verdient*.

'Is Europa een democratie als niemand begrijpt wat er speelt?'

Hoe houden we het Brusselse machtsbolwerk in toom? Het is de prangende vraag die journalist Lise Witteman, chef Bureau Brussel van *Follow the Money*, opwerpt met haar recent verschenen boek *Wie let er op Brussel? Waarom de EU betere waakhonden verdient*. De ondertitel verklaart het al: op dit moment lukt het de waakhonden van de macht onvoldoende om door te dringen in het machtscentrum van de Europese Unie. Wie die waakhonden zijn? Witteman somt op: 'Allereerst de nationale parlementen. Die moeten de ministers en regeringsleiders controleren als deze naar Brussel afreizen. Dan het Europees Parlement, belast met democratische controle op het Europees beleid. Vervolgens zijn er nog toezichthou-

'Ik wil begrijpen hoe de macht werkt, dat echt uitpluizen en controleren'

Wie let er op Brussel? Waarom de EU betere waakhonden verdient, het nieuwste boek van Lise Witteman verscheen onlangs bij Follow the Money.

ders, denk aan de Europese Rekenkamer en de Europese Ombudsman, maatschappelijke organisaties en natuurlijk de media.' Er zijn veel zwakke plekken, maar zeker de media verwaarlozen hun kerntaak, meent Witteman: 'De verantwoordelijkheid van de journalistiek wordt verslonsd.'

Is dat ook wat jou als politiek journalist naar Brussel trok?

'Ja, ik wil begrijpen hoe de macht werkt, dat echt uitpluizen en controleren. Al die macht in Brussel lag voor mij klaar om ermee aan de slag te gaan. Er komen uit Brussel inmiddels meer besluiten die invloed hebben op onze levens dan uit Den Haag. Dus waar moet je zijn om de macht te controleren: in Brussel.'

Voordat Witteman zich in 2018 in Brussel vestigde, was ze politiek verslaggever voor onder meer *De Telegraaf* en *WNL*. Maar ze had altijd al affiniteit met het Brusselse reilen en zeilen. Witteman lacht: 'Van jongs af aan ben ik al EU-nerd, dat zat er gewoon vroeg in.' Zo schreef ze tijdens haar master Journalistiek en Media (UVA) een scriptie over – jawel – het gebrek aan Europese journalistiek. Een onderwerp dat ze sindsdien niet meer heeft losgelaten.

Met een stuk of twintig journalisten in totaal is de Nederlandse journalistieke vertegenwoordiging in Brussel ver ondermaats, volgens de chef van Bureau Brussel. 'Wij zijn met acht journalisten de grootste Nederlandse redactie in Brussel. De NOS heeft er maar drie. Hoezo stuur je als publieke omroep maar drie mensen naar Brussel? Waar ben je dan voor opgericht? En hoeveel journalisten lopen er wel niet in Den Haag rond? Het is een beetje alsof je honderd journalisten naar Voorburg stuurt, en naar Den Haag een handje vol. Het is totaal uit verhouding.'

Waarom is dit zo'n probleem?

'Is Europa een democratie als niemand begrijpt wat er speelt? Als het niet lukt een publiek debat over Europese thema's te faciliteren? Als het niet lukt om publieke druk te organiseren wanneer Europese politici in opspraak komen? Dát is de rol van de media: de macht controleren en bewustwording creëren. Die verantwoordelijkheid wordt verwaarloosd. De democratische kloof tussen Europese burgers en Brussel is in de eerste plaats een informatiekloof. Mensen weten niet hoe beleid hier tot stand komt en wie de belangrijke spelers in Brussel zijn. Een ander belangrijk aspect daarvan: onze ministers en regeringsleiders gaan naar Brussel en nemen daar samen met andere lidstaten besluiten, die invloed hebben op het Europese beleid. Heel veel mensen zijn zich daar amper van bewust. Die denken dat 'Brussel' zelfstandig beslissingen neemt. Mensen hebben niet eens een begin van een idee hoe de boel hier werkt.'

Misschien zijn we niet altijd goed geïnformeerd, maar toch – we kunnen wel stemmen.

'Dat klopt. Maar die informatiekloof maakt dat mensen hun belangrijke democratische rol, stemmen, heel moeilijk kunnen vervullen. Kijk, in Hongarije kun je ook stemmen, maar daar heeft Orbán de media in handen en de kritische journalisten eruit gebojourned. Daardoor weten men-

sen niet goed wat er speelt en dus ook niet wat de mogelijkheden zijn. Ja, dan ben je eigenlijk net zo blind als wanneer je in Europa woont en ook geen idee hebt – want je hebt niks meegekregen van Europese politiek. Dat is nog veel treuriger: wanneer de media niet gekneveld worden, maar zichzelf monddood maken doordat ze niet daar zijn waar de macht is. Ik vind dat echt heel erg.'

Foto: Herman Wouters

Welke rol hebben politieke partijen in die democratische kloof?

'Wat sowieso erg zou helpen, is als de partijen in de Tweede Kamer inzien dat aan ieder dossier ook een belangrijke Europese component zit. En dat Kamerleden daar scherp op zijn en hun minister goed daarop bevragen. Zodat we weten wat er in Europa gebeurt, en dat ook kunnen controleren.'

Oké, meer grip op onze bestuurders in Brussel is nodig. Hoe moeten partijen zich verhouden tot mensen die geen vertrouwen hebben in de EU?

'Zeker, de pro-Europese partijen zijn lang onvoldoende uitgesproken geweest over dingen die misgaan in Brussel. Zo van: laten we het er maar niet over hebben, want dan spelen we eurosceptici in de kaart. Dit zag je ook lang bij D66: 'we moeten met z'n allen vooral heel erg voor Europa zijn!'. Dat creëert wantrouwen: mensen voelen ondertussen heus wel dat de dingen niet zo mooi zijn als ze worden voorgespiegeld. Ik denk overigens wel dat dit aan het verschuiven is. Sophie in 't Veld – die ondertussen niet meer lid van D66 is – was een van de eersten die kritischer werd en de tekortkomingen van de Europese democratie aankaartte. Dit wordt steeds breder gedeeld. Dat is positief. Want die simpele 'meer of minder Europa-retoriek' doet totaal geen recht aan de uitdagingen die er spelen.'

'Dat is nog veel treuriger: wanneer de media niet gekneveld worden, maar zichzelf monddood maken doordat ze niet daar zijn waar de macht is'

Is die retoriek niet onvermijdelijk, zolang de EU nog een ver-van-mijn-bedshow is voor veel mensen?

'Je moet de gewone burger niet onderschatten. En ik denk dat je uiteindelijk veel verder komt met uitleggen welke uitdagingen er zijn en hoe je denkt die te kunnen tackelen, dan dat je de kiezer met simplistische leuzen probeert te verleiden. Daar geloof ik totaal niet in. Dat is een kortetermijnstrategie waarmee je op de lange termijn steeds meer mensen verliest. Wat mij daarbij zorgen baart, zijn de autocratische partijen die in eigen land al druk bezig zijn rechtstatelijke mechanismen te ondermijnen, zoals we bijvoorbeeld in Hongarije zien. Het risico bestaat dat steeds meer van hun ideeën ook op Europees niveau geïmporteerd worden. Dat beïnvloedt ook weer andere, gevestigde politieke partijen. Het grootste gevaar van een niet eerlijk discours over de Europese Unie schuilt in de opkomst van zulk soort partijen, die garen spinnen bij het gevoel van burgers dat de boel niet klopt. Daarom is het zo belangrijk om aan de mensen te laten zien wat er speelt in Brussel.'

Wanneer gaat die democratische kloof echt gedicht worden?

'Naarmate mensen meer begrijpen wat er speelt, mensen meer van zich kunnen laten horen over Europees beleid en er invloed op kunnen uitoefenen, dan zal de Europese Unie ook meer democratische legitimiteit krijgen. Het hangt allemaal met elkaar samen, en de waakhonden kunnen de boel naar beneden

trekken – de democratische kloof vergroten – of juist de goede kant op duwen – de kloof dichten. Dat is wat wij proberen met Bureau Brussel. Het is tegen de klippen op werken, om als journalisten aandacht te vragen voor iets waar niemand aandacht voor heeft. Om onderzoek te doen naar iets waar niemand interesse in toont. Maar het alternatief, om het er maar bij te laten zitten, versterkt alleen maar de neerwaartse spiraal. Als alle waakhonden – de volksvertegenwoordigers, de toezichhouders, de maatschappelijke organisaties én de media - echt hun best doen om die neerwaartse spiraal te doorbreken, kan het best snel gaan. Dan kan die weg naar boven worden gevonden. Daar ben ik van overtuigd.' ●

Foto: Herman Wouters

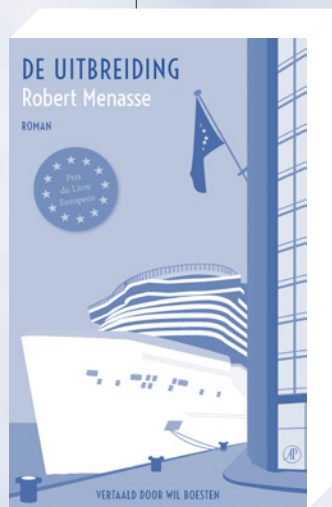
Sara Visser
is redacteur van *Idee*
en journalist bij
omroep HUMAN.

Boekrecensie

De verhalen van Europa

Soms is het de verbeeldingskracht van literatuur die ons waardevolle inspiratie kan geven voor de échte wereld. Liang de Beer bespreekt in deze recensie drie romans die het verhaal van Europa op geheel eigen wijze weer tot leven wekken.

Door Liang de Beer

Het lezen van fictie laat ons andere werelden ontdekken, helpt ons beter te verplaatsen in onbekende situaties en vergroot onze empathie voor mensen die niet op ons lijken. Voordat ik begon aan de drie romans van Georgi Gospodinov, Robert Menasse en Lisa Weeda hoopte ik 'een grote Europaroman' te ontdekken. Een boek met een wenkend perspectief voor het liberale Europese verhaal. Deze boeken gaven mij vooral nieuwe inzichten over de geschiedenis van Europa en de Europese Unie buiten mijn West-Europese bubbel. En heel misschien ook een licht gevoel van wat de Portugezen *saudade* noemen: een verlangen naar een ideaalbeeld en tegelijk een bewustzijn van verwijdering en gemis van een sterk Europees verhaal.

Verwacht geen verhalende historische romans, want de werken zijn in feite alle drie ideeënromans. Ze duiken in de geschiedenis van conflict, hoop en tegenstrijdigheden van het continent en nemen tegelijkertijd de temperatuur op van de huidige tijd. De personages en de plotlijnen die de pagina's bevolken, dienen vooral als metafoor voor een grotere achterliggende vraag: waar gaat het heen met Europa? De lezer mag vervolgens invullen waar het heen zou *moeten* gaan.

Het verleden als politiek instrument

Het najagen van historische symboliek, namelijk de helm van de Albanese held Skanderberg, vormt de achtergrond van de roman *De uitbreiding* van de Oostenrijker Robert Menasse. Daarin schetst hij een beeld van de EU als drama op weg naar de waarschijnlijke ondergang. De vertelling is een uitdijend geheel van personages in Brussel, Albanië en Polen, met als overeenkomst een interesse in de helm voor eigen gewin. We ontmoeten bijvoorbeeld ambtenaar en grijze muis Karl Auer die begeistert raakt door Albanië en door een Albanese vrouw. Andere hoofdrolspelers zijn de Poolse 'bloedbroeders' Mateusz en Adam, die vanuit hun verzetswortels in de communistische tijd respectievelijk premier van Polen en EU-ambtenaar worden, maar later op een hele andere manier aan hun idealen werken. En we ontmoeten Ismail Lani, een jonge Albanese die in de politiek werkt en voor wie de EU altijd voor hoop heeft gestaan. Het vooruitzicht van verzorgingsstaat, carrièremogelijkheden, rechtsstaatelijkheid en onafhankelijke rechtspraak motiveert hem om zich aan te sluiten bij de nieuwe *realpolitik* van de pro-Europese Albanese premier. In deze roman is de EU is zowel een droom als een middel om vooruit te komen in het leven.

In De Uitbreiding schetst Menasse een beeld van de EU als drama op weg naar de waarschijnlijke ondergang

De romans die ik hier bespreek, zijn allemaal licht absurdistisch, waarbij de enige Nederlandse in dit rijtje, die van Lisa Weeda, de grootste creatieve sprong heeft gemaakt. Ze beschrijft in *Dans dans revolutie* een fictief land, Besulia, waar een oorlog woedt die veel weg heeft van de oorlog in Oekraïne. Dit gefictionaliseerde verhaal draait om diverse personages die te maken hebben met ‘opgestanen’ – oorlogsslachtoffers die door een soort bosgeest verplaatst worden van de plaats delict naar het huis van burgers in het buitenland. Door een mystieke dans kunnen de doden weer tot leven gewekt worden. Ik denk dat Weeda voor een magisch-realistische insteek – een genre waarin fantastische of magische elementen als vanzelfsprekend in de fictieve werkelijkheid worden geplaatst – heeft gekozen omdat de actualiteit te aangrijpend is. Misschien zijn we als moderne mediaconsumenten ook murw geslagen door alle verhalen die we over de oorlog in Oekraïne horen. Fictie is in deze een vehikel om toch de aandacht te vestigen op wat oorlog aanricht. In deze vertelling weet ze ook weer hoop en lichtpuntjes te verweven.

Misschien zijn we als moderne mediaconsumenten ook murw geslagen door alle verhalen die we over de oorlog in Oekraïne horen

Foto: Herman Wouters

Aanklacht tegen conservatisme

Georgi Gospodinov maakt de balans op van Europa's verlangen naar het verleden in zijn roman *Schuilplaats voor andere tijden*. Het is een ingenieus verhaal dat blijft verrassen. De Bulgaar won er de *International Booker Prize* mee. *Schuilplaats* begint als een verhaal over de opkomende volksziekte dementie. De verteller, een kosmopolitische Bulgaar, start samen met zijn oude kennis Gaustin een kliniek voor dementerende mensen met kamers die ingericht zijn in de sfeer van bepaalde decennia

Ik lees de roman als een aanklacht tegen het conservatieve klimaat in bepaalde Europese landen, en tegelijkertijd als scherpe analyse van het gebrek aan visie op de toekomst van Europa

uit de twintigste eeuw. Hier kunnen de patiënten weer zichzelf zijn in een tijd die ze nog herinneren en ervoor kiezen in een veilige bubbel het resterende deel van hun leven door te brengen. Deze hang naar het verleden verplaatst zich op een gegeven moment naar de wereld buiten de klinieken. Tot het boek weer een hele andere kant opgaat: Europese landen gaan referenda uitschrijven over het decennium waarin ze willen leven. In het laatste deel van het boek passeren persoonlijke herinneringen van de verteller aan zijn verleden in communistisch Bulgarije (of is het Georgi Gospodinov? Of is het de mysterieuze Gaustin?).

Ik lees de roman als een aanklacht tegen het conservatieve klimaat in bepaalde Europese landen, en tegelijkertijd als scherpe analyse van het gebrek aan visie op de toekomst van Europa. Dit wordt uitvergroot: in het boek slaat de verledenmanie zo door, dat de landen de geschiedenis gaan naspelen op het echte af. In de roman noemt Gospodinov steeds de datum 1 september 1939, de dag waarop Nazi-Duitsland Polen binnenvalt.

De beroemde woorden van Marx schoten steeds door mijn hoofd tijdens het lezen van *Schuilplaats*, maar ook bij de andere romans: 'De geschiedenis herhaalt zich: de eerste keer als tragedie, de tweede keer als klucht.' De personages in deze romans grijpen terug op het verleden voor hun eigen doeleinden. Omdat het verleden een uitweg biedt, nostalgie aanwakkert of simpelweg een wenkend perspectief biedt. Maar zoals Gospodinov laat zien: ook in een klucht kunnen schoten vallen.

Een tekort aan toekomst

Op een dag komt een aantal politieke leiders langs bij een van de huizen van Gaustin. Ze constateren dat het verleden populairder wordt in hun landen en willen de 'jaren zestig-kamer' zelf zien. De huizen voor dementerenden worden als inspiratie gebruikt voor het oplossen van een groter politiek probleem. De referenda uit *Schuilplaats* over de tijdperken van de Europese landen zijn natuurlijk een metafoor voor de tijd van nu. De verteller overpeinst: hoe win je wat meer tijd als je geconfronteerd wordt met een flink tekort aan toekomst? Het eenvoudige antwoord is: door een beetje terug te gaan in de tijd. 'Als een Europa van de toekomst niet meer mogelijk is, laten we dan een Europa van het verleden kiezen.' Dit kun je in breder verband lezen: problemen als klimaatverandering zijn zo groot en deprimerend, dat sommige politieke stromingen liever hun kop in het zand steken.

De boeken van Menasse en Gospodinov lijken soms met elkaar in gesprek te zijn. *De uitbreiding* laat zich lezen als een ideeënroman over de staat van de Europese Unie. Maar ook hier zoeken de mensen naar een toekomst door het verleden in te zetten. De symboliek van de helm van Skanderberg is hierin een middel, met name voor de premier van Albanië. De helm staat voor de strategische autonomie van Albanië en de wil om haar eigen toekomst vorm te geven in de EU. Het eerdergenoemde personage Ismail Lani is een *millennial* die van jongs af aan zijn hoop op het Europese project heeft gevestigd. Door een samenloop van omstandigheden verlaat hij zijn positie in het politieke hart van het land. Zijn

vriendin Ylberë nodigt hem uit om naar het platteland te gaan voor ‘een reis door de tijd, de kortste weg naar haar geschiedenis.’ Op een gegeven moment kiest hij ervoor om weer terug te gaan. Dat loopt rampzalig af; hij stort neer in een ravijn. Je kunt dit interpreteren op veel verschillende manieren. De hoop van een jonge generatie die in de kiem wordt gesmoord. De overwinning van de hang naar het verleden op een echte toekomstvisie.

In de drie boeken wordt het Europese project wel gepresenteerd als een levend project, het ligt dicht tegen de geleefde realiteit aan. Daardoor geven ze ons misschien wel wat liefde terug voor het Europa. Weemoedig omdat we ook niet goed weten waar het heengaat. Ik haal graag een passage aan uit *Schuilplaats voor andere tijden*. Voormalig geheim agent Mijnheer A. komt op bezoek bij voormalig politiek dissident Mijnheer N.; de laatste is zijn geheugen aan het verliezen. Mijnheer A. laat hem een snapshot zien van Mijnheer N. en zijn maîtresse. ‘De mooiste vrouw van Sofia’, zegt Mijnheer A. ten slotte. ‘Ze hoorde hier niet, niet in deze tijd, niet op deze plaats. Ik weet dat veel mannen een moord zouden hebben gedaan voor haar. [...] Zij wist dat ze geen enkele toekomst had met u. Omdat u zelf geen toekomst had. Ik denk dat ze daarom van u hield.’

De geest van Europa

In de begintijd van de Europese samenwerking en tijdens de Koude Oorlog was er een richting in de geschiedenis van het continent. Aan beide kanten van het IJzeren Gordijn was sprake van een duidelijke ideologische agenda. Het economisch herstel na de Tweede Wereldoorlog veranderde het dagelijks leven van mensen. En natuurlijk was er de hoop op vereniging van Oost en West. Niet voor niets schreef Francis Fukuyama aan het einde van de Koude Oorlog: het einde van de geschiedenis is nu aangebroken. De val van de Muur was een nieuw begin voor Europa, maar zorgde tegelijkertijd voor de noodzaak tot het zoeken naar een nieuw, gezamenlijk verhaal. Ik interpreteer dat als: het narratief dat alles beter zal worden, gaat vandaag de dag niet meer op. Deze drie romans proberen de geest van het Europa van nu te vatten. Oorlog op het continent, poreuze grenzen en de bureaucratie in Brussel die de grenzen van haar eigen kunnen probeert voor te blijven – de staat van het continent is niet per definitie florissant.

Het is verrijkend om Europese verhalen vanuit een niet West-Europees perspectief te lezen. Lisa Weeda grijpt terug op haar Oekraïense roots en Georgi Gospodinov is Bulgaars. Oostenrijker Robert Menasse heeft zich

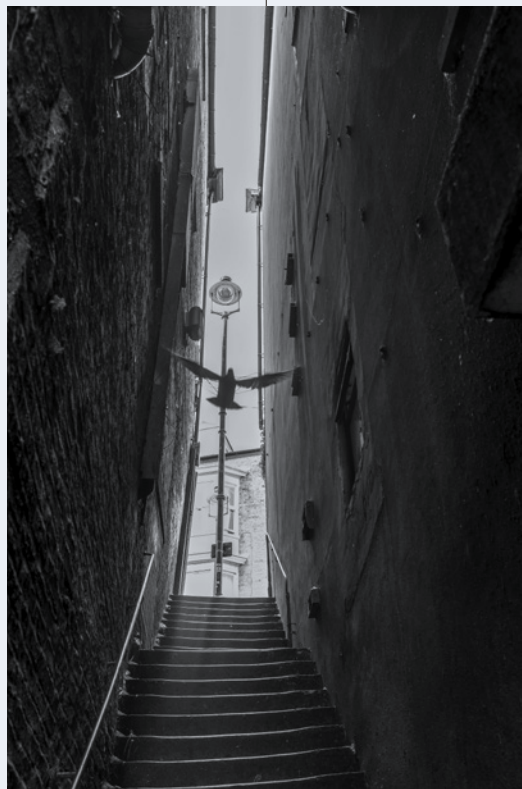

Foto: Herman Wouters

Deze drie romans proberen de geest van het Europa van nu te vatten

ondergedompeld in Albanië. Het overbruggen van de kloven tussen Europese landen is een groot thema voor de schrijvers. Gospodinov schetst hoe de beleving van het verleden in Oost-Europa soms heel anders is. De geschiedenis ligt hier nog meer aan de oppervlakte, als iets wat elk moment kan ontvlammen. Weeda confronteert ons met onze eigen positie vanuit het veilige West-Europa: in feite is Europa machteloos om iets te doen in Oekraïne.

Menasse gebruikt de zintuigelijke ervaring van het licht om de kloof tussen de personages in zijn roman *De uitbreiding* te schetsen. 'Bij ons in Kärnten is het licht heel anders', zegt een vrouw tegen personage Karl Auer. Daarmee maakt ze duidelijk dat ze in een hele andere wereld is opgegroeid. Auer in een gebroken gezin aan de rand van Oostenrijk vlak bij het IJzeren Gordijn, zij in een gezin uit de hogere middenklasse. Ieder speelt op een eigen manier een rol in het Europese project. De grote verschillen aan beide kanten van het IJzeren Gordijn, maar ook die tussen landen, werken door in het heden. Ook hier denkt Auer over na in zintuiglijke termen. Het licht op de dag dat de grens opening staat hem nog helder voor de geest. Voor hem betekende dit het opengaan van de wereld.

Illustere figuren

De roman neemt ons mee naar vergaderingen van EU-ambtenaren, de stafvergadering van de Albanese premier bevolkt door illustere figuren en de haarden van verzet tegen de Poolse president. Het boek werkt heel langzaam toe naar een samenkomst van alle verhaallijnen: op een schip, de Skanderberg, waar geconfereerd wordt over de toekomst van Albanië in de EU. Lees het boek om te bepalen of het tot een apotheose komt. Menasse neemt in ieder geval de tijd. In ruim zeshonderd pagina's schetst hij een herkenbare praktijk van politiek en ambtelijk handelen. Menasse deinst er niet voor terug om cynische beschrijvingen over de werking van de EU op te nemen ('de nieuwe voorzitter van de Commissie was er zeer op bedacht om bij de bezetting van de hogere posities het evenwicht tussen de nationale belangen, dan wel de nationale ijdelheden van de afzonderlijke lidstaten te bewaren [...]'), met nauwelijks verhulde schetsen van echte politieke ontwikkelingen in Brussel en de lidstaten (de premier van Albanië is duidelijk herkenbaar in zijn excentrieke persoonlijkheid, Mateusz de Poolse premier is op zijn beurt een verbeelding van de PiS partij).

Voor wie in Brussel of een andere politieke omgeving gewerkt heeft, zijn er ongetwijfeld grappige herkenningspunten. EU-ambtenaar Adam spreekt met zijn leidinggevende Thor Gustafsson over cruciale informatie die de conferentie over de toekomst van Albanië kan verstoren. De onverstoorbare Thor vertelt hem dat ze op een oceanstomer zitten die zijn koers niet zomaar kan veranderen. Adam suggereert een reddingsboot, maar die suggestie wordt van de hand gedaan. 'Nee, wat wij nodig hebben is instemming met het volgende compromis: we blijven op koers, en over de precieze bestemming worden we het later eens.'

Voor wie in Brussel of een andere politieke omgeving gewerkt heeft, zijn er ongetwijfeld grappige herkenningspunten

Keep calm and carry on. De toekomstvisie komt later wel. Ook *Dans dans revolutie* heeft geen opbeurende verhaallijn. De mystieke dans, de *svaboda samoverzjenja*, die de doden weer tot leven wekt, is in eerste instantie een hoopvolle twist voor de verschrikkingen van oorlog. Wat als er echt leven na de dood is? Wat als we onze fouten kunnen herstellen?

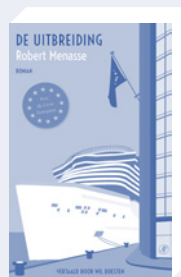
De Besuliaanse Anna en haar dorpsgenoten laten de instructies voor de dans circuleren over het internet en zetten zo een beweging in gang van mensen met mededogen die willen dansen om dode Besulianen weer tot leven te wekken. Het aandacht vragen voor het lijden van de Besulianen gebeurt geheel volgens een wrede medialogica: voor slachtoffers van een oorlog is aandacht genereren tegenwoordig van levensbelang. Onze schok over de oorlog in Oekraïne is vrijwel verdwenen, de urgentie om te helpen veel minder dan in die eerste maanden. We zien de oorlog in Gaza *live* via onze schermen en voelen ons steeds machtelozer worden. Anna getuigt van de oprukkende oorlog in haar land. Ze roept uit: 'Als het straks toch misgaat, zullen ze ons vast helpen.' De lezer voelt dat dit een naïeve gedachte is. De dorpingen dansen tot het te laat is.

Waarschuwing en hoop

Een interpretatie van de romans kan zijn: een waarschuwing voor de richting waar Europa opgaat. Een stagnerend continent, dat fouten uit het verleden herhaalt zonder duidelijke toekomstvisie. Het is hard nodig om een nieuw verhaal van Europa te maken, zodat ook de klucht ons het zicht op de toekomst niet ontnemt.

Ondanks deze pessimistische schetsen van Europa zag ik ook hoop in de verhalen. Dit zit hem vooral in het intermenselijke contact. Bij *Dans dans revolutie* de bereidheid van mensen om elkaar te helpen. Voor *De uitbreiding* de diverse onverwachte liefdesverhalen die maatschappelijke kloven overbruggen. In *Schuilplaats voor andere tijden* de vriendschappen die blijven in een wereld die gek wordt. Het leren kennen van de andere Europese verhalen geeft ons meer begrip voor de beleving van het project Europa.

Eerst was er de tragedie, dan de klucht en vervolgens? Ieder leest het Europese verhaal op zijn eigen manier. Voor mij is het de *saudade* van de drie romans die me bij zal blijven. ●

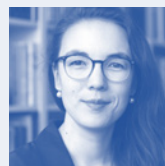
De uitbreiding
Robert Menasse
De Arbeiderspers, 2024

Dans dans revolutie
Lisa Weeda
De Bezige Bij, 2024

Schuilplaats voor andere tijden
Georgi Gospodinov
Ambo|Anthos, 2022

Liang de Beer
is strategisch adviseur,
schrijver en redacteur
van *Idee*.

De klimaatcrisis, de migratiecrisis, de COVID-crisis, de Eurocrisis, de Brexit-crisis of de Oekraïne-crisis. Stuk voor stuk complexe en grensoverschrijdende crises die niet alleen de dagelijkse realiteit uitmaken, maar ook een grote claim leggen op de toekomst. Het zijn niet langer unieke en acute gebeurtenissen binnen de EU, maar het zijn aanhoudende omstandigheden die de Europese samenwerking vormen en gevolgen hebben voor de mate van Europese integratie. Daarmee zijn Europese crises van groot belang voor het functioneren van de EU en vormen zij een continue uitdaging voor Europese leiders: hoe houden ze tijdens deze complexe crises oog voor de korte én de lange termijn?

Door Marij Swinkels

Gezocht: nieuwe generatie Europese leiders

Onder 'crisis' verstaan we vaak overwegend overzichtelijke gebeurtenissen met een start- en een eindpunt. Denk aan een grote brand, een aardbeving of een overstroming. Binnen het vakgebied crisismangement wordt een crisis vaak gedefinieerd als 'een kritieke situatie binnen systemen waarbij mensen een acute dreiging ervaren, veel onzeker is en waarnaar in hun beleving gehandeld moet worden'. Een crisis is dus bedreigend, urgent, onzeker en vraagt om (directe) actie. Ervaring en beleving spelen daarnaast een belangrijke rol: crises zijn grotendeels sociaal geconstrueerde gebeurtenissen. Het tweede deel van de term, 'management', draagt de belofte in zich dat de crisis gecontroleerd kan worden en de *status quo* weer wordt hersteld.

**Een crisis is
bedreigend,
urgent, onzeker
en vraagt om
actie**

Foto: Herman Wouters

Crises en de EU

Vanuit dit idee is lange tijd ook gewerkt aan de crisismechanismen van de EU. Deze waren gefocust op tijdelijke gebeurtenissen zoals rampen, en geënt op samenwerking tussen autoriteiten, noodcoördinatie, assistentie aan of financiële ondersteuning voor getroffen lidstaten (zoals het EU-solidariteitsfonds). Dit soort responsmechanismen bleek onvoldoende bij de eerste grote ‘nieuwe’ en grensoverschrijdende crisis die de EU teisterde vanaf eind jaren nul: de Eurocrisis. Het was een van de eerste crises die de EU als geheel trof, in tegenstelling tot daarvoor waar het voornamelijk crises of rampen waren die één of meerdere individuele lidstaten troffen. Daarnaast was al snel duidelijk dat de *status quo* niet snel hersteld zou zijn. De EU en haar leiders hadden geen ervaring met crises op deze schaal en daarmee geen institutionele capaciteit, en het was onduidelijk wie er verantwoordelijk was voor het managen van deze crisis. Het ontbrak de EU aan regelgevende instrumenten, organisatorische middelen en gecoördineerd leiderschap om deze crisis effectief aan te pakken.

Dat verleide Europese leiders bij deze en volgende crises in eerste instantie te reageren met de strategieën en mechanismen die beschikbaar waren. In de Eurocrisis ontstond daarom al voortploeterend en *ad hoc* een crisisresponsstelsel dat zich het best liet omschrijven als het ‘Eurotoppen-crisissysteem’: via een toenemend aantal onvoorzien EU-tops werd deze crisis gemanaged. Zonder instrumentarium of bestaande capaciteit als basis, en met steeds meer ‘tijdelijke noodpakketten’. Deze ‘oplossingen’ waren veelal gericht op de korte termijn en zorgden niet voor duurzame oplossingen.

Het ontbrak de EU aan regelgevende instrumenten, organisatorische middelen en gecoördineerd leiderschap om deze crisis effectief aan te pakken

Het vraagt om leiders die politieke aandacht voor problemen weten te genereren voordat het te laat is en die dus de korte en lange termijn in het oog kunnen houden

De sluipende crisis

Tegenover het idee van crisis als tijdelijke gebeurtenis met een start- en eindpunt staat het idee van de zogenoemde 'sluipende' of 'duale' crisis. Dit type crisis, zo beschrijven Boin, Ekengren en Rhinard in *Understanding the Creeping Crisis*, bedreigt een breed scala aan gedeelde maatschappelijke waarden of kritieke systemen en infrastructuren tegelijkertijd, evolueert door de tijd, wordt voorafgegaan door verschillende acute gebeurtenissen maar is tegelijkertijd onderhevig aan een beperkte mate van politieke en maatschappelijke aandacht, en wordt slechts gedeeltelijk aangepakt door autoriteiten. Voorbeelden zijn het risico van een pandemie en de klimaatcrisis, waar pas op gestuurd wordt bij een acute gebeurtenis zoals grote overstromingen of het daadwerkelijk uitbreken van een pandemie. De aanpak van de klimaatcrisis door de in eerste instantie veelomvattende Europese *Green Deal* kampte afgelopen tijd met een reeks tegenslagen door een nieuw politiek klimaat in de EU en groeiende onvrede onder Europese boeren die voor het Europees Parlement demonstreerden.

Vanuit het idee van de 'sluipende' crisis doemen nieuwe uitdagingen op voor het 'managen' ervan. Naast de meer traditionele crisismanagementvaardigheden en -mechanismen (zorgen dat de situatie onder controle komt), vragen sluipende crises ook om vaardigheden als tijdsensitiviteit en adaptiviteit. Een sluipende crisis vraagt om temporeel vaardige leiders die gebruikmaken van strategieën en innovaties en experimenten gericht op de lange termijn in een kortetermijnwereld. Het vraagt om

leiders die politieke aandacht voor problemen weten te genereren voordat het te laat is (dus vóór de pandemie of vóór de overstroming), en die dus de korte en lange termijn in het oog kunnen houden.

Timing en toekomstdenken

Europese leiders kunnen verschillende temporele strategieën hanteren om met sluipende Europese crises om te gaan: timing, vormgeving van de tijdhorizon, tempobepaling en het inzetten van toekomstdenken en verbeelding (*futuring techniques*).

Timing betekent dat leiders bewust momenten kiezen en creëren om te handelen en cruciale momenten van besluitvorming proberen te beïnvloeden. Timingstrategieën die nuttig zijn voor sluipende crises koppelen de lange termijn aan acute gebeurtenissen, bijvoorbeeld door te stellen dat een periode van extreme droogte een symptoom is van de onderliggende klimaatcrisis. Een ander voorbeeld: Europese politici grepen de val van de Spaanse bank Bankia in 2012 aan om de Bankenunie op te

richten. Velen zagen dit initiatief als een van de weinige crisisoplossingen in de Eurocrisis voor de lange termijn, omdat het gefragmenteerde banktoezicht voortaan – na jaren steggelen over dit onderwerp – door de EU kon worden gereguleerd. Dit idee zong al jaren rond, maar op deze manier leek het een idee waarvoor de tijd rijp was.

Vormgeving van de tijdhorizon gaat over de termijn die leiders hanteren bij het aanpakken van de crisis (hoe lang wordt er vooruit- en teruggekeken). Een tijdhorizon kan verengd worden, bijvoorbeeld door te zeggen dat er niet verder vooruit wordt gekeken dan een week, of juist verbreed. Een tijdhorizon bepaalt waarop gestuurd wordt en heeft ook effect op de maatregelen. In Nederland, waar tijdens COVID-19 de tijdhorizon zeer nauw werd gedefinieerd door de regering, vertaalde zich dit in maatregelen als het coronadashboard of de steeds tijdelijke ondersteuningspakketten voor ondernemers. Deze nauwe tijdhorizon bemoeilijkte een ruimere blik op een postcorona-toekomst en ontweek confronterende schuld- en verantwoordingsvraagstukken. Zoals minister Hugo de Jonge het kernachtig verwoorde: 'Je moet de brandweer niet vragen te evalueren tijdens de brand.'

Op EU-niveau werd eerder voor een wat bredere tijdhorizon gekozen, bijvoorbeeld met het Europese coronaherstelfonds. De zoektocht naar en identificatie van een 'geschikte' tijdhorizon door leiders legitimeert voor hen welke beslissingen en welke acties worden genomen. Het aannemen van een bredere tijdhorizon helpt bijvoorbeeld om rekening te houden met de onderlinge samenhang van crises en de noodzaak van uitgebreide, duurzame oplossingen.

Tempobepaling gaat over de snelheid van beleidsreacties tijdens crises. Om tot een doorbraak te komen in het zoeken naar oplossingen is het soms nodig om tijdelijk op de rem te staan en vervolgens te versnellen. Dit kan een manier zijn om eerder onwenselijke ideeën, of ideeën die telkens aan de aandacht ontsnapten, toch op tafel te krijgen. In 2010 spraken Angela Merkel en Nicolas Sarkozy in het Franse Deauville af dat toekomstige leningen vanuit het Europese Stabiliteitsmechanisme (ESM) moesten worden medegefinancierd vanuit private middelen. Dit idee werd verkocht als 'toekomstbestendige schuldafwikkeling', maar was volgens velen tot dan toe ongewenst. Strategisch nadenken over tempo houdt in dat de snelheid en de volgorde van acties, beslissingen en interventies zorgvuldig worden gecontroleerd.

Toekomstdenken of verbeeldingskracht gaat over het identificeren, creëren en verspreiden van beelden van de toekomst die de mogelijkheden voor actie vormgeven, en zo relaties tussen verleden, heden en toekomst tot stand brengen. Europese leiders kunnen verbeelding inzetten om ons voor te bereiden op het onbekende en de toekomst te verkennen. Traditioneel omvat dit kosten-batenanalyses, strategische vooruitblikken of scenario-studies, maar ook meer innovatieve technieken om mogelijke alternatieve toekomstten te bedenken. Een voorbeeld hiervan is Emmanuel Macron's initiatief voor de Conferentie over de Toekomst van Euro-

Om tot een doorbraak te komen in het zoeken naar oplossingen is het soms nodig om tijdelijk op de rem te staan en vervolgens te versnellen

Het is te hopen dat de nieuwe generatie Europese leiders zich bewust is van de noodzaak van deze leiderschapskwaliteiten

Deze bijdrage is een bewerking van een lezing die Marij Swinkels eerder uitsprak op Brainwash festival 2022, geïnspireerd op een wetenschappelijk onderzoek uit haar proefschrift en een artikel dat ze in 2024 presenteerde op de Public Management Research Conference in Utrecht.

Marij Swinkels is universitair docent aan de Universiteit Utrecht. Ze doet onderzoek naar de rol van leiders en leiderschap in tijden van crisis en geeft les over leiderschap, bestuur en openbaar beleid.

pa: een reeks debatten en discussies waar mensen uit heel Europa hun ideeën konden delen en mee konden bouwen aan een gemeenschappelijke Europese toekomst.

Institutionele innovaties en experimenten

Naast het toepassen van temporele strategieën, kunnen Europese leiders ook gebruikmaken van innovaties om sluipende crises aan te pakken met zowel de lange als de korte termijn voor ogen. Dat wordt op lokaal en nationaal niveau soms al gedaan door expliciet aandacht te geven aan toekomstige generaties. Een van de resultaten van de eerdergenoemde Conferentie over de Toekomst van Europa was dat de Europese Commissie burgerparticipatie inbedt in haar beleidsvormingsprocessen. Om daarin ook aandacht aan de lange termijn te geven, zouden in dit soort processen ook denkbeeldige toekomstige burgers een stem kunnen krijgen. Uit eerder onderzoek dat ik met collega's van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uitvoerde, blijkt dat burgerberaden met toekomstige bewoners op lokaal niveau voor veel vernieuwende ideeën zorgen. Een andere mogelijk innovatie is dat de nieuwe Europese Commissie een *European Commissioner for Future Generations* instelt, naar nationale voorbeelden zoals de *Wales Commissioner for Future Generations*. Deze Eurocommissaris, met een breed mandaat op verschillende Europese domeinen, onderzoekt dan hoe beleid van de Europese Commissie impact heeft op toekomstige generaties en rapporteert daarover. Ook valt te denken aan het opzetten van een 'toekomstige generatietoets' bij nieuwe richtlijnen of het beschikbaar maken van zogenaamde 'toekomststoelen' in het Europees Parlement.

Voor een adequate Europese aanpak van aanhoudende grensoverschrijdende crises zijn ook na de Europese verkiezingen leiders nodig die temporeel vaardig zijn en binnen de EU durven te experimenteren met institutionele innovaties om oog te houden voor de lange termijn. Dat vraagt om innovatieve Europese leiders die in staat zijn om kortetermijnoplossingen aan langetermijnbelangen te verbinden, die durven te vertragen en te versnellen waar nodig en die beschikken over een flinke portie verbeeldingskracht. Het is te hopen dat de nieuwe generatie Europese leiders zich bewust is van de noodzaak van deze leiderschapskwaliteiten. ●

VRIJ PLAATS

idee
№ 225

Foto: Herman Wouters

Gebrek aan autonomie, moordende lesroosters en de politiek die burgerschapsonderwijs gebruikt als ‘aflaat’ voor het eigen ondemocratische gedrag: het gaat niet goed met het onderwijs in Nederland. Dat constateert Martijn Leisink, oud-wethouder voor D66 en nu leraar wis- en natuurkunde op een middelbare school. Hij pleit ervoor de verantwoordelijkheid voor het onderwijs – nu belegd bij schoolbesturen – weer terug te geven aan de scholen zelf. ‘Besturen mogen er zijn als scholen ze nuttig vinden. Niet andersom.’

Interview door Carina Kralt-Bos & Anne-Lotte Masson

interview
Martijn
Leisink

Waarom politici lastiger zijn dan pubers

Wie zijn lastiger: politici of pubers?

‘Politici, zonder twijfel! Maar ik zou liever de vergelijking tussen volwassenen en pubers willen maken. Hoe baldadig pubers ook kunnen zijn, in beginsel accepteren ze jouw gezag, zeker wanneer je duidelijkheid biedt. Voor volwassenen geldt dat steeds minder. Dat maakte ik persoonlijk mee als wethouder bij bijvoorbeeld bewonersavonden. Dan kwam ik een zaal binnen en dan zag ik meteen heel wat mensen staan met een houding van ‘we zullen de wethouder even duidelijk maken wie hier de baas is’. Leerlingen hebben daar een stuk minder last van. Ze hebben in tegenstelling tot volwassenen ook nagenoeg geen verborgen agenda’s.’

Wat is op dit moment het grootste probleem in het onderwijs?

‘Het lerarentekort is het grootste probleem, maar daar hangt veel mee samen, zoals de hoge werkdruk. Als ik tegen mensen zeg dat er bijna geen docenten meer zijn, krijg ik als reactie: dat weet toch iedereen? Dat

Martijn Leisink

studeerde natuurkunde in Nijmegen en promoveerde in *data mining*. In 2002 werd hij politiek actief voor D66. Eerst als gemeenteraadslid in Arnhem en in 2007 als lijsttrekker en Statenlid voor de Provinciale Staten van Gelderland. Van 2010 tot 2018 was hij wethouder in Arnhem, waar hij verantwoordelijk was voor financiën, ict, p&o, mobiliteit en grondzaken. Vlak na zijn vertrek uit de politiek kwam hij per toeval in het voortgezet onderwijs terecht. Hij geeft wis- en natuurkunde op het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen.

‘Als je dan kunt kiezen tussen werk met weinig werkdruk en werk waarover steeds wordt gezegd dat de druk zo hoog is, dan is de keuze snel gemaakt’

begin ik me zo langzamerhand af te vragen, want er lijkt in ieder geval niet adequaat naar gehandeld te worden. De prognoses voor de komende vijf jaar zijn nog slechter dan drie jaar geleden. Dan hebben we echt iets verkeerd gedaan met z’n allen. Ik vind dat de grootste bedreiging voor het onderwijs.’

‘Een cynisch voorbeeld kwam ik onlangs tegen in een opgave die ik opstelde voor een proefwerk wiskunde A. Ik gebruikte in de opgave een grafiek over de instroom van de opleiding tot wiskundedocent, gebaseerd op werkelijke cijfers. De opdracht was: bereken op basis van deze data wat de instroom van deze opleiding in 2030 is. Toen ik de opdracht zelf maakte, bleek dat er een negatief getal uitkwam! Het is niet te bevatten dat als de dalende trend van de laatste jaren zich voortzet, we gewoon in 2030 onder nul uitkomen.’

Waarom willen tegenwoordig zo weinig mensen het onderwijs in?

‘Door het beeld van het onderwijs als onaantrekkelijk beroep. Jongeren hebben het voor het kiezen op dit moment, er is overal werk te vinden. Als je dan kunt kiezen tussen werk met weinig werkdruk en werk waarover steeds wordt gezegd dat de druk zo hoog is, dan is de keuze snel gemaakt. Het zou al veel schelen als we degenen die al voor het onderwijs gekozen hebben, zouden behouden. We moeten ons vooral afvragen waarom dat niet lukt.’

Komt dat door die werkdruk?

‘De werkdruk is zeker hoog. Een lesuur is heel intensief en in die tijd kun je niet verslappen. Het lesrooster is daarnaast moordend. Als docent vind ik openheid en bereikbaarheid heel belangrijk, ook richting ouders. Daarom deel ik aan het begin van het schooljaar met alle ouders mijn mobiele nummer en geef ik aan dat ze me kunnen benaderen als ze me nodig hebben. Gek genoeg zorgt dat ook voor minder werkdruk. Ouders nemen wat eerder contact met me op en wachten niet tot de maat vol is. Dat is zowel voor hen fijn als voor mij.’

‘Een andere oorzaak van die hoge werkdruk is het gebrek aan autonomie. Er is steeds minder vertrouwen in docenten en het beroep van docent wordt steeds verder uitgehold. Alle docenten in het primair en voortgezet onderwijs hebben minimaal een hbo- of universitaire opleiding. Ze weten doorgaans heel goed wat het beste is voor hun leerlingen. Docenten willen aan het begin van het schooljaar de opdracht krijgen om een klas tot een bepaald niveau te brengen, om vervolgens zelf te bepalen hoe ze dit doel gaan behalen. We hebben alleen steeds minder te zeggen over de inhoud van onze lessen. Maar als er problemen zijn, wordt er naar docenten of leerlingen gewezen. Leerkrachten hebben het gevoel dat ze zich overal moeten verantwoorden: tegenover het ministerie van Onderwijs, de Onderwijsinspectie, ouders en de politiek.’

Hoe ziet ‘goed’ onderwijs er eigenlijk voor jou uit en wat is daarvoor nodig?

‘School is geen fabriek waar volgens standaard formats elke les hetzelfde verloopt. Stel nu dat in ons onderwijssysteem alles zou wegvallen, behalve docenten en leerlingen. Geen schoolbesturen meer en geen

Foto: Herman Wouters

monitoringssystemen. Ik denk dat het onderwijs gewoon door zou gaan en misschien zelfs wel beter zou zijn. Voor goed onderwijs zijn docenten nodig die verantwoordelijkheid krijgen en nemen. Dat laatste betekent dat docenten betrokken zijn bij hun leerlingen er ook buiten de schooluren voor hen zijn als het nodig is. Scholen moeten tegelijkertijd docenten niet méér leerlingen geven dan ze kunnen overzien en vertrouwen op de kennis en vaardigheden van docenten.'

Welke opdracht zie je hier voor de politiek?

'De overheid moet scholen en docenten de autonomie en zeggenschap teruggeven die ze bij schoolbesturen heeft neergelegd. Schoolbesturen zijn door fusies zo groot geworden dat ze het contact met individuele scholen zijn kwijtgeraakt. De besturen zijn ook de primaire gesprekspartner van de Onderwijsinspectie. Dat is bizar. De Onderwijsinspectie zou de klassen in moeten gaan, met docenten praten. Het is namelijk de *Onderwijsinspectie*, niet de *bestuursinspectie*. Ouders weten vaak ook helemaal niet dat er een schoolbestuur bestaat. Bij problemen wenden ze zich tot het schoolhoofd of de rector, niet tot het schoolbestuur. De samenleving ziet de school als entiteit, maar in de wetgeving vormt het bestuur het gezag. Dat is een enorme weeffout. Besturen mogen er zijn als scholen ze nuttig vinden. Niet omgekeerd.'

Zet D66 zich hier als onderwijspartij genoeg voor in?

'Paul van Meenen (voormalig Tweede Kamerlid, nu lid van de Eerste Kamer voor D66, red.) heeft echt veel aandacht gevraagd voor de noodzaak om het geld weer naar scholen te laten vloeien. En nu moet ook de

'Voor goed onderwijs zijn docenten nodig die verantwoordelijkheid krijgen en nemen'

zeggenschap terug naar scholen. In een ziekenhuis gaat de directie over de organisatie en de medisch specialisten over de behandelingen. In het onderwijs moet dat onderscheid ook scherper gemaakt worden. Docenten gaan over het onderwijs. Zij zijn bevoegd, het bestuur niet. Dat mag zorgen voor gebouwen en schone lokalen.'

Herken je het probleem van gebrek aan autonomie en verleggen van verantwoordelijkheid ook op andere gebieden in de samenleving?

'Ja, overall. Ik denk dat gebrek aan vertrouwen in professionals samenhangt met de digitalisering. Vroeger moest je ter plekke gaan kijken om te zien hoe het eraan toe ging. Dan wist de inspectie of gezagsdrager ook wel dat de zaken iets mooier werden voorgesteld, maar daar keek zij wel doorheen. Als het ergens echt misging, greep ze in. Nu kunnen we met monitoringsoftware dagelijks 'zien' of het wel goed gaat. Door die gedwongen informatieverstrekking en de machtige informatiepositie van centraal gezag lopen we steeds meer aan de leiband van rapportages en meetinstrumenten. Je zou bijvoorbeeld de verantwoording voor schoolverzuim ook bij scholen kunnen neerleggen. Nu geven we iedere dag de verzuimgegevens door aan de gemeente, waar er automatisch na zoveel keer verzuim alarm wordt geslagen. Terwijl een docent zó kan aanwijzen met welke leerling iets aan de hand is. We denken het beter te kunnen registreren, maar we gooien daarmee ook veel niet-registreerbare kennis weg.'

'Het gebrek aan vertrouwen uit zich ook richting leerlingen. Hun privacy wordt op alle fronten geschaad. Een nationale schande! Wie opgegroeid is zonder digitale leerlingvolgsystemen kon een onvoldoende nog eens verzwijgen en proberen er eerst een mooi cijfer tegenover te zetten. Bij oudergesprekken op school hoorden ouders alsnog wat er op school gebeurde en dan leerde je als leerling

de belangrijke les dat het meeste toch wel uitkomt. Leerlingen komen als kind de school binnen en gaan weg als ze tussen de zestien en achttien jaar oud zijn. Ze moeten de ruimte krijgen om keihard te vallen zolang er nog anderen in de buurt zijn om ze op te rapen. Maar nu houden we de zijwieltjes erop tot ze naar het vervolgonderwijs gaan en daarna zeggen we: je redt het wel hè. Dat is waanzin.'

'Een ander voorbeeld van privacyschending: kluisjescontrole. Er zijn scholen waar, met medewerking van de politie, alle kluisjes worden opengemaakt om te kijken of er geen verboden spullen in liggen. Tegen zulk slecht voorbeeldgedrag is geen burgerschapsonderwijs opgewassen. Als de school tijdens maatschappijleer uitlegt dat privacy heel belangrijk is en dat je de persoonlijke levenssfeer moet respecteren, dan kan het

Foto: Herman Wouters

'Ze moeten de ruimte krijgen om keihard te vallen zolang er nog anderen in de buurt zijn om ze op te rapen'

niet zo zijn dat ze vervolgens zonder toestemming de kluisjes controleert. Of checkt of een leerling geen mobiele telefoon in zijn tas heeft.'

Wat vind je van het recente plan om burgerschap en democratische waarden te integreren het onderwijs?

'Ik vind dat om verschillende redenen geen goed plan. In de eerste plaats: wat is nu onze opdracht? Focus op basisvaardigheden of op burgerschap? Kennelijk allebei. En de rest moeten we er dan ook nog bij blijven doen toch? En we kunnen ook wel terug in lestijd? De opdrachten aan het onderwijs spreken elkaar tegen. Ten tweede is burgerschapsonderwijs nog iets anders dan burgerschapsvorming. Burgerschapsvorming is zo'n beetje de *core business* van elke school. Dat zit niet in onderwijsdoelen of vakken, maar dat zit verweven in de omgang met leerlingen. Je kunt een school zien als een mini-maatschappij waar leerlingen zonder het toezicht van hun ouders – heel belangrijk – leren en oefenen hoe ze zich later in de grotemensenwereld gaan gedragen. Dat proces voltrekt zich in iedere klas, in ieder uur en op elk moment van de dag.'

'Docenten zullen direct beamen dat burgerschapsonderwijs en -vorming ongelooflijk belangrijk zijn, maar we zijn het aan het institutionaliseren en dat vind ik een slechte zaak. De inspectie heeft er nu geen zicht op en heeft daarom aan scholen gevraagd of ze op papier kunnen zetten wat ze aan burgerschapsvorming doen. Het was beter geweest als de inspectie had gezegd: 'Wij verwachten van iedere school dat jullie het er vier keer met elkaar over hebben. De uitkomst hoeven we niet te weten. Je hoeft aan ons ook niet te rapporteren, want dat doen jullie vast heel goed.'

'Verder vraag ik me af: met elk moreel gezag verwacht de politiek dat ik leerlingen onderwijs in burgerschap? Ik zeg dat ze niet moeten discrimineren maar de Belastingdienst heeft zich formeel schuldig gemaakt aan institutioneel racisme en Geert Wilders neemt tot de dag van vandaag zijn 'minder Marokkanen'-uitspraak niet terug. Ik moet vertellen dat je je fouten netjes moet herstellen, maar slachtoffers van het toeslagenschandaal en van de aardbevingen in Groningen wachten nog steeds op compensatie en herstel van hun huizen. Er zijn voorbeelden te over waarbij ik als leerkracht steeds denk: tegen zulk slecht voorbeeldgedrag kunnen we niet op onderwijzen. Daar hebben we gewoon last van.'

Dat is geen vrolijk beeld.

'Ik vind er zelfs iets gevaarlijks in zitten. Verplicht burgerschapsonderwijs als aflat voor de politiek. Die constateert dat de omgangsvormen in de politieke arena niet meer zijn wat ze zouden moeten zijn, dat de samenleving mede daardoor verhardt en polariseert en het onderwijs vervolgens de opdracht geeft om leerlingen de juiste normen bij te brengen. Laat de politiek eerst eens naar zichzelf kijken. En laat ze wat meer vertrouwen op de leerkrachten.' ●

'Ik zeg dat ze niet moeten discrimineren maar de Belastingdienst heeft zich formeel schuldig gemaakt aan institutioneel racisme'

Carina Kralt-Bos
is freelance journalist
en redactielid van *Idee*.

Anne-Lotte Masson
is manager research
support office en
redactielid van *Idee*.

Marietje Schaake ontrafelt in haar nog te verschijnen boek *De Stille Coup* hoe kleine en grote techbedrijven de wereld regeren. Ze pleit voor robuustere juridische en bestuurlijke kaders om de buitensporige macht van deze bedrijven in te dammen en democratische waarden te verdedigen op het internationale toneel.

Door Marietje Schaake

Voorpublicatie

De Stille Coup

Deep fakes, met dank aan generatieve AI (een vorm van AI waarmee je content kunt genereren, red.), maken desinformatie geloofwaardiger en heel nauwkeurig te richten op precies de juiste mensen om een verkiezing te winnen. Algoritmes faciliteren discriminatie door de Belastingdienst en er zijn nauwelijks data die niet al een keer gelekt of gehackt zijn, alle mooie beloftes van softwarebedrijven ten spijt. Spionagetechnologie kan van ieders telefoon een slimme inlichtingenverzamelaar maken en overheden worstelen met het optuigen van wetten en regels om ervoor te zorgen dat de democratie de regie houdt.

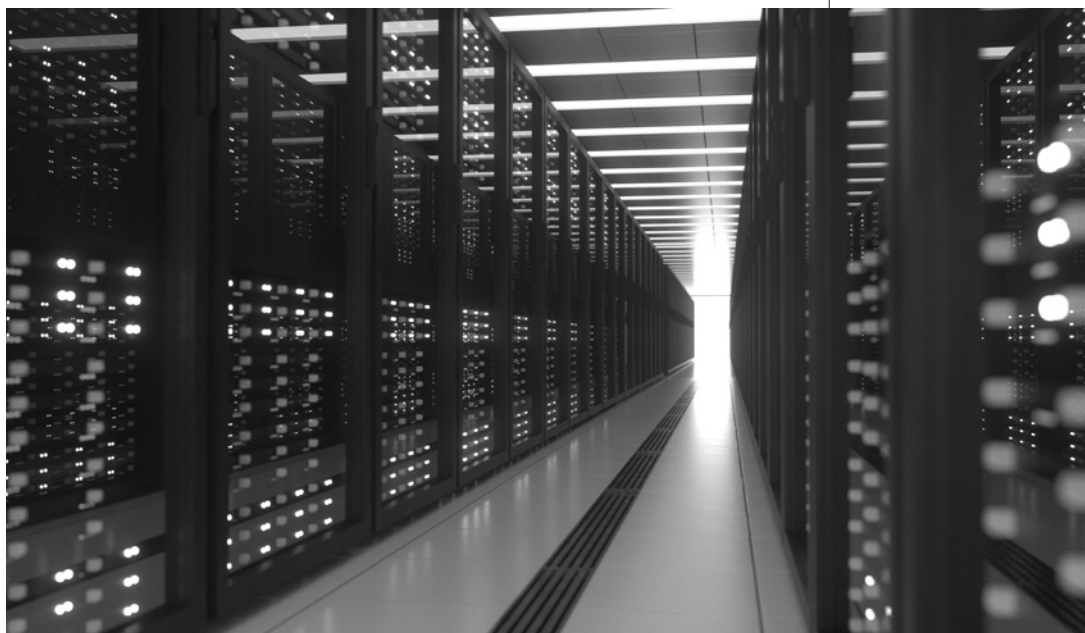
Er gaat geen dag voorbij zonder nieuwe onthulling over machtsmisbruik, nalatigheid of grensverleggende nieuwe mogelijkheden door technologiebedrijven. *De Stille Coup* herkauwt deze berichten niet, hoe belangrijk en urgent ze ook mogen zijn. In plaats daarvan laat het boek zien hoezeer deze incidenten wijzen op systemische problemen: het feit dat ons sociale, professionele en maatschappelijke leven in toenemende mate gedigitaliseerd raakt – en dat alle aspecten van de digitalisering in handen zijn van bedrijven; dat bepaalde technologieën inherent antidemocratische kenmerken hebben, terwijl de wetgeving ter bescherming van de democratische waarden en de rechtsstaat daarop achterloopt. En het allerbelangrijkste: dat het uitbesteden van essentiële taken door democratische overheden tot een uitholling van haar kerncompetenties heeft geleid. Deze systemische problemen ondermijnen inmiddels de kern van de democratie: vrije en eerlijke verkiezingen, de rechtsstaat, de scheiding der machten, een goed geïnformeerd publiek debat, de nationale veiligheid en de bescherming van burgerrechten zoals de vrijheid van meningsuiting, het onschuldbeginsel en het recht op privacy. Het

Er gaat geen dag voorbij zonder nieuwe onthulling over machtsmisbruik, nalatigheid of grensverleggende nieuwe mogelijkheden door technologiebedrijven

ondermijnen van democratische principes heeft daarnaast allerlei reële gevolgen: de voortdurende *coup* door techbedrijven leidde al tot geweld, instabiliteit en verdeeldheid in de echte wereld.

In de loop van de digitale revolutie hebben bedrijven steeds meer taken op zich genomen die normaal gesproken door staten worden vervuld. Dit leidt tot een afname van beslistmacht en verantwoording. Zo maken militaire leiders zich zorgen over Elon Musks Starlink, de marktleider voor internetdiensten per satelliet. Hun zorgen zijn terecht: tijdens Russische aanvallen heeft Musk persoonlijk een Oekraïens verzoek afgewezen om de Krim te voorzien van Starlink-verbindingen. De miljardair scheidte in een Twitterbericht (tegenwoordig X) op: 'Met Tesla, Starlink en Twitter heb ik misschien wel meer *real time* economische gegevens in mijn hoofd dan wie dan ook ooit.' Regeringen beginnen zich te realiseren dat de buit – Musk maar de hele techindustrie een groot probleem vormt. President Biden erkende dit op 25 augustus 2021, nadat hij CEO's van techbedrijven had uitgenodigd in het Witte Huis voor een top over cyberveiligheid. 'De realiteit is,' merkte hij op, 'dat het grootste deel van onze vitale infrastructuur in handen is van, en wordt beheerd door de private sector.' De Amerikaanse president, misschien wel de machtigste leider ter wereld, gaf daarmee toe dat de overheid het land niet kan beschermen zonder hulp van Silicon Valley.

Regeringen beginnen zich te realiseren dat de buitensporige invloed van niet alleen Elon Musk maar de hele techindustrie een groot probleem vormt

Deze spectaculaire verschuiving – dat de verantwoordelijkheid voor zulke essentiële taken als de bescherming van de nationale veiligheid en het verzamelen van inlichtingen niet meer uitsluitend in handen van de overheid ligt maar ook in die van bedrijven – is misschien nog niet goed doorgedrongen tot het grote publiek. Maar zonder publieke ophef komen

de benodigde wetgeving, toezicht en verantwoordingsplicht voor de techindustrie niet snel genoeg tot stand.

Efficiëntie, schaalvoordelen en winst

Gedurende de jaren die ik in het Europees Parlement doorbracht, ben ik technologie steeds meer gaan zien door de bril van macht. Technologie kan helpen mensen te emanciperen en ongehoorde stemmen versterken, maar kan *disruptors* ook veranderen in monopolisten die meedogenloos streven naar efficiëntie, schaalvoordelen en winst. In geen van beide gevallen is de technologie neutraal. Bepaalde waarden, ook al is dat onbedoeld, zijn al ingebakken in de ontwerpen van de systemen zelf. Daar komt bij dat, omdat de meeste van deze technologieën worden ontwikkeld door bedrijven, ze uiteindelijk zullen worden ingezet voor winstmaximalisatie en dat ze niet zijn gemaakt ten behoeve van de samenleving. Zo streeft Sam Altman's WorldCoin ernaar om een wereldwijde identiteitsdatabank op te bouwen door mensen in ontwikkelingslanden hun irissen te laten scannen in ruil voor een beetje cryptovaluta. Óf dit bedrijf is blind voor de risico's van het concentreren van zoveel gevoelige biometrische gegevens onder één dak, óf het is totaal arrogant en gaat haar eigen gang en gebruikt kwetsbare mensen.

Gedurende de jaren die ik in het Europees Parlement doorbracht, ben ik technologie steeds meer gaan zien door de bril van macht

Socialemediaplatformen proberen zo lang mogelijk de aandacht van internetgebruikers vast te houden, zonder rekening te houden met de negatieve gevolgen daarvan voor de geestelijke gezondheid van tieners. Techbedrijven en hun producten beslissen tegenwoordig ook over kwesties die letterlijk van levensbelang zijn. Commerciële algoritmen in ziekenhuizen bepalen de triagestatus van patiënten en analyseren medische foto's. Intussen kennen democratisch gekozen vertegenwoor-

digers de essentiële details van de werking van deze producten niet, omdat onafhankelijk onderzoek daarnaar vaak onmogelijk is. Al veel te lang genieten techbedrijven het voordeel van de twijfel, zonder dat we erop toezien dat hun technologie binnen de kaders van de rechtsstaat opereert en de democratie ondersteunt.

Democratisch gekozen leiders hebben hun verantwoordelijkheid intussen ook niet genomen. In Polen is spionagetechnologie gebruikt om elke stap van oppositieleiden te traceren en de Iraanse overheid spoorde op die manier mensenrechtenverdedigers op. Wetten worden onvoldoende aangepast aan de technologische ontwikkelingen, waardoor digitale onderdrukingsinstrumenten niet op dezelfde manier worden verboden als materiële. Zo zou een conventionele politie-inval in het huis van een politicus van een oppositiepartij onmiddellijk alarmbellen doen afgaan, maar de inzet van *hacking* software voor een vergelijkbare digitale ‘inval’ is minder duidelijk en zorgt voor minder ophef. De introductie van nieuwe technologieën lijkt het perspectief van wetgevers te vertroebelen. Ze kunnen zich niet voorstellen dat schendingen van grondrechten – zoals het recht op privacy en de vrijheid van meningsuiting – in de digitale wereld net zo ernstig zijn, terwijl zulke schendingen daar soms minder moeite kosten en zich op grotere schaal voordoen. Zowel topmanagers als aspirant-autocraten profiteren van deze blindheid en zoeken de grenzen van de wet op. Terwijl de digitalisering verder gaat, zien we een verschuiving van macht en verantwoordelijkheid die ten koste gaat van democratische leiders. Deze verschuiving versnelt twee trends: een toename van autoritaire praktijken in de digitale wereld en een grootschalig verval van het democratische bestuur.

Technologie voor politiek gewin

In vergelijking met Europese en Amerikaanse regeringen, die de markt grotendeels haar gang lieten gaan, heeft de Chinese Communistische Partij (CCP) ervoor gezorgd dat nieuwe technologieën in dienst staan van haar politieke systeem en waarden. De afgelopen twintig jaar heeft de CCP deze bedrijven ingezet voor eigen politiek gewin. Zo wordt de kunstmatige-intelligentiesector gevoed met een onbeperkte hoeveelheid door de overheid verzamelde data en stimuleren de onderdrukingspraktijken van de Chinese overheid allerlei innovaties, van gezichtsherkenningstoepassingen tot nieuwe manieren om grote hoeveelheden mensen te sturen en beïnvloeden. Tijdens de coronapandemie waren mensen in China verplicht om *tracking apps* te gebruiken waarmee werd gecontroleerd of ze thuis in quarantaine zaten. Ook gebruikt de Chinese staat geavanceerde camera’s en af luisterapparatuur om de Oeigoerse minderheid in de gaten te houden en op te sluiten, en zo de macht niet alleen te vergroten maar ook te verstevigen.

Het is een model dat China graag exporteert via de Digitale Zijderoute en andere ontwikkelingsprojecten. Door te investeren in infrastructuur van andere landen en *cloud computing* aan te bieden, krijgt China toegang tot data en invloed op hun ontwikkeling. Zo heeft Egypte zwaar geleund op Chinese investeringen om de telecommunicatie-infrastructuur te

Al veel te lang genieten techbedrijven het voordeel van de twijfel, zonder dat we erop toezien dat hun technologie binnen de kaders van de rechtsstaat opereert en de democratie ondersteunt

Het strategische 'huwelijk' dat in China is gesloten tussen geopolitiek en technologie laat zien hoe groot de achterstand van de democratische landen is op het gebied van technologiebeleid

moderniseren en zelfs een nieuwe 'slimme stad' op te zetten. Via een nieuwe wet tegen cybercriminaliteit heeft het Noord-Afrikaanse land nu bijna automatisch ook het Chinese model voor bestuur van het internet overgenomen. En Egyptische overheidsfunctionarissen volgen censuurtrainingen uit Peking.

Het strategische 'huwelijk' dat in China is gesloten tussen geopolitiek en technologie laat zien hoe groot de achterstand van de democratische landen is op het gebied van technologiebeleid. Die discrepantie heeft niet alleen gevolgen voor de burgers van democratieën, maar is ook van invloed op het vermogen van landen om tot gezamenlijke regels en oplossingen te komen. Zo maakt hun *laissez-faire*-aanpak ten aanzien van Silicon Valley het de Verenigde Staten moeilijk om in de internationale gemeenschap het initiatief te nemen voor consensus over robuuste wet- en regelgeving voor technologie. China biedt daarentegen een samenhangend *top-down*bestuursmodel dat zich gemakkelijk laat kopiëren. Deze disbalans versterkt de macht van zowel grote bedrijven als autoritaire staten.

Het opnieuw uitvinden van democratisch bestuur, om het af te stemmen op de uitdagingen van digitalisering, zal niet eenvoudig zijn. De huidige beleidsprocessen lopen niet meer synchroon met het tempo en de schaal van digitale ontwikkelingen. Deze *mismatch* is een groeiend probleem voor mensen die vinden dat democratie niet het slachtoffer mag worden van disruptie, ook al zijn de blinkende nieuwe gadgets uit Silicon Valley, Shenzhen of Bangalore nog zo verleidelijk. Het democratische bestuur zal dus geactualiseerd en gerevitaliseerd moeten worden.

Kloof tussen macht en democratie

Hoe meer ik me als Europarlementariër bezighield met technologie-gerelateerde kwesties, hoe duidelijker het me werd dat er een steeds dieper wordende kloof gaapt tussen de macht van bedrijven enerzijds en het democratische vermogen tot wetgeving en toezicht anderzijds. In sommige gevallen is dit vooral een geldkwestie. In mei 2023 had Apple een marktwaarde van 2,7 biljoen dollar en daarmee was het bedrijf meer waard dan alle beursfondsen van Australië en Duitsland samen. Qua innovatievermogen, om nog maar te zwijgen van salarissen, rekenkracht, kennis en talent, is de overheidssector door deze ongelijkheid in middelen zo ver achteropgeraakt bij de techindustrie, dat haar vermogen om regels op te stellen voor en door de bevolking ernstig wordt gehinderd.

In andere gevallen belemmert het gebrek aan inzicht het opstellen van goede geïnformeerde regels. Software is complex: grote, veelgebruikte programma's kunnen tientallen miljoenen regels aan code bevatten en AI-systemen kunnen regels ontwikkelen die zelfs door hun eigen makers niet helemaal worden begrepen. Bovendien hebben bedrijven geleerd om het recht op intellectueel eigendom te gebruiken om de ondoorzichtigheid van algoritmen te beschermen en met behulp van de wettelijke bescherming van bedrijfsgeheimen de gekoesterde werkwijzen daarvan aan het publieke zicht te onttrekken. Over het algemeen profiteren

bedrijven onevenredig van dit soort bestaande rechtsbescherming die is ontworpen voordat het internet zelfs maar bestond. Dezelfde wetten die Coca-Cola helpen om het geheime recept te beschermen, zorgen er ook voor dat techbedrijven de werking van hun algoritmen geheim kunnen houden.

Neem de Wet Openbare Overheid (woo), het recht dat journalisten gebruiken om informatie over overheidshandelen te achterhalen. Wanneer overheidsdiensten worden uitbesteed aan techbedrijven, kunnen bedrijven die woo-verzoeken weigeren met een beroep op de bescherming van hun intellectuele eigendom, of zelfs op privacywetgeving. Daarmee omzeilen ze hun verantwoordingsplicht. In andere gevallen voelen overheidsfunctionarissen zich eenvoudigweg niet verplicht om documenten te bewaren als ze commerciële communicatiemiddelen gebruiken. Zo heeft de Ombudsman van de Europese Unie een officiële uitspraak moeten doen om te benadrukken dat tekstberichtjes die EU-leiders uitwisselen via WhatsApp net zozeer onder de regels voor het bijhouden van gegevens en transparantie vallen als officiële e-mails en brieven.

De verstremgeling van economie, veiligheid en rechten die technologie met zich meebrengt, vereist een geïntegreerde politieke visie. Toch hebben democratische leiders maar al te vaak op de digitale revolutie gereageerd met een passieve of versnipperde aanpak en kost het ze grote moeite om een alternatief te formuleren voor de *laissez-faire*-benadering van de techindustrie. Als een land niet voor ogen heeft hoe het de democratische normen in eigen land kan verankeren, is een geloofwaardige agenda voor het buitenlandbeleid onmogelijk. Om de buitensporige macht van techbedrijven in te dammen, de controle terug te krijgen over de basisfuncties van hun producten en om democratische waarden te verdedigen op het internationale toneel, zijn robuustere juridische en bestuurlijke kaders nodig. Ook zullen we effectieve en sterke prikkels moeten ontwikkelen om te voorkomen dat landen of bedrijven misbruik maken van de macht die nieuwe technologieën hun bieden. ●

Marietje Schaake is directeur internationaal beleid bij het Cyber Policy Center van de Stanforduniversiteit en voormalig Europarlementariër voor D66.

De Stille Coup van Marietje Schaake verschijnt op 27 augustus 2024 bij uitgeverij Atlas Contact.

interview
Joost
Röselaers

Joost Röselaers

is vrijzinnig predikant en daarnaast actief in verschillende besturen, waaronder het bestuur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Van 2018 tot 2022 was hij ook hoofdredacteur van *Idee*. Samen met psychiater Esther van Fenema schreef hij in 2023 het boek *De leegte voorbij*. In dit boek waarschuwen ze voor de gevaren van een individualiserende samenleving en gaan ze op zoek naar een verhaal dat ons verbindt.

Vrijheid in verbondenheid, dat is waar sociaal-liberalen voor staan. Maar juist verbondenheid staat onder druk, constateert Joost Röselaers, predikant en oud-hoofdredacteur van *Idee*. *Idee* sprak met hem in het kader van een nieuw project dat de Mr. Hans van Mierlo Stichting is gestart: een serie essays over de sociaal-liberale kernwaarden vrijheid, gelijkheid en democratie. De hoofdvraag aan Röselaers: waarom zouden we ons juist nu hierover moeten buigen? Het leidde tot een gesprek over broederschap, zelfingenomenheid en verbinding.

Interview door Femke de Rijk & Dirk-Jan van Vliet

‘Een mens bloeit in verbondenheid met anderen’

Wat betekent vrijheid, gelijkheid en democratie voor jou?

‘Ik heb op Franse scholen gezeten, waar de drieslag vrijheid, gelijkheid en broederschap luidt. We zijn meer dan ooit vrij en we hebben ook veel aandacht voor gelijkheid. Maar broederschap, daar ontbreekt het aan. Ik vraag mij af of democratie een vertaling is van broederschap, of het de lading dekt. Democratie is de waarde die ons ten diepste verbindt en ons als mens vormt, en hier is broederschap voor nodig.’

En alleen de waarde democratie is daarvoor niet voldoende?

‘Democratie is een voltooiing van de vrijheid. Iedere stem telt. Maar de vraag is of er een verbindend verhaal zit in democratie. Oekraïne is daar volgens mij wel mee bezig. Misschien dat aanvallen op de democratie door Rusland, door Trump maar ook vanuit Nederland ons doen beseffen hoe waardevol democratie is. Maar broederschap zegt ook: de verbondenheid die wij met elkaar hebben in het Westen, daarvoor ben je bereid te sterven.’

Foto: Herman Wouters

'Het is vrijheid, gelijkheid, 'punt' geworden'

Röselaers verwijst naar de Franse president Emmanuel Macron, die stelde dat Frankrijk in de toekomst misschien troepen zou sturen naar Oekraïne. 'Iedereen was daar woedend over, maar uiteindelijk is het idee van broederschap dat je bereid bent je op te offeren voor het grotere goed. Zijn wij tot dat offer bereid vanuit de waarde van democratie?'

Vandaag ziet Röselaers een 'leegte' in de maatschappij. 'We voelen niet echt meer een band met de ander, en er is weinig meer wat we met elkaar delen. Het is vrijheid, gelijkheid, 'punt' geworden.'

Hoe is dat gebrek aan broederschap ontstaan?

'Het is doorgeschoten vrijheid.' Röselaers constateert dat door de snelle ontkerkelijking en het wegvallen van grote politieke ideologieën in de tweede helft van de twintigste eeuw 'ongekende vrijheid' ontstond om te worden wie je wilt, maar dat dit ook een keerzijde heeft gehad. 'Als je niet kunt worden wie je wilt worden, dan ligt dat aan jou. Dat veroorzaakt leegte en eenzaamheid. Die leegte is in de afgelopen decennia – daar heeft D66 ook aan meegedaan – met een kapitalistisch verhaal ingevuld, waarin consumptie, hebzucht en onderlinge concurrentie centraal staan. Het gevolg is dat we steeds meer willen. Een ander heeft altijd een grotere auto en je buurman heeft altijd net een iets mooiere uitbouw. Er zit een oordeel in wat ik nu zeg, maar is dat nu wat ons tot mens maakt? Tegenwoordig geldt: je bent wat je bezit. Geld is het hoogste doel.'

Is D66 te weinig kritisch geweest op dit kapitalistische verhaal?

'Ja, dat denk ik wel. D66 heeft veel te weinig tegengeluid laten horen en is erin meegegaan. Wat dat betreft is D66 te neoliberaal geweest. Terwijl je wel merkt dat mensen smachten naar verbondenheid. Mijn zoon zit op voetbal, mijn dochter op hockey. Dat soort clubs kennen die verbondenheid wél. Mensen die in het bestuur zitten, stoppen twintig uur per week in de vereniging en ze krijgen er geen cent voor terug. Daar zit nog een soort offerbereidheid. Dus ik

denk dat het echt wel in de mens zit. In de Bijbel is de eerste vraag van God: 'Wie ben je?' En de tweede: 'Wie is je broeder?' Een mens bloeit in verbondenheid met anderen.'

Moeten we terug naar religie om verbondenheid weer terug te vinden?

'Nee. In de Verlichting liggen veel basisprincipes die bij het sociaal-liberalisme passen en seculier zijn. Hier kunnen we veel van leren, maar ook van religie. Rituelen of antwoorden op vragen als: hoe geef je vorm aan de samenleving? Hoe versterken we broederschap?'

Foto: Herman Wouters

Bij rituelen denken mensen snel aan een kruisje slaan, dopen of een belijdenis.

'Laatst zag ik de beelden van de opening van het Holocaustmuseum. Alle aandacht ging uit naar wat er op straat gebeurde (demonstraties waarin ook antisemitische leuzen werden geuit, red.), maar die opening was voor mij een hele mooie vorm van zogeheten burgerlijke religie. Kaarsen aansteken, muziek en de opbouw van toespraken. Dat zou je veel meer ook in de samenleving kunnen doen. In de Dom in Utrecht zitten op zondagochtend honderd mensen, maar de rest van de week is het er leeg. Heel Utrecht zou daar alles moeten vieren en herdenken. Ik ben ook in Engeland predikant geweest en daar was de kerk voor iedereen.'

Röselaers wijst ook naar het onderwijs: 'Kinderen weten heel weinig van Nederland en Europa. Wat vormt ons? Er is geen trots meer, terwijl trots zorgt voor verbondenheid en broederschap. In onze omgang met het verleden letten we nu vooral op wat er is misgegaan, zoals de slavernij en het kolonialisme. Terecht, maar er is ook heel veel goed gegaan. Wat zijn die goede dingen uit onze tradities?'

Is het aan de politiek om hier meer aandacht voor te vragen, of moet dit juist uit de samenleving komen?

'De politiek moet ermee beginnen, het belang ervan inzien en de ruimte scheppen. Van oudsher deden predikanten en religieuze leiders dit: de kerkdienst draait uiteindelijk om het bieden van een verbindend verhaal. Maar zij hebben die rol niet meer. Er is nu een leegte als het gaat om het bespreken van morele vragen en het bieden van zingeving en verbondenheid. Daar ligt een opdracht voor de politiek.'

Hoe zou de Mr. Hans van Mierlo Stichting of D66 daar dan invulling aan moeten geven?

'In ieder geval door te agenderen en door politiek leiders te hebben die ook dit onderwerp bespreekbaar maken. Politiek gaat ten diepste over het mensbeeld en een visie op de samenleving. De samenleving snakt ernaar. Als je vroeger op een feestje zei dat je D66-lid was, dan stond iedereen daar sympathiek tegenover. D66, daar kon je mee aankomen. Verstandig, positief en opbouwend. Ook een beetje saai daardoor. Nu is dat heel anders. De afgelopen twee, drie jaar is het sentiment meer anti-D66 geworden. Dat heeft de partij geen goed gedaan.'

Heeft dat niet ook te maken met een bepaalde houding van D66 als partij?

Ja, zeker. Een bepaalde vorm van zelfingenomenheid, arrogantie denk ik. We zijn heel sterk in het bekritisieren van de ander. Dat heeft mij altijd tegengestaan. Bijvoorbeeld rondom medische ethiek en de relatie met christelijke partijen. De verschillen tussen D66 en christelijke partijen zijn volgens mij helemaal niet zo groot, maar in de campagne van de Tweede Kamerverkiezingen werd wel gezegd: wij zijn tegen de ChristenUnie. Terwijl veel D66'ers toch ook zeggen dat de ChristenUnie de betrouwbaarste partner is. Het treurige is dat het onderlinge gesprek over deze wezenlijke vragen niet eens gevoerd wordt.'

'Er is nu een leegte als het gaat om het bespreken van morele vragen en het bieden van zingeving en verbondenheid. Daar ligt een opdracht voor de politiek'

Röselaers slaat de brug naar de aanleiding van ons gesprek – de series essays die de Mr. Hans van Mierlo Stichting maakt over de sociaal-liberale kernwaarden. ‘Daarom is dit project zo wezenlijk. Bedrijf politiek vanuit je eigen kracht en niet vanuit de zwakte van de ander. Het ontbreekt D66 niet aan goede ideeën en oplossingen. Maar vanuit welke waarden zijn deze ontstaan? De uitdaging voor D66 is om de existentiële laag van mensen te raken. En ze het gevoel te geven dat ze er niet alleen voor staan.’

Jongeren lijken de afslag te nemen naar conservatieve opvattingen. Thierry Baudet, Andrew Tate, Jordan Peterson: ze zijn razend populair op sociale media.

‘Het is inderdaad wel frappant. Nu zijn pvv en Forum voor Democratie de grootste onder jongeren. Dat is radicaal anders ten opzichte van twee jaar geleden. Rob Wijnberg (hoofdredacteur van *De Correspondent*, red.) heeft een punt met wat hij het ‘nationaal nostalgisme’ noemt: een hang naar houvast. D66 deed dat ook wel met het touwtje uit de brievenbus van Jan Terlouw. Daar zit wel iets in van: vroeger hadden we het wel goed met elkaar.’

Biedt D66 jonge mensen niet de vrijheid om te zijn wie ze willen zijn? De mogelijkheid om te trouwen met iemand van hetzelfde geslacht en baas in eigen buik.

‘Klopt, maar ik denk dat er iets te veel een toontje bij zat van: als je die progressieve verworvenheden niet belangrijk vindt, dan ben je dom. Wilders dook daar bovenop.’

‘Ik ben geen politicus, maar introspectie zie ik alleen maar als iets positiefs’

We hebben als sociaal-liberalen niet de waarheid in pacht.

'Nou, over de waarden vrijheid, gelijkheid en democratie mogen we denk ik wel zeggen: die zijn voor iedereen gelijk. Maar in beleid niet, nee.' Röselaers verwijst naar het coronabeleid en het landbouwbeleid. 'Daar is toch wel echt iets misgegaan.'

Moet D66 dan van de wetenschap af?

'Nee, maar wel van de pretentie dat wetenschappelijke kennis de enige basis vormt voor politieke besluitvorming.' Verwijzend naar het coronabeleid: 'Die avondklok was achteraf een beetje onzinnig. Dan moet je als D66 ook zeggen: we hebben dingen gesteund die achteraf gezien niet nodig waren, maar we zouden het nu weer doen omdat we in een situatie zaten waarin we de uitkomst niet wisten. En dat dat mis ik. Die introspectie, ergens op terugkomen.'

Röselaers trekt het belang van reflectie breder dan het coronabeleid. 'Ik ben geen politicus, maar introspectie zie ik alleen maar als iets positiefs. De komende jaren zitten we in de oppositie. Laten we mensen dan weer gaan verbinden vanuit onze waarden.'

Je moet je eigen perspectief versterken en je ondertussen wel blijven verdiepen in de ander. Is dat wat je zegt?

'Ja, dat denk ik wel. In de angsten van de ander, in hen die niet meekomen. In hen die zich niet meer met Nederland verbonden voelen. D66 heeft een verantwoordelijkheid voor heel Nederland. Het gaat om de toekomst van Nederland, en die pretentie moeten we juist wél hebben. Ik hoop niet dat de partij vervalt in gemakkelijk oppositievoeren, maar politiek bedrijft vanuit een herbronning.'

Röselaers benadrukt nog eens de waarde van broederschap. 'Ik heb nog geen genderneutrale naam gevonden die die morele lading dekt. Misschien moeten we het gewoon 'zusterschap' noemen. Als je broeders of zusters bent, ben je ten diepste verbonden op een spirituele laag. Spiritualiteit in de zin van diep doorvoelde verbinding. Dan mag je best financieel of anders ongelijk zijn; toch deel je iets met elkaar. Voor D66 is de vraag interessant op welk niveau die verbinding geldt. Plaatselijk, landelijk of Europees? Misschien moeten we zeggen: we gaan deze vraag op Europees niveau met elkaar bespreken.' ●

'Als je broeders of zusters bent, ben je ten diepste verbonden op een spirituele laag. Spiritualiteit in de zin van diep doorvoelde verbinding'

Femke de Rijk
was van februari t/m juni 2024 stagiaire bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Dirk-Jan van Vliet
is liaison lokale politiek bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Boekrecensie

Wat is een goede robot?

Hoe ziet een rechtvaardige digitale toekomst eruit?

De auteurs van *The Good Robot: Why Technology Needs Feminism* schetsen een emancipatoire, inclusieve en solidaire digitale toekomst. Een toekomst die de huidige machtsstructuren rondom digitale technologie bevraagt. Het boek biedt waardevolle inspiratie voor sociaal-liberalen die bezorgd zijn over onze digitale toekomst en op zoek zijn naar nieuwe waarden die leidend kunnen zijn in de ontwikkeling en toepassing van digitale technologie.

Door Laura de Vries

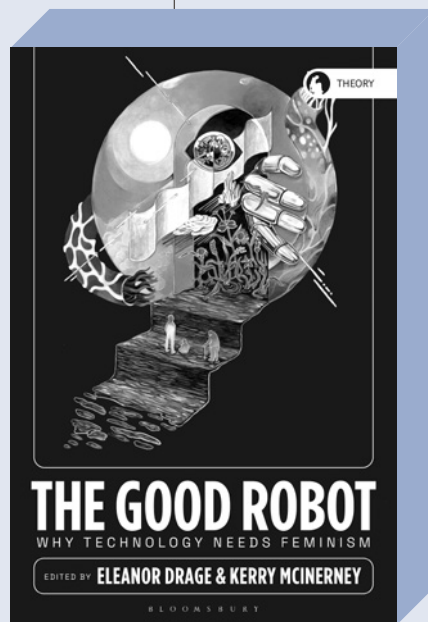

*The Good Robot: Why
Technology Needs Feminism*
Eleanor Drage &
Kerry McInerney (red.)
Bloomsbury Academic, 2024

‘Ik zag het vanaf het begin, toen de arme robots nog niet spreken konden, tot het einde, nu ze tussen het mensdom en de vernietiging staan.’ Dit fragment komt uit het boek *Ik, robot* van Isaac Asimov, geschreven in 1950. Het is een van de bekendste dystopische verhalen over de relatie tussen mens en technologie. De film *I, robot* is mede geïnspireerd op de verhalen van Asimov. Andere voorbeelden van dystopische technologie-perspectieven zijn *The Terminator*, *Black Mirror* en het boek en de gelijknamige film *The Circle* van Dave Eggers. Dergelijke doemscenario's sluiten haarfijn aan bij de waarschuwingen voor de existentiële risico's van kunstmatige intelligentie (hierna: AI). Sommige mensen die werkzaam zijn in het AI-domein hebben zelfs over hun 'p-doom', oftewel de kans (p) dat AI volgens hen zal leiden tot uitsterving van de mensheid.

Naast de doemscenario's staan de veelal utopische beloftes van technologie. Deze kenmerken zich door het ongebreidelde vertrouwen dat technologie complexe en maatschappelijke problemen zoals de klimaatcrisis zal 'oplossen'. Mensen zelf hoeven volgens deze 'techno-optimisten' vrijwel niets te veranderen; we hoeven enkel enorme hoeveelheden geld te investeren in nieuwe, duurzame technologieën. In dit narratief past ook de belofte dat AI bepaalde taken van mensen zal overnemen en daardoor zal leiden tot meer productiviteit en efficiëntie. Of dat AI zelfs het werk geheel uit handen zal nemen - een boodschap die Elon Musk meermaals heeft verkondigd.

Beide perspectieven komen voor in de kringen rondom Silicon Valley. Grote techbedrijven hebben er baat bij de digitale technologie die zij ontwikkelen groter en belangrijker te maken dan dat deze in feite is; ofwel met de claim dat technologie een bedreiging vormt, ofwel dat we er maatschappelijke problemen mee gaan oplossen. Daarnaast hebben beide perspectieven weinig oog voor de schade die technologie op dit moment al aanricht en waarin de aanknopingspunten liggen om technologie in de toekomst beter te maken. Denk aan werknemers bij socialemediaplatforms die tegen geringe betaling traumatiserende beelden moeten bekijken om te zien of deze in strijd zijn met de richtlijnen van het platform.

**Naast de
doemscenario's
staan de veelal
utopische
beloftes van
technologie**

Zo kan AI de verspreiding van haat en stereotypen aanwakkeren, maar kan het ook juist ongelijkheid tegengaan

Bovendien zien beide perspectieven over het hoofd dat technologie als spiegel fungeert: het laat onze goede en slechte kanten zien. Zo kan AI de verspreiding van haat en stereotypen aanwakkeren, maar kan het ook juist ongelijkheid tegengaan, door bijvoorbeeld vacatures te controleren op inclusief taalgebruik. Denk ook aan technologieën die gericht zijn tegen klimaatverandering of de gevolgen daarvan, zoals AI die ontbossing in kaart brengt of waarschuwt voor overstromingen.

Hoe kunnen we technologie meer in lijn brengen met het 'goede'? Eleanor Drage en Kerry McLnerney van het *University of Cambridge Centre for Gender Studies* stelden er een bundel over samen, getiteld *The Good Robot: Why Technology Needs Feminism*. Bij goede technologie denken we misschien aan technologie die veilig en betrouwbaar is en niet discrimineert. *The Good Robot* laat zien dat er meer waarden ten grondslag kunnen liggen aan goede, rechtvaardige technologie. Voor de ontwikkeling van zo'n technologie moeten we 'een toekomst voorstellen die verder gaat dan escapisme of dystopie', aldus auteurs uit de bundel Hannah Holtzclaw en Wendy Hui Kyong Chun van het *Digital Democracies Institute*. Drie ideeën uit de bundel zouden in deze toekomst centraal kunnen staan.

Compassie en concrete doelen

Ten eerste wordt goede AI ontwikkeld voor specifieke toepassingen en is deze niet gericht op 'kunstmatige algemene intelligentie' (afkorting: AGI), schrijft computerwetenschapper Margaret Mitchell. Kunstmatige algemene intelligentie bestaat niet, maar techondernemers streven hier wel naar door toepassingen te ontwikkelen die verschillende vormen van menselijke intelligentie pogen na te bootsen. In 2023 zei Shane Legg, hoofd AI bij Google, dat er vijftig procent kans bestaat dat het bedrijf AGI bereikt in het jaar 2028. En volgens Sam Altman van OpenAI zijn 'de voordelen van AGI zo groot', dat Altman niet gelooft 'dat het mogelijk of wenselijk is dat de samenleving de ontwikkeling ervan voor altijd stopt.' Dit schetst bovendien een beeld van technologie als deterministisch, alsof het een ontwikkeling is die ons simpelweg overkomt en we niet kunnen bijsturen. Vanuit democratisch oogpunt is dit beeld uitermate onwenselijk: in een democratie moeten mensen *altijd* kunnen meebeslissen over digitale innovatie.

Volgens Mitchell is goede AI niet gericht op kunstmatige algemene intelligentie, maar op taakspecifieke assistentie. Een voorbeeld: AI-systemen waarmee mensen die slecht kunnen zien meer toegang krijgen tot de wereld om hen heen, bijvoorbeeld doordat ze visuele informatie kunnen omzetten naar spraak of tekst. Door AI voor concrete doeleinden te ontwikkelen, hebben de makers meer controle over waar de technologie precies voor wordt gebruikt. Ook is bij specifieke toepassingen de kans minder groot dat menselijk falen of vooroordelen – bewust of onbewust – in computers worden gestopt. Dit maakt het risico dat AI-toepassingen leiden tot discriminatie kleiner bij specifiekere toepassingen, aldus Mitchell.

Ook Soraj Hongladarom, hoogleraar filosofie bij de Chulalongkorn Universiteit in Bangkok, pleit in zijn bijdrage voor de ontwikkeling van technologie die specifiek gericht is op het vergroten van gelijkheid tussen vrouwen en mannen, kinderen en volwassenen en minderheden en meerderheden. Volgens hem moet het principe van compassie centraal staan: de voordelen van nieuwe digitale technologie zouden gelijk verdeeld moeten zijn. Dat betekent dat niet alleen grote techbedrijven en ondernemers moeten profiteren van technologie, maar ook de gebruikers, werknemers en de maatschappij als geheel. Hij noemt het voorbeeld van AI waarmee vrouwen in Thailand die ondernemer willen worden beter op de hoogte worden gesteld van de mogelijkheden. En apps om leningen beter af te stemmen op de doelgroep. Op deze manier kan AI bijdragen aan meer financiële mogelijkheden voor vrouwen. Ook pleit Hongladarom voor betere vertegenwoordiging van vrouwen in datasets waarin zij nu nog ontbreken. Het belang hiervan laat cognitiewetenschapper Abebe Birhane van het Trinity College in Dublin zien in haar onderzoek: AI-modellen geven vrouwen, en met name vrouwen van kleur, stereotyperend en seksualiserend weer.

Gemeenschapsgericht

Wie bepaalt ten tweede eigenlijk wat 'goede' technologie is? Dat is de centrale vraag die Jennifer Lee van het de *American Civil Liberties Union* in Washington stelt in haar bijdrage. Volgens Lee moet technologie de rechten en vrijheden van degenen die op dit moment het hardst geraakt worden door technologie centraal stellen. De hedendaagse technologie reflecteert vooral de waarden en voorkeuren van de makers - veelal mensen in geprivilegieerde, machtige posities, waardoor de bestaande machtsstructuren via de technologie nog verder worden versterkt. Als voorbeeld noemt Lee de toepassing van surveillancetechnologie door overheden die ver teruggaat in de geschiedenis. De zogeheten lantaarnwetten (*Lantern Laws*), in de achttiende eeuw ingevoerd door de staat New York, schreven voor dat zwarte mensen, mensen met een gemengde achtergrond en inheemse mensen zich enkel 's nachts in de openbare ruimte mochten begeven in het bijzijn van een wit persoon dan wel een lantaarn. Op deze manier wilde de overheid controle op tot slaaf gemaakten controleren.

Ook nu wordt surveillancetechnologie volop toegepast. Zo noemt Lee gezichtsherkenningstechnologie die vooral wordt gebruikt voor de controle van mensen in kwetsbare posities, zoals vluchtelingen. De Europese Unie maakt gebruik van surveillancetechnologie bij grenscontroles, zoals onderzoekers van drie Nederlandse universiteiten aantoonde. Het gaat hier onder meer om biometrische identificatie, leugendetectie en emotie-detectie. De onderzoekers waarschuwen dat bij dergelijke toepassingen verschillende rechten in het geding kunnen komen, waaronder privacy en gegevensbescherming, non-discriminatie en rechtsbescherming. De ontwikkeling van technologie die de rechten en vrijheden van mensen in kwetsbare posities respecteert, draagt bij aan de bescherming van de rechten en vrijheden van ons allemaal, stelt Lee.

Volgens Lee moet technologie de rechten en vrijheden van degenen die op dit moment het hardst geraakt worden door technologie centraal stellen

Het risico op discriminatie wordt door deze te snelle besluitvorming ook groter

Verder lezen

Shannon Valor. 2024. *The AI Mirror: How to Reclaim Our Humanity in an Age of Machine Thinking*. Oxford University Press Inc.

Yiran Yang, Frederik Zuiderveen Borgesius, Pascal Beckers en Evelien Brouwer. 2024. *Automated Decision-making and Artificial Intelligence at European Borders and Their Risks for Human Rights* [working draft].

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en doet onderzoek naar het gebruik van algoritmes door (lokale) overheden.

Bedachtzaamheid

In de derde plaats is technologie gebaat bij bedachtzaamheid. Ranjit Singh, senior onderzoeker bij de non-profitorganisatie Data and Society, schrijft in zijn bijdrage dat we ‘weg [moeten] van de ‘*move fast and break things*’-mentaliteit.’ Volgens Singh worden besluiten over technologie veel te gehaast genomen, vooral als het gaat om levensbepalende keuzes zoals technologie die wordt gebruikt bij de toewijzing van sociale voorzieningen. Het risico op discriminatie wordt door deze te snelle besluitvorming ook groter, schrijft Singh. We moeten pas nieuwe digitale technologie introduceren wanneer er voldoende maatschappelijk vertrouwen is in de technologie en mensen op de hoogte zijn van manieren om hun recht te kunnen halen. Voordat technologie in de echte wereld wordt toegepast, moet een eerlijk proces komen, de mogelijke impact worden onderzocht en audits worden uitgevoerd. Dan wordt de waardigheid van mensen niet ingeruild voor ‘data-efficiëntie’, aldus Singh. Tot slot schrijft Singh: ‘Langzaam zijn betekent niet dat je verandering afwijst. Het betekent dat je verandering bedachtzaam omarmt.’

Een belangrijke bijdrage in *The Good Robot* is afkomstig van Michele Elam, hoogleraar geesteswetenschappen aan Stanford University. Elam schrijft dat we er niet klakkeloos vanuit moeten gaan dat technologie onderdeel moet zijn van een oplossing voor een bepaald probleem. In plaats daarvan moeten we onszelf eerst de vraag stellen wat technologie doet, en voor wie. Zo geeft Elam het voorbeeld van zorgrobots, die mensen in verpleeghuizen verzorgen. In plaats van direct te zoeken naar een technologische oplossing voor de toenemende eenzaamheid van ouderen, moeten we volgens Elam eerst meer fundamentele vragen stellen, zoals: hoe ziet onze werk-privébalans eruit? Hoe verdelen we zorgtaken? Bij wie worden zorgtaken belegd en hoe wordt dit gewaardeerd? We moeten er niet bij voorbaat vanuit gaan dat een specifieke technologische toepassing überhaupt goed kan zijn.

Al met al kunnen we ook leren van de utopische en dystopische denkbeelden over AI. Het utopisme leert ons de ogen niet te sluiten voor de mogelijkheden van digitale technologie, bijvoorbeeld in de medische sector, de landbouw en energievoorziening. Het dystopisme leert ons dat we scherp moeten blijven op de risico's van technologie; dat we *voordat* AI op de markt komt strenge eisen stellen en ons afvragen of het daadwerkelijk ‘het goede’ zal doen. Voor ‘goede’ technologie is meer nodig en moeten we de leidende waarden blijven herformuleren. *The Good Robot* biedt hiervoor belangrijke aanknopingspunten: goede digitale technologie gaat uit van compassie, is gemeenschapsgericht en wordt bedachtzaam ontwikkeld voor concrete doeleinden. ●

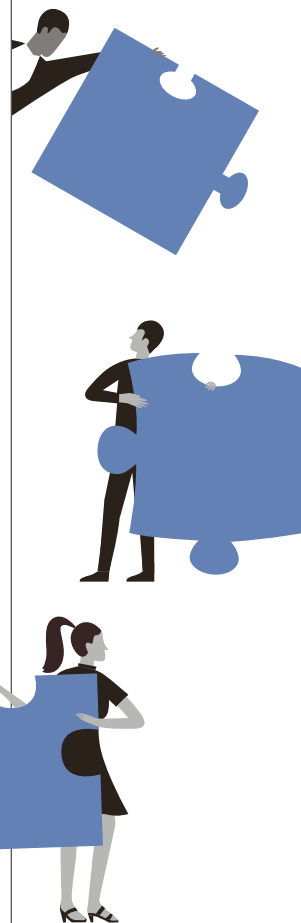
Werknemers kunnen op veel manieren een actieve rol vervullen binnen bedrijven en organisaties. Eén daarvan is via financiële medewerkersparticipatie, dat voor veel bedrijven grote voordelen biedt – ook voor het mkb. Naast het bevorderen van bedrijfsprestaties, kan medewerkersparticipatie een manier zijn om welvaart breder te delen en langetermijndenken en maatschappelijke doelstellingen in te bouwen in de organisatiestructuur. Om medewerkersparticipatie ten volle te benutten zijn leiderschap en sturing nodig; niet alleen vanuit het bedrijfsleven en dienstverleners maar zeker ook vanuit de overheid.

Door Anne-Sophie Halbertsma

Medewerkersparticipatie. Instrument voor een inclusief kapitalisme

Financiële medewerkersparticipatie is een breed begrip. Er bestaan verschillende vormen die worden ingezet door verschillende bedrijven met verschillende doelstellingen: van werknemerscoöperaties tot aandelenopties (zie kader). Kort gezegd gaat medewerkersparticipatie over het delen van welvaart en zeggenschap met werknemers.

Voor zover bekend, vormde de *Fenwick Weavers' Society* uit Schotland in 1761 de eerste coöperatie in Europa. In 1844, toen een groep ambachtslieden werkzaam in de Engelse katoenspinnerijen de *Rochdale Equitable Pioneers Society* oprichtte, werden de funderingen gelegd voor het coöperatiemodel zoals we het nu kennen. De coöperatie ontstond als tegenreactie op de oprukkende industrialisatie, compleet met slechte arbeidsomstandigheden en inperking van zeggenschap. In Europa bestaat dus al een langere traditie van coöperaties – zeker in het VK, Spanje, Italië en Frankrijk. In de VS is werknemersaandeelhouderschap sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw flink gegroeid, met name door de *Employee Stock Ownership Plan* of ESOP (zie kader). De ESOP is het intellectuele

Kelso wilde met de ESOP werknemers in staat stellen te investeren in het bedrijf waarvoor zij werkten en het uiteindelijk te kopen, zonder hun spaargeld hiervoor te gebruiken

kind van investeringsbankier en advocaat Louis O. Kelso (1913–1991). Kelso wilde met de ESOP werknemers in staat stellen te investeren in het bedrijf waarvoor zij werkten en het uiteindelijk te kopen, zonder hun spaargeld hiervoor te gebruiken. Zo zou de concentratie van kapitaal worden tegengegaan en vermogen gedemocratiseerd – ideeën die hij vastlegde in een boek met de ronkende titel *The Capitalist Manifesto*.

In vergelijking met de populariteit van de ESOP en andere vormen van medewerkersparticipatie in Noord-Amerika en de toenemende interesse in verschillende Europese landen, blijft Nederland achter. In Nederland biedt 7,2 procent van de (middel)grote bedrijven brede regelingen voor medewerkersparticipatie aan die toegankelijk zijn voor alle medewerkers. En 35,4 procent heeft een winstdelingsregeling. Uit onderzoek dat ik met twee collega's heb gedaan, blijkt verder dat 11 procent van het mkb een vorm van medewerkersparticipatie aanbiedt (exclusief winstdelingsregelingen). In België, Duitsland, Denemarken, Frankrijk en het VK gaat het om respectievelijk 25,2, 9,7, 12,7, 18 en 13,7 procent aan brede medewer-

Vormen van medewerkersparticipatie

Financiële medewerkersparticipatie is grofweg op te splitsen in directe, indirecte en hybride vormen. Bij directe medewerkersparticipatie heeft de medewerker de rechten die geassocieerd zijn met diens aandelen, aandelenopties of certificaten van aandelen zelf in handen. Dit zijn economische rechten (winstrecht zoals dividend) en zeggenschapsrechten zoals vergader- en/of stemrecht in de algemene vergadering van aandeelhouders (AVA). In Nederland gaat het dan bijvoorbeeld om aandelen, stemrechtloze aandelen en aandelenopties. Die laatste variant verschaft de houder het recht om op een later moment een aandeel te kopen voor een vooraf bepaalde prijs.

Bij indirecte medewerkersparticipatie zijn de aandeelhouderschapsrechten in handen van een partij die de medewerkers vertegenwoordigt. Dit bestaat niet in Nederland maar wel in bijvoorbeeld het VK met zogenaamde *employee ownership trusts* (EOTs) waarbij een *trustee* de aandeelhouderschapsrechten bezit en medewerkers de begunstigden zijn van de *trust* (een Angelsaksische rechtsvorm voor het beheren van vermogen).

Een hybride format is bijvoorbeeld het Noord-Amerikaanse *Employee Stock Ownership Plan* (ESOP) waarbij een *trust* initieel de aandeelhouderschapsrechten heeft, maar deze langzaam overgebracht worden naar individuele medewerkers. Varianten hiervan bestaan inmiddels ook in het VK en elders. In Nederland kunnen aandelencertificaten als een hybride variant gezien worden, aangezien zeggenschapsrechten uitgeoefend worden door het bestuur van een Stichting Administratiekantoor (STAK) en economische rechten door individuele aandeelhouders. Lidmaatschapsmodellen betreffen bijvoorbeeld werknemerscoöperaties, waarvan medewerkers lid kunnen worden en zeggenschap gelijkwaardig onder leden verdeeld is.

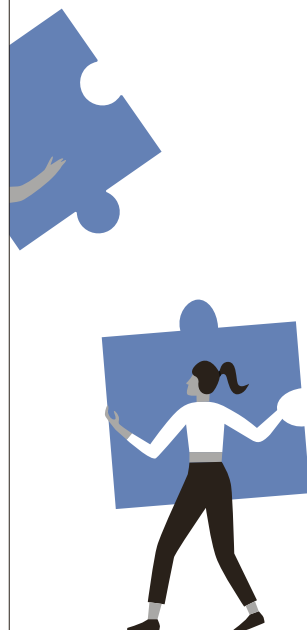
Ook winstdelingsregelingen, winstbewijzen en zogenaamde *Stock Appreciation Rights* (SARs) of *phantom shares* worden soms als financiële medewerkersparticipatie bestempeld. Er is dan alleen geen sprake van eigenaarschap. Medewerkers delen alleen in de winst en/of de waardeontwikkeling.

kersparticipatieregelingen onder (middel)grote bedrijven. Daarbij heeft in Frankrijk 89,4 procent van de bedrijven een winstdelingsregeling. In de VS is medewerkersparticipatie wijdverspreid, met ongeveer 8500 bedrijven met een ESOP en ESOP-achtige regelingen en 36 procent van de werknemers (28 miljoen) met aandelen in het bedrijf waarvoor zij werken.

Kansen voor het mkb en grootbedrijf

Tegenwoordig gaat het in Nederland vooral over aandelenopties voor personeel van *startups* en *scale-ups*. Dat is niet voor niets: *startups* ontwikkelen vaak (hoogtechnologische) producten en diensten die alleen door mensen met specifieke kennis en kunde gemaakt kunnen worden. Deze werknemers zijn schaars en aantrekkelijk. Grote bedrijven bieden vaak hoge salarissen waar *startups* niet aan kunnen tippen. Daarom bieden *startups* hun medewerkers ter compensatie een belang aan het bedrijf. Als het bedrijf groeit, kan de medewerker haar investering (het initiële loonoffer) dubbel en dwars terugverdienen; in de waardeontwikkeling van aandelen, in dividend, en bij de verkoop of beursnotering van het bedrijf. Hoewel veel *startups* falen, zijn er genoeg voorbeelden van succesvolle *startups* die niet alleen enorm lucratief bleken voor de oprichter(s) en investeerders, maar ook voor de medewerkers. Soms zo lucratief dat medewerkers het geld weer konden investeren in nieuwe ondernemingen. Zo staan voormalig PayPal-werknemers achter bedrijven als Tesla, LinkedIn, Yelp en YouTube. En voormalig Skype-medewerkers achter TransferWise, Monzo, DeepMind en Atomico. Dus medewerkersparticipatie kan schaars talent aantrekken en behouden, en mogelijk ook verdere investeringen in het ondernemerschapsecosysteem door oud-medewerkers stimuleren. Zeker voor de innovatiekracht en het verdienvermogen voor de lange termijn van Nederland is dat cruciaal.

Maar ook voor het mkb en het grootbedrijf liggen er kansen. Medewerkersparticipatie heeft een positieve impact op personeels- en bedrijfsprestaties. Op personeelsniveau vermindert medewerkersparticipatie het verloop en verzuim en stimuleert het werkplezier, de werkveiligheid, productiviteit, betrokkenheid en een gevoel van eigenaarschap. Zeker als de participatieregeling gekoppeld wordt aan breder HR-beleid dat inzet op autonomie, ontwikkeling en training, baan zekerheid en een vaste beloning op of boven marktniveau. Op bedrijfsniveau stimuleert het innovatie en investeringen in onderzoek en ontwikkeling. Ook bevordert medewerkersparticipatie groei, productiviteit en marktprestaties. Dat komt indirect omdat medewerkers gemotiveerder en meer betrokken zijn en zich meer inzetten. Een lager personeelsverloop omdat werknemers bijvoorbeeld een belang in het bedrijf hebben en niet willen vertrekken, maakt langetermijninvesteringen in mensen – trainingen of cursussen – mogelijk, waardoor medewerkers bedrijfsspecifieke vaardigheden en kennis opbouwen ten goede van het bedrijf. Medewerkersparticipatie draagt ook direct bij aan bedrijfsprestaties. In onderzoek is het gelinkt aan een hogere winst of aandelenprijs en toename van omzet, personeelsgroei en brutowinstgroei. Dit alles maakt verder dat bedrijven met medewerkersparticipatie zich beter door een crisis lijken te manoeuvreren – wat weer bijdraagt aan de algehele economische stabiliteit.

Medewerkersparticipatie heeft een positieve impact op personeels- en bedrijfsprestaties

In plaats van dat het bedrijf op zoek moet naar externe kopers zoals *private equity* investeerders, kan het verkocht worden aan medewerkers

Daarnaast biedt medewerkersparticipatie nog andere voordelen die het benoemen waard zijn. Voortbouwend op de bedoeling achter Kelso's eerste ESOP zoals eerder genoemd, kan medewerkersparticipatie worden ingezet voor de overdracht van bedrijfseigenaarschap, wanneer de directeur-groootaandeelhouder (DGA) zich terugtrekt. Dit is een oplossing voor een probleem waar veel (mkb-) bedrijven tegenaanlopen wanneer de pensioenleeftijd van de DGA in zicht komt. In plaats van dat het bedrijf op zoek moet naar externe kopers zoals *private equity* investeerders, kan het verkocht worden aan medewerkers. Dat bevordert de continuïteit, werkgelegenheid en worteling van het bedrijf in een gemeenschap. Zeker nu de vergrijzing ervoor zorgt dat meer DGA's de pensioenleeftijd naderen kan dit een uitkomst zijn. Het VK heeft zelfs belastingvoordelen doorgevoerd voor bedrijven die voor overdrachtsredenen verkocht worden aan EOTS.

Delen in de waarde

Het oorspronkelijke idee achter medewerkersparticipatie is delen in de waardeontwikkeling van een bedrijf. Het biedt medewerkers een kans om vermogen op te bouwen op een manier die nu alleen lijkt weggelegd voor oprichters, directeuren, topmanagement en investeerders. Natuurlijk zijn daar, zoals bij elke investering, ook risico's aan verbonden. Als het slecht gaat met het bedrijf, voelt de aandeelhoudende medewerker dat ook in bijvoorbeeld uitblijvend dividend en waardedaling van aandelen. Met als huiveringwekkend voorbeeld bedrijven als het Amerikaanse Enron dat – bij het uitkomen van hun malafide praktijken en het kelderen van de aandeelwaarde – de pensioenen van de werknemers, die in aandelen waren uitbetaald, deed verdampen. Daarom zou medewerkersparticipatie niet ten koste van een leefbaar loon moeten gaan, bestaan er constructies waardoor werknemers niet hun spaargeld hoeven in te zetten om aandelen te kopen (ESOP, EOT), en is diversificatie (niet op één paard wedden) en inzetten op algehele financiële geletterdheid belangrijk. Daarbij gelden in Nederland andere pensioenregels waardoor een Enron-scenario hier vrij ondenkbaar is. En inderdaad, onderzoek toont aan dat medewerkersparticipatie over het algemeen niet ten koste gaat van loon en juist leidt tot toename van het vermogen van werknemers. Een Amerikaans onderzoek concludeerde dat medewerkersparticipatieregelingen die openstonden voor alle werknemers (zogenaamde 'brede' regelingen), gemiddeld 86.000 dollar vermogen opleverde voor werknemer-aandeelhouders. Voor brede aandelenoptieplannen was dat 283.000 dollar. Ander onderzoek toont aan dat medewerkersparticipatie ook de ongelijkheid binnen bedrijven kan verkleinen. Medewerkers verdienen dus niet alleen meer, maar het verschil in inkomen met de bedrijfstop wordt ook kleiner. Meer medewerkersparticipatie zou zelfs kunnen leiden tot een afname van vermogensongelijkheid.

Naast meer welvaart leidt medewerkersparticipatie ook tot meer zeggenschap. Dat is wel afhankelijk van het type participatie dat wordt ingezet en de aanvullende maatregelen om inspraak, gemeenschappelijke besluitvorming, open communicatie en transparantie in te bedden in de bedrijfsstrategie, -structuur en -cultuur. Nederland kent al on-

dernemingsraden, maar financiële medewerkersparticipatie heeft als bijkomend element dat medewerkers betrokkenheid en psychologisch eigenaarschap voelen als aandeelhouders en hun belangen meer op één lijn liggen met die van het bedrijf. Medewerkersparticipatie die met zeggenschap gepaard gaat, is dus een manier om meer belanghebbenden te betrekken. Wat ten goede komt aan het bedrijf in den brede, gezien de grotere verantwoordelijkheid die bedrijven tegenwoordig geacht worden te dragen voor het klimaat, de omgeving en de maatschappij. En de wendbaarheid, innovatiekracht en weerbaarheid die dit van bedrijven vergt.

Obstakels wegnemen

Als medewerkersparticipatie zo'n panacee is, waarom komt het dan niet vaker voor? Uit ons onderzoek blijkt dat (top-) managers veel te weinig kennis hebben over de mogelijkheden en effecten van medewerkersparticipatie. Terwijl directieleden en managers juist grote invloed kunnen uitoefenen op bedrijfsdoelen en de bedrijfsstructuur, cultuur en missie. En de mate waaraan medewerkersparticipatie (en eventueel aanvullend beleid) hieraan gekoppeld wordt. Verder kunnen overheden een belangrijke rol spelen in het bevorderen van medewerkersparticipatie. Zo kunnen ze obstakels wegnemen (bijvoorbeeld de complexiteit, onduidelijkheid en wisselvalligheid rondom bedrijfswaarderingen van niet-beursgenoteerde bedrijven) en (bepaalde vormen van) medewerkerparticipatie stimuleren via (belasting)regelgeving en kennisdeling. Zo ontvangen ESOPs en EORS belastingvoordelen en heeft de VS onlangs een uitgebreid pakket aan nationale maatregelen aangenomen ter promotie van medewerkersparticipatie: van financiering tot training. Dergelijke maatregelen werken als vliegwielen. Door financiële medewerkersparticipatie te stimuleren, worden dienstverleners uitgenodigd expertise te ontwikkelen, zullen meer rolmodellen onder de aandacht komen, en kunnen bedrijven en hun medewerkers nieuwe kansen benutten.

Financiële medewerkersparticipatie is dus een veelzijdig instrument. Afhankelijk van de doelstellingen van bedrijven kan het op verschillende manieren ingezet worden om personeels- en bedrijfsprestaties te verbeteren, talent aan te trekken of een overdracht te faciliteren, maar ook als middel om welvaart te delen en meer *stakeholders* te betrekken bij bedrijfsprocessen en besluitvorming. Welke doelstellingen meer benadrukt worden, ligt aan wat past bij een bedrijf. En het hangt ook samen met waar overheden en andere belanghebbenden op aansturen. Keuzes voor waarderingstechnieken, belastingvoordelen en informatieverstrekking hebben invloed op waar de kansen liggen voor bedrijven, werknemers en de maatschappij. Een proactieve en doelgerichte houding van politici, beleidsmakers, en natuurlijk bedrijven zelf is nodig als we willen dat medewerkersparticipatie ingezet wordt voor het delen van welvaart, de democratisering van bedrijven, versterking van het ondernemerschap-ecosysteem en een algeheel inclusiever kapitalisme. ●

Verder lezen

Blasi, J., Freeman, R., & Kruse, D. (2014) *The Citizen's Share: Reducing Inequality in the 21st Century. First Edition.* New Haven & London: Yale University Press.

Dudley, T. & Rouen, E. (2021) *Employee Ownership and Wealth Inequality: A Path to Reducing Wealth Concentration.* SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3942536>

International Cooperative Alliance (2024) *Our history.* ICA COOP. <https://ica.coop/en/cooperatives/history-cooperative-movement>

Kelso, L.O. & Adler, M. (1958) *The Capitalist Manifesto.* New York City: Random House. <https://www.kelsoinstitute.org/pdf/cm-entire.pdf>

Whyte, W. & King Whyte, K. (2014) *Making Mondragón: The Growth and Dynamics of the Worker Cooperative Complex.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Anne-Sophie Halbertsma

werkt als promovendus aan de Utrecht University School of Economics. Haar onderzoek betreft onderwerpen als ondernemerschap, financiering van ondernemingen, organisatie en strategie. Met name financiële medewerkersparticipatie en de langetermijneffecten hiervan hebben haar aandacht.

Autonomie anno nu

interview
**Thomas
Nys**

Vandaag zegt zo'n beetje elke politieke partij op te willen komen voor de vrijheid. Maar die vrijheid betekent voor elke partij weer wat anders. Dat constateert filosoof Thomas Nys, die al bijna zijn hele carrière wijdt aan de studie van het begrip 'autonomie' – het zusje van vrijheid. In het kader van een essayreeks over vrijheid, gelijkheid en democratie die de Mr. Hans van Mierlo Stichting voorbereidt, spreken we Nys op zijn kantoor aan de Universiteit van Amsterdam. Hij ziet een duidelijke verschuiving in de opvatting van autonomie. 'Autonomie is particulier geworden in plaats van universeel.'

Interview door Laura de Vries & Femke de Rijk

Vraag een groep mensen waar ze aan denken bij de woorden 'vrijheid' en 'autonomie' en je krijgt heel verschillende antwoorden. Nys, universitair hoofddocent filosofie aan de Universiteit van Amsterdam, probeert het vaak onder zijn studenten. 'De één zegt: 'Autonomie is een ideaal.' De ander zegt: 'Nee, het is een recht.' Voordat we allemaal gaan roepen dat we autonomie en vrijheid zo belangrijk vinden, moeten we eerst maar eens helder krijgen waar we het over hebben.'

Wat betekent autonomie voor jou?

'Autonomie is een heel paradoxale notie.' Nys begint bij de oud-Griekse origine van het woord, waarin *auto* 'zelf' betekent en *nomos* verwijst naar de wet. 'Tegenwoordig zeggen we vaak dat autonomie gaat om 'zelf-wetgeving'. Maar dat is ook iets raars. Want als ik van mezelf iets moet, dan kan ik mezelf daar ook van ontslaan – en dan hoef ik het eigenlijk niet. Dat is de centrale paradox van autonomie.'

'In de politiek kennen we het idee van zelfbestuur. Autonomie als politiek ideaal betekent dat mensen zelf hun wetten maken als volk, groep of als gemeenschap. Dat heeft ook te maken met moraliteit: gehoorzaam zijn aan iets wat ons overstijgt, zoals aan een wet die stelt dat iets niet mag. Je mag niet stelen en niet liegen. Vandaag denk ik dat onze invulling van autonomie is gaan schuiven. We leggen niet meer de nadruk op die wet, maar meer op dat 'zelf'. Autonomie betekent nu 'jij bent anders dan ik'. En als jij en ik kunnen leven naar onze eigen set van voorkeuren en overtuigingen, dan zijn we autonoom. Dat is een verschuiving naar een persoonlijke autonomie, waarin mensen volgens hun eigen principes, waarden en verlangens mogen leven. Terwijl autonomie oorspron-

Thomas Nys

is een Belgische filosoof gespecialiseerd in ethiek en politieke filosofie. Hij werkt als universitair hoofddocent aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doet onderzoek naar onder meer morele en politieke filosofie, medische en toegepaste ethiek.

'Autonomie is een heel paradoxale notie'

kelijk een soort wet was die we met zijn allen delen. Autonomie is particulier geworden, in plaats van universeel.'

Wat zijn daar de gevolgen van?

'Het is representatief voor het idee dat we niet langer gebonden zijn door iets gezamenlijks, maar dat we tegenover elkaar staan. Respect voor autonomie betekent nu eigenlijk dat jouw wensen heilig zijn en dat mensen daar niet aan mogen komen. Filosoof Onora O'Neill wijst als voorbeeld op de geneeskunde. Er komen mensen bij de dokter die zeggen: 'Ik heb recht op een kind.' En soms gaat dit nog verder: 'Ik wil ook kiezen of het een jongen of meisje is en of het blauwe of bruine ogen heeft.' Eigenlijk zeggen deze mensen: 'Dit is hoe ik mijn leven voor mij zie en jullie moeten daarvoor zorgen'. Maar wat we in de gezondheidszorg nodig hebben, is juist dat mensen geen dwang uitoefenen op elkaar.'

Die wensen gaan ook over maakbaarheid.

'Mensen willen niet alleen dat anderen hun wensen en ideeën respecteren, maar ook dat anderen hen helpen om ze te realiseren. Dan heb je niet alleen een recht om kinderen te krijgen, maar óók om te claimen van anderen dat zij alles doen om jouw wensen waar maken. O'Neill zegt: dat is bizar. Jouw autonomie komt zo in conflict met de autonomie van de zorgverleners, die simpelweg moeten volgen wat hen gezegd wordt. Het gaat hier bovendien om een nieuw leven, om anderen.'

Je kunt geen autonomie uitoefenen zonder de hulp van anderen.

'Ja, dat is het mooie! We zijn eigenlijk heel erg afhankelijk. Ik maak nu een karikatuur, maar vandaag zien we een soort stampvoetend 'waarom wordt mijn wens niet gerespecteerd?' Maar bijvoorbeeld in de gezondheidszorg zijn er anderen bij betrokken, en die anderen kunnen je wens ook evalueren.'

Samen met Beate Rössler heeft Nys gewerkt aan een onderzoeksproject over autonomie rondom de filosofische vraag: waarom zijn we alleen maar autonoom met of in relatie tot anderen?

Waarom is dat zo?

'Mensen willen hun leven leiden zoals zij dat waardevol vinden. Maar we bepalen helemaal niet zelf wat waardevol is. Dat is al ingegeven door wat aan ons vooraf gaat. Er is al een soort sociale kleuring van wat de moeite waard is in de wereld en wat niet. Als iemand voor zichzelf besluit, zoals filosoof Charles Taylor zei, om 's avonds met de voeten in een bad modder te zitten en daaraan een goeroestatus te ontleen, dan heb je echt niet zomaar een goeroestatus. Jij bepaalt niet zelf wat waardevol is; daar is een gemeenschap voor nodig die iets erkent als waardevol.

'Bovendien is onze autonomie met anderen verbonden, omdat jezelf de vraag stellen: 'Is dat nou wel goed?' een capaciteit is die mensen moeten leren en er zijn anderen voor nodig om mensen dit bij te brengen. De laatste manier waarop autonomie verbonden is met anderen, is zelfvertrouwen. Zelfvertrouwen is essentieel voor autonomie omdat we hierdoor leren te vertrouwen op de waarde van onze eigen belangen en

'Jij bepaalt niet zelf niet zelf wat waardevol is; daar is een gemeenschap voor nodig die iets erkent als waardevol'

verlangens. Mensen ontwikkelen dat zelfvertrouwen in veilige omgevingen, waar ze leren dat ze erop kunnen vertrouwen dat anderen hun wensen invullen. Baby's en kinderen leren dat ze niet doodgaan als hun ouders er even niet zijn, want ze kunnen erop rekenen dat deze op tijd terug zijn. Autonomie vereist dus de juiste sociale relaties om zelfvertrouwen tot stand te brengen. We zijn alleen maar autonoom met of samen met anderen.'

Wat heeft autonomie dan precies te maken met een waardevol leven?

'We maken ons druk om datgene wat we belangrijk vinden. Dus we vragen ons af en toe af: 'Is het wel goed wat ik doe? Is het eigenlijk wel waardevol wat ik studeer en welke besluiten ik neem?' Om dat te kunnen doen, evalueren we onszelf. En die evaluaties vinden niet in een vacuüm plaats. Als je een autonoom leven wilt leiden, moet je niet alleen opties hebben; het moeten *waardevolle* opties zijn. Autonomie betekent dat je je eigen keuzes kunt maken binnen een scala van dingen die mogelijk waardevol zijn. En wat vinden we eigenlijk de moeite waard?'

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid stelt vast dat veel mensen in Nederland geen grip ervaren op hun leven. Betekent dat dan ook dat ze dat ze minder autonoom zijn?

'Ja, zo zou je het kunnen vertellen. Het is een zorg om een soort verdampende autonomie; dat mensen hun leven niet meer in de hand hebben.'

Wat zou de overheid hieraan moeten doen?

'Om het gevoel van controle terug te krijgen, moeten mensen kunnen zien wat de impact van hun eigen ideeën is. Als mensen nu stemmen of hun burgerschap uitoefenen, maar zien dat het toch geen effect heeft – want er is Brussel en er is Amerika, en ze zijn maar één stem tussen miljoenen – dan is dat ontmoedigend. Dan gaan ze niet meer stemmen, ze worden apolitiek en zo krijg je een vicieuze cirkel. Volgens mij zou het antwoord zijn: op kleinere schaal laten zien dat het wél mogelijk is. Dat mensen weer het gevoel hebben dat ze iets samen hebben besloten.'

Democratie als antwoord op een gevoel van verlies van autonomie.

'Ja, dat is het oude Griekse ideaal geweest, waarin we autonomie kenden als meebesturen en onderworpen zijn aan de wetten die je mede hebt vormgegeven. Politieke autonomie en democratie liggen heel dicht bij elkaar. Je bent medeauteur van de wetten waaraan je vervolgens onderworpen bent. En ook al was het niet mijn stem, de uitkomst van het proces is nog steeds bindend voor mij. Het is gevaarlijk als dat niet meer zo is. Als ik geen vertrouwen meer heb in de democratische procedure, dan aanvaard ik de uitslag ook niet.'

'Autonomie betekent dat je je eigen keuzes kunt maken binnen een scala van dingen die mogelijk waardevol zijn'

Foto: Herman Wouters

Nys denkt een moment hardop na over de relatie tussen de persoonlijke autonomie van het individu en het proces van democratische besluitvorming en constateert dan: 'Als we de democratie werkelijk serieus nemen, betekent dat ook dat er grenzen kunnen zijn aan wat ik kan willen. Ik wil graag wereldreizen maken, maar door nieuwe belastingen zal dat niet meer kunnen. Ja, dat is dan een beperking van je persoonlijke autonomie.'

Is dat kwalijk?

'Nee. Als autonomie belangrijk is, dan is het voor iedereen belangrijk. Dat moeten we lastige keuzes maken over wat we wel en niet waardevol vinden. En dat doen we door middel van een democratisch proces.'

Toch kunnen collectieve beslissingen heel bedreigend zijn voor de persoonlijke autonomie van mensen.

'Wij kunnen collectief dingen besluiten die heel ver gaan in het beperken van onze individuele vrijheid. Dat was ook de zorg van de eerste liberale denkers met het oud-Griekse idee, die erop wezen dat in de democratie clubs kunnen ontstaan die dan beslissen wat er gezamenlijk allemaal wel en niet mag – tot het huwelijksbed aan toe. Er kunnen richtlijnen komen die we gezamenlijk hebben besloten, maar die onze individuele vrijheid tot nul beperken.'

Dat is toch een terechte angst?

'Zeker, en die is alleen maar groter geworden. We hebben het vaak over een tirannie van de minderheid, maar er bestaat ook een tirannie van de meerderheid. Maar het idee is dat mensen hebben ingezien dat een sfeer van individuele vrijheid essentieel is en dat we daar niet aan willen raken. Dat vormt de basis van het collectieve besluitvormingsproces.'

Onze autonomie staat ook onder druk door allerlei andere ontwikkelingen, zoals digitalisering.

'Bedrijven als Netflix en Spotify kunnen heel goed voorspellen hoe mensen handelen, omdat wij vaak voorspelbaar zijn in de dingen die we willen – maar waarvan we tegelijkertijd óók beseffen dat we ze beter niet zouden doen. We willen wel doorgaan met kijken, maar we weten dat het beter zou zijn om te gaan slapen en morgen fris en monter te zijn. Door in te spelen op onze luiheid, geven ze ons een duwtje. Het is ook heel conformistisch ingesteld. We krijgen op sociale media geen alfabetische lijst, maar het deel van het aanbod dat 'trending' is. Is dit wat we echt willen? Is dit echt goed voor ons? Dat zijn morele vragen waar we misschien niet aan toe komen, omdat we ondertussen heel vaak en heel goed het aanbod krijgen wat we willen. Je kunt trouwens ook met dezelfde technieken mensen verleiden tot moreel betere keuzes, zoals met labels met extra informatie over biologische producten in de supermarkt.'

Hoe kijk jij naar zulke *nudging* van het gedrag van mensen?

'Het oorspronkelijke idee van *nudging* is een duwtje in de goede richting: verbetering van gezondheid, welvaart en welzijn. Ervoor zorgen dat mensen betere keuzes te maken, zonder aan hun vrijheid te raken. Alle opties blijven zo op tafel, maar als je donuts en appels hebt dan leg je de appels

'We hebben het vaak over een tirannie van de minderheid, maar er bestaat ook een tirannie van de meerderheid'

op ooghoogte en niet de donuts. De algemene angst voor *nudging* is dat mensen eigenlijk nooit meer zelf gaan denken. Je wordt overal *genudged*: zelfs als je op Google iets opzoekt. Bovendien kun je je afvragen of gezondheid, welvaart en welzijn objectief belangrijke waarden zijn. Dat moet onderdeel zijn van een politiek gesprek.'

Moeten we ons dan tegen *nudging* verzetten om autonoom te blijven?

'Met name instituties moeten hier verantwoordelijkheid nemen. Er moeten keuzes gemaakt worden, en hier moeten we ons laten leiden door een gemeenschappelijke opvatting over wat we belangrijk vinden. Zo vinden mensen het geen probleem om in een supermarkt *genudged* te worden, maar een staat die dat doet vinden we bemoeizuchtig. Dat vind ik echt frappant. We worden liever beïnvloed door commerciële bedrijven die ons welzijn totaal niet voor ogen hebben dan door een soort bemoeierende of paternalistische staat. Dat paternalisme vinden we kwalijk omdat de staat op die manier voor ons invult wat een goed leven is. Bij bedrijven zien we dat anders: die streven hun eigen belang na, net zoals wij dat doen, en dan mag zoiets wel. Terwijl het mechanisme hetzelfde is.'

'Ik denk dat *nudging* één van de heel lichte en niet-invasieve manieren is om toch die verantwoordelijkheid te nemen als overheid. Ik ben echt niet tegen *nudging*. Ik denk soms vaak dat het wel wat meer mag. Bijvoorbeeld bij roken. *Nudging* is vaak geprobeerd, zoals met de verpakking van sigaretten. Dat werkt op korte termijn, maar dan kopen mensen gewoon hoesjes voor om de verpakking.'

Iemand die rookt zou kunnen zeggen: 'Wie ben jij om te bepalen dat het erg is dat roken slecht is voor mijn gezondheid?'

Nys weegt verschillende argumenten: 'Nou, roken is een verslaving, dus je kunt de vraag stellen of het ooit een autonome keuze was. Maar je kunt een rookverbod inderdaad ook zien als een beperking van je autonomie. Tegelijkertijd denk ik dat er een grens zit aan autonomie wanneer andere waarden in het geding zijn, zoals rechtvaardigheid en de last op het zorgstelsel.'

'Waarom autonomie zo mooi is en vrijheid zo belangrijk, is precies omdat er verschillende waarden zijn. Je kunt niet één manier van leven opleggen aan mensen. Je kunt niet als overheid alle deuren dichtdoen, behalve de deur die tot het 'perfecte' leven leidt. Vrijheid is bijzonder omdat het uitdrukt dat mensen hun eigen keuzes kunnen maken in die afweging van waarden. Vrijheid kan in conflict komen met andere waarden: we moeten mensen de ruimte geven om vriendschap of gezondheid belangrijker te vinden dan hun autonomie.' ●

'Je wordt overal *genudged*: zelfs als je op Google iets opzoekt'

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en doet onderzoek naar het gebruik van algoritmes door (lokale) overheden.

Femke de Rijk was van februari t/m juni 2024 stagiaire bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Boekrecensie

De zeven deugden van Tocqueville

Door Cécile Insinger

In 1831 reisde de Franse politicus Alexis de Tocqueville door Noord-Amerika en raakte hij geboeid door de egalitaire en democratische samenleving die hij daar zag. Bij terugkomst in Frankrijk schreef hij zijn magnum opus *De la démocratie en Amérique* dat al snel in het Engels werd vertaald.

Het boek van Tocqueville inspireerde Joris Backer, voormalig senator voor D66, tot het schrijven van *Over de democratie in Nederland*. Hierin bespreekt hij aspecten van de huidige Nederlandse democratische rechtsstaat vanuit het perspectief van de negentiende-eeuwse visie van

Tocqueville, die Backer vandaag nog actueel acht. Backer destilleert uit Tocquevilles werk zeven 'deugden' waar de ideale democratie volgens hem nog steeds op gebaseerd zou moeten zijn, zoals democratisch gedrag, een rechtvaardige welvaartsontwikkeling en een betrouwbare wetgeving en rechtspraak.

In zeven hoofdstukken bespreekt Backer de staat van deze deugden in de Nederlandse democratische rechtstaat. In het hoofdstuk over de eerste deugd, *veerkrachtig sociaal weefsel*, introduceert hij de wet van het behoud van het onbehagen. Ondanks de afname van de sociaal-economische verschillen en ongelijkheid tussen mensen, is de onvrede over de onderlinge verschillen niet verminderd. Over de resterende verschillen maken we ons drukker dan ooit. Toch is dit volgens Backer niet zorgwekkend: het gevoel van onbehagen is volgens hem inherent aan een gezonde democratie, zolang het maar niet omslaat in populisme.

Over de democratie in Nederland

Joris Backer,

Boom Uitgevers, 2024

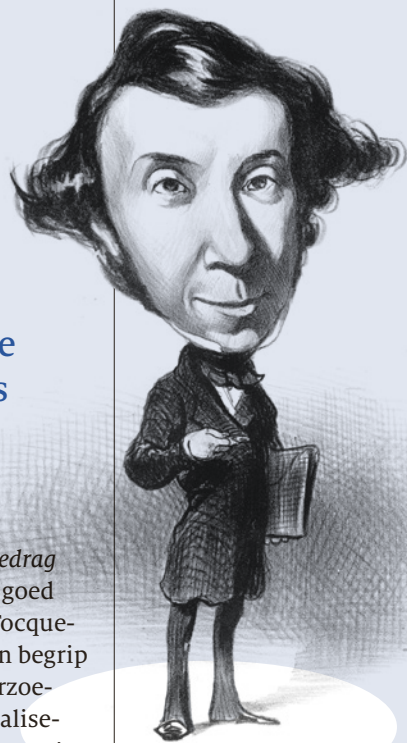

Backer destilleert uit Tocquevilles werk zeven 'deugden' waar de ideale democratie volgens hem nog steeds op gebaseerd zou moeten zijn

Zowel Tocqueville als Backer stellen daarnaast dat *democratisch gedrag en goede manieren* – deugd nummer twee – cruciaal zijn voor een goed functionerende democratie. De beleefdheid vanuit het hart, die Tocqueville 'civilité' noemt, houdt in dat mensen naar elkaar luisteren en begrip voor elkaar proberen op te brengen. Na meningsverschillen is verzoening mogelijk. Nederlanders zijn van nature nogal lomp, en digitalisering versterkt dit. De auteur suggereert een beschavingsoffensief waarin politici een voorbeeldfunctie zouden kunnen vervullen.

Interessant zijn de voorstellen voor staatsrechtelijke hervormingen in het hoofdstuk over de derde deugd, de *democratische representatie*. Deze hervormingen zijn volgens Backer nodig om te kunnen blijven inspelen op de toenemende complexiteit van de vraagstukken in onze samenleving. Zo pleit hij voor een langere kabinetsperiode, meer Kamerleden en een gekozen minister-president.

Backer lijkt niet ontevreden over de politieke verworvenheden van het moderne Nederland en gelooft dat onze samenleving deze deugden kan waarmaken. Zo schrijft hij: 'Het sociaal weefsel van Nederland heeft door onder andere de lange oefening met het compromis een moderne vorm van broederschap tot stand gebracht.' Hiermee doelt hij op het verschijnsel dat wij door ons pluriforme partijstelsel stevast over een regeerakkoord moeten onderhandelen waarbij noodzakelijkerwijs compromissen moeten worden gesloten. Desalniettemin pleit Backer wel vurig voor meer maatschappelijke betrokkenheid van burgers om de democratische rechtsstaat naar behoren te kunnen laten functioneren. Sluit je aan bij een politieke vereniging en ga in discussie, moedigt Backer ons aan. Het scherpt de geest. ●

Cécile Insinger
is freelance redacteur,
beëdigd vertaler
Engels en redactielid
van *Idee*.

idee
najaar 2024

De jeugd van tegen- woordig

Nee, het volgende nummer van *Idee* gaat niet over deze gelijknamige rapformatie, die in 2005 doorbrak met het nummer *Watskebert?!* Wel bevat het najaarsnummer, dat in november verschijnt, een dossier over jongeren en hun verhouding tot een aantal grote politiek-maatschappelijke vraagstukken, en tot het sociaal-liberalisme. Want wat moeten progressieve partijen als D66 – opgericht als de partij van hemelbestormende vernieuwers – volgens jongeren zelf doen om hun belangen beter te vertegenwoordigen? Waar hebben ze steken laten vallen? En waar zitten aanknopingspunten voor betere politiek voor Gen Z? Natuurlijk komt klimaat aan bod, onder meer in een essay van Dion Huidekooper die tot voor kort voorzitter was van de Jonge Klimaatbeweging. Eveline Crone van het onderzoeksprogramma *Growing Up Together in Society* (GUTS) van de Erasmus Universiteit Rotterdam duikt in de psyche van jongeren. Hoe gaan zij om met de vele maatschappelijke uitdagingen die op hun pad komen? Ook toekomstige generaties vergeten we niet, in het kader van het boek dat de Mr. Hans van Mierlo Stichting dit najaar publiceert over de stem van toekomstige generaties in de democratie.

Maar het najaarsnummer biedt méér. Niet alleen inhoudelijk – zoals een interview met Michael Ignatieff, die dit jaar de Marchantlezing verzorgt – maar ook qua uiterlijk. Momenteel zijn we druk bezig met een *restyling* van het tijdschrift en het najaarsnummer is het eerste dat in herziene versie verschijnt. Met een nieuw ontwerp, nieuw beeldgebruik, nieuwe rubrieken en de vertrouwde verdiepende artikelen hopen we u een aantrekkelijker tijdschrift te presenteren. Een blad met nog meer urgentie en politieke relevantie, dat u hopelijk met nog meer plezier zult lezen.

Zoals in het voorwoord staat beschreven, hebben de Tweede Kamerverkiezingen grote gevolgen gehad voor de Mr. Hans van Mierlo Stichting: voor onze missie – de versterking en verdieping van het sociaal-liberale gedachtegoed en meer waardengedreven politiek – hebben wij momenteel flink minder mensen beschikbaar. Om ervoor te zorgen dat de kwaliteit van ons werk hier niet onder te lijden heeft, hebben wij ervoor gekozen om de kwantiteit van onze activiteiten iets terug te brengen. Dit betekent onder meer dat *Idee* tijdelijk drie keer per jaar zal verschijnen, in plaats van vier keer. Ik hoop van harte op uw begrip voor deze maatregel en dat u de Mr. Hans van Mierlo Stichting en tijdschrift *Idee* wilt blijven steunen. Als tegemoetkoming bieden wij u als abonnee korting op de Marchantlezing op 8 oktober in Tiel/Vredenburg. Deze zomer ontvangt u per mail een exclusieve kortingscode waarmee u uw ticket kunt boeken. ●

Suzanne van den Eynden
hoofdredacteur *Idee*

idee

redactie

Suzanne van den Eynden, *hoofdredacteur*
Araz Abbas
Liang de Beer
Caelesta Braun
Abush Derks
Duane van Diest
Carinne Elion-Valter
Cécile Insinger
Carina Kralt-Bos
David Kuijper
Anne-Lotte Masson
Lisanne van 't Riet
Jan van Staalduinen
Sara Visser

aan dit nummer werkten mee

Afke Groen
Anne-Sophie Halbertsma
Lynn Hillary
Cécile Insinger
Marieke Meesters
Joris Melman
Femke de Rijk
Marietje Schaake
Marij Swinkels
Dirk-Jan van Vliet
Laura de Vries
Jasper Zuure

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

eindredactie

Marleen Hogendoorn Media

N° 225

jaargang 45, nummer 2
juli 2024
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

vanmierlostichting.nl

abonneren

Direct abonneren kan!
Schrijf je in op onze website.

d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee

Idee verschijnt 3x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Reguliere abonnees krijgen het
digitale abonnement erbij cadeau.*

Bijdragen aan *Idee*

Idee is altijd op zoek naar
bijdragen van onafhankelijke,
vrije denkers met goede pen!
We verwelkomen onder andere
essays, opiniebijdragen en
boekbesprekingen.

Neem contact op met
Idee door te mailen naar
idee@d66.nl

We hebben een politieke Odysseus nodig

Tijdens de kabinetsformatie moest ik denken aan het verhaal over de Griekse held Odysseus en de Sirenen. Deze half-godinnen, die half-gier en half-mens waren, stonden erom bekend dat zij met hun betoverende gezang zeelieden lokten om naar hen toe te varen, waardoor schepen te pletter sloegen tegen de rotsen.

Om dit te voorkomen, liet Odysseus zijn bemanning hun oren dichtstoppen met bijenwas, zodat zij het gezang niet zouden horen. Maar zelf deed hij dit niet, omdat hij ernaar wilde luisteren. Hij liet zichzelf aan de mast vastbinden en droeg zijn mannen op hem niet los te maken, zelfs niet als hij hen dat zou bevelen.

Gedragsecomen noemen dit 'zelfbinding': een beperking die iemand zichzelf oplegt uit vrees dat zijn wilskracht tekortschiet en de verleiding te sterk zal zijn.

Een eerste voorbeeld uit de gedragseconomie is het invriezen van je creditcard in een bakje water om impulsaankopen te voorkomen. Dan kun je nog tot bezinning komen voordat de kaart is ontdooid. Het doet denken aan de wetsvoorstellen die pvv-leider Geert Wilders – vooralsnog – in de ijskast heeft gezet en die op zeer gespannen voet staan met de rechtsstaat. Denk aan het verbod op 'bepaalde islamitische uitingen', zoals moskeeën, islamitische scholen en de Koran. Het is te hopen dat Dilan Yeşilgöz, Pieter Omtzigt en Caroline van der Plas deze voorstellen in een bakje water hebben gedaan, ergens achter in het vriesvak hebben verstopt en niet luisteren als Wilders ze er weer uit wil halen.

Een tweede voorbeeld is het installeren van een app op je smartphone waarmee je jezelf op gezette tijden de toegang tot sociale media kunt ontzeggen. Deze app was in de formatie geen overbodige luxe geweest, gezien al het getwitter en gefoeiter. Misschien kan iemand de coalitiepartners helpen met het installeren van de app. Iemand die ervaring heeft met ander-mans telefoon. Wellicht Dick Schoof?

Een derde voorbeeld is een groepje mensen dat samen besluit te stoppen met roken en afspreekt dat wie als eerste zondigt, een bedrag moet betalen. Dit doet denken aan de EU, waarbij landen elkaar aan zelfopgelegde beperkingen houden met het oog op langetermijndoelen, zoals bij het klimaatbeleid. Maar de coalitie wil de EU juist vragen om allerlei uitzonderingen, zoals bij asielbeleid, grenscontroles en landbouwbeleid – zeg maar om zonder boete toch die sigaret op te mogen steken. Uit kortzichtig eigenbelang zet zij hier de langetermijnbelangen van de hele groep – een gezonde planeet en humane EU – opzij.

Anders gezegd: we hebben een politieke Odysseus nodig om te voorkomen dat we straks te pletter slaan tegen de rotsen. Een politiek leider die haar of zijn eigen impulsen en kortetermijndenken weet te overwinnen voor het algemeen belang. Odysseus wist uiteindelijk veilig met zijn mannen voorbij de Sirenen te varen door slim gebruik te maken van zelfbinding. De coalitie zou kunnen leren van dit verhaal. Ik raad ze daarom aan nog voor de btw-verhoging snel langs een goede boekhandel te rennen.

Jasper Zuure

is sociaal psycholoog en politiek filosoof.

idee

'Leerkrachten zijn
de voedingsbodem
van ons land'

Kristina Kallas
Onderwijsminister Estland

#226 NOVEMBER 2024

Vrijheid=Actie
*Over een progressieve
politiek van hoop*

'We hebben
ontwrichtende
bewegingen nodig'
Roman Krznaric

'Zet je naam op
een stembiljet en
stel je verkiesbaar'
Michael Ignatieff

DE
JEUGD
VAN
TEGEN
WOORDIG

NU TE KOOP!

Wat hebben de klimaatcrisis, kunstmatige intelligentie, pandemieën en kernenergie met elkaar gemeen? Het zijn allemaal voorbeelden van het feit dat het menselijk handelen een steeds grotere impact heeft op steeds langere termijn, met mogelijk onomkeerbare en desastreuze gevolgen. Maar terwijl toekomstgerichte politiek harder nodig is dan ooit, raakt onze democratie steeds meer in de greep van de waan van de dag en de korte termijn.

In de bundel *De stem van de toekomst* (Boom, 2024), samengesteld door de Mr. Hans van Mierlo Stichting en voorzien van een voorwoord door Jan Terlouw, presenteren twaalf Nederlandse denkers nieuwe voorstellen om politiek, recht en bestuur toekomstgerichter te maken. Hoe kunnen we een stem geven aan toekomstige generaties? Waarom hebben we geen Ombudsman voor de toekomst? En hoe organiseren we een economie waar ook toekomstige generaties nog profijt van hebben?

Bestel nu via d66.nl/webshop

voorwoord

Straattaal

‘Bro, waarom is de hagelslag op?’ Dat is echt *skeer*. Verontwaardigd kijkt mijn zoon (8) me aan. Ik schiet in de lach en zeg tegen hem dat ik morgen weer naar de supermarkt ga, ‘bro’. Waarop mijn dochter (10) me boos toespreekt: ‘Mam, echt, ouders die straattaal gebruiken – zó cringe!’

Kinderen vormen een niet al te subtiele *reminder* dat je niet meer tot de jeugd van tegenwoordig behoort – iets dat velen van u zullen herkennen. Hoewel soms confronterend, toont het ook de noodzaak om met de nodige reflectieve afstand naar diezelfde jeugd te kijken. Om precies te zijn: naar de belangrijkste politiek-maatschappelijke vraagstukken vanuit het perspectief van jongeren. Hoe beleven zij de huidige tijd en hoe kijken ze naar de toekomst? Wat hebben ze nodig van de generaties die nu veelal aan de macht zijn, om vrijheid, gelijkheid en democratie te waarborgen? En specifiek van een progressieve partij als D66?

Deze vraag legden we voor aan auteurs die zich in hun werk bezighouden met jongeren en aan jongeren zelf. Eva Rovers pleit voor vernieuwende vormen van democratie die toekomstige generaties een stem geven. Wetenschappers van het GUTS-project (*Growing Up Together in Society*) beschrijven de mentale kwetsbaarheid maar vooral kracht van jongeren, met de politieke oproep deze beter te benutten. En auteurs van de Universiteit Utrecht onderzoeken wat nodig is om jongeren te verleiden tot duurzame keuzes.

We spraken met drie activistische jongeren die de straat op gingen voor beter klimaatbeleid, een sterkere positie voor boeren en meer betaalbare woningen. Hun vlammeende betogen eindigen met een duidelijke oproep naar progressieve partijen: luister naar wat er speelt en durf radicale keuzes af te dwingen die écht verschil maken voor jongeren.

Over radicaal gesproken: de gedaanteverwisseling van deze *Idee* zal u vast zijn opgevallen. In plaats van themanummers vindt u voortaan in elke editie een verdiepend dossier, met daarnaast voldoende ruimte

voor andere onderwerpen. In deze editie zijn dat bijvoorbeeld interviews met filosoof Roman Krznaric (in samenwerking met Wetenschappelijk Bureau GroenLinks), historicus Michael Ignatieff en de Estse minister van onderwijs. Daarnaast verwelkomen wij Salima Belhaj, voormalig Tweede Kamerlid voor D66, als nieuwe columnist en starten we een nieuwe rubriek over lokale en regionale politiek.

Wat met name nieuw is, is de vormgeving. Progressiever en prikkelender (jonger wellicht?) dankzij de mooie illustraties van Margriet Osinga, Farhad Foroutanian en Idris van Heffen, de vertrouwde fotografie van Herman Wouters, en het prachtige nieuwe ontwerp van vormgever Wilmar Grossouw. Ik hoop dat u er net zo blij mee bent als wij bij de redactie en de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Laat u het ons weten?

Overigens heb ik mijn kinderen nog niet durven vertellen dat het dossier in deze *Idee* is vernoemd naar dé straattaalband uit mijn tijd. Want dat is natuurlijk het toppunt van *cringe*. ■

Suzanne van den Eynden

hoofdredacteur *Idee*

suzanne.vandeneinden@d66.nl

interviews

- 06 Michael Ignatieff**
'Zet je naam op een stembiljet en stel je verkiesbaar'
- 38 Roman Krznaric**
'We hebben ontwrichtende bewegingen nodig'
- 49 Kristina Kallas**
'Leerkrachten zijn de voedingsbodem van ons land'

06

foto: Jeroen Moeljman

foto: Raimo Roht

49

dossier

- 12 Neele Boelens**
Strijden voor het klimaat
- 15 Hoe generaties van morgen een stem kunnen krijgen in de democratie van vandaag**
door Eva Rovers
- 18 Peter van Vliet**
In opstand voor de boeren
- 21 Generatie NU**
Waarom de kracht van jongeren serieus genomen moeten worden
door GUTS
- 24 Melissa Koutouzis**
Het recht op betaalbaar wonen
- 27 Worden jongeren conservatiever?**
door Tim Reeskens & Quita Muis
- 31 Klimaat op pauze**
Waarom jongeren niet kunnen wachten
door Jenna Spitzer, Anne-Wil Kramer & Sander Thomaes
- 34 Samenspel als antwoord op de crisis in de jeugdhulp**
door Willeke Manders

dossier

**DE
JEUGD
VAN
TEGEN
WOORDIG**

11

illustratie: Margriet Osinga

lees, kijk, luister

- 58** **Hebben sociale media onze kinderen verpest?**
door Daniël Schut
- 61** **De strijd tegen armoede en de tragiek van de haveremelkelite**
door Duane van Diest
- 65** **Tips van de redactie**
- 66** **Vrijheid als verbondenheid met toekomstige generaties en de natuur**
door Laura de Vries
- 68** **De toekomst en de democratie**
door Martijn Visser

en verder

- 37** **Power and cake to the people!**
column Salima Belhaj
- 43** **Vrijheid=Actie**
Een progressieve politiek van hoop
door Afke Groen & Anna Heredia
- 46** **Lokaal Ideaal**
Berdien van der Wilt (D66 Utrecht) over de Wet Betaalbare Huur
- 52** **De strijd om de digitale wereldmacht**
door Anu Bradford
- 70** **Spoken word**
door Rachel Rumai Diaz

foto's Herman Wouters

JONG & ACTIVIST

57 **LEES
KIJK
LUISTER**

Een progressieve politiek van hoop
43

foto Herman Wouters

38

Niet het populisme, maar de arrogantie van het ‘eigen gelijk’ van liberalen is momenteel het grootste politieke probleem. Dat stelt de Canadese historicus en oud-politicus Michael Ignatieff in een gesprek met *Idee*. De opdracht voor liberalen is dan ook om te luisteren naar wat mensen nodig hebben en het onrecht aan te pakken dat voortvloeit uit de kapitalistische economie. Daarvoor zijn politici nodig die de politiek weer als een roeping zien, in plaats van als carrière, vindt Ignatieff. ‘Tegen alle jonge mensen zeg ik: ga niet in een café zitten klagen over de problemen in de wereld, maar stel je verkiesbaar en overtuig je medeburgers dat jij een oplossing hebt.’

door Suzanne van den Eynden

Michael Ignatieff

‘Zet je naam op een stembiljet en stel je verkiesbaar’

In een podcast over uw politieke carrière zegt u onomwonden: ‘ik haat het om beroemd te zijn’. Maar u reist nog steeds de wereld over om te spreken. Is beroemd zijn echt zo vervelend?

Ignatieff lacht: ‘Dit klinkt als een vraag die mijn vrouw me van tijd tot tijd stelt! Ik reis, schrijf en spreek omdat ik een ambitieus persoon ben en op deze manier mee blijf doen. Maar als politicus bekend zijn, herkend worden op straat, is een *mixed blessing*. Het ingewikkelde vond ik het voortdurende gevoel een dubbelganger te hebben: mensen kenden mij alleen van het beeld dat ze van me hadden, ze wisten niet wie ik echt ben. Ik voelde me een gevangene van het beeld dat anderen van me hadden.

Bovendien: de fouten die ik maakte als journalist, schrijver en docent, waren alleen schadelijk voor mijzelf en mijn eigen reputatie. In de politiek, en zeker als partijleider, ben je verantwoordelijk voor iederéén in de partij. De doelen en belangen van de partij staan altijd en overal voorop. Tijdens mijn colleges zei ik precies wat ik wilde,

wanneer en hoe. In de politiek lag elke lettergreep die ik uitsprak, onder een vergrootglas, ik moest voortdurend op mijn woorden letten. Dat vond ik behoorlijk stressvol.’

Ignatieff verheft zijn stem en zegt dan iets dat hij tijdens het interview meerdere keren zal herhalen:

‘Laat me heel duidelijk zijn: ik wil dat dit op geen enkele manier klinkt als een klaagzang! Ik vond mijn politieke carrière een onvergetelijke ervaring en ik moedig elke jongere aan om zijn of haar naam op een stembiljet te zetten. Ja, het was stressvol, maar een heleboel dingen in het leven zijn stressvol. *Get over it!*’

Is het feit dat politici altijd vanuit partijbelang spreken, niet een van de zaken waar mensen genoeg van hebben? Ze weten niet meer waar politici nu echt voor staan.

‘Dat klopt, en terugkijkend ben ik inderdaad wat te voorzichtig geweest. Ik was een beginnend politicus. Politici die meer ervaring hebben, durven meer van zichzelf te laten zien. Maar ik had ook

het gevoel dat ik niets te zeggen had, dat onze 'liberale voorraadkast' leeg was. En het duurde een tijdje voordat ik begreep hoe leeg. Zo lang ik me kan herinneren, ben ik liberaal – ik kom immers uit een liberaal gezin, mijn ouders werkten voor de overheid. De overtuiging dat het liberalisme de enige juiste, verstandige ideologie is, kreeg ik met de paplepel ingegoten. En als je denkt de wijsheid in pacht te hebben, wordt de enige boodschap naar buiten toe: vertrouw er maar op dat ik weet hoe het zit. Dat werd de kernboodschap van de liberalen en dat was natuurlijk niet goed genoeg. Ik ging de politiek in vlak na de financieel-economische crisis van 2008, toen miljoenen mensen aan de rand van de afgrond stonden. Het duurde te lang voordat ik inzag hoe ernstig hun situatie was. Ik had onvoldoende oog voor de nieuwe zorgen en dilemma's waar mensen mee worstelden.'

Geldt het probleem van de 'lege voorraadkast' voor liberalen in het algemeen?

'Ja. De consensus onder liberalen is dat de extreme partijen het belangrijkste politieke probleem zijn.

Uiterst links, zoals Mélançon in Frankrijk, of extreemrechts, zoals de AfD in Duitsland, Meloni in Italië, Orbán in Hongarije en Wilders in Nederland. Maar het enige probleem, de enige relevante vraag als het gaat om de extreme partijen, is: respecteren ze de rechtsstaat? Ze kunnen onzin verkondigen, we kunnen een hekel aan ze hebben, maar daar gaat het niet om. Het enige belangrijke is: houden ze zich aan de rechtsstaat, ja of nee. De problemen in het politieke midden zijn veel complexer.'

Welke problemen zijn dit?

'Liberalen lijden aan epistemologische arrogantie. We zijn ervan overtuigd dat onze politiek rationeel, bewezen en redelijk is. We beschouwen de partijen rechts en links van ons als irrationeel en radicaal. We raakten ervan overtuigd dat iedereen net als wij denkt, en zijn teleurgesteld als dat niet blijkt te zijn. Maar aan beide uiteinden van het politieke spectrum zeggen mensen: wij vertrouwen die zogenaamde verstandige mensen niet meer en we zijn het zat dat zij doen alsof ze de enige zijn die begrijpen hoe het zit. Zij bemerkten veel eerder

‘Liberalen lijden aan epistemologische arrogantie. We zijn ervan overtuigd dat onze politiek rationeel, bewezen en redelijk is’

MICHAEL IGNATIEFF

(1947) is schrijver, historicus en voormalig rector van de Central European University in Boedapest. Van 2008 tot 2011 was hij leider van de Canadese Liberal Party en oppositieleider. Hij publiceerde onder meer *Troost: als licht in donkere tijden* (2021).

dan wij de groeiende kloof tussen theoretisch en praktisch opgeleiden en de groeiende weerzin tegen de culturele revoluties sinds de jaren '60: feminisme, homorechten, immigratie. Deze drie ontwikkelingen veranderden onze samenlevingen in multiculturele, pluralistische democratieën. Persoonlijk vind ik dat een groot goed en een enorme verbetering. Maar een aanzienlijk deel van de mensen voelt angst voor deze ontwikkelingen: voor de invloed van seksuele bevrijding op het gezinsleven, voor de gevolgen van immigratie voor de onderlinge verbinding in landen. Liberalen waren de pioniers in de zogeheten inclusieve revolutie – en nogmaals, het is het beste dat we hebben gedaan. Maar we hadden geen oog voor de weerstand die dit opriep en de politieke problemen die hieruit voortvloeiden.’

Waarom werd die weerstand een politiek probleem?

‘Het waren de middenpartijen die de verzorgingsstaat oprichtten, met liberalen en sociaaldemocraten. Zij maakten ook die revoluties mogelijk. Maar die revoluties verdeelden de politieke achterban die deze omwentelingen mogelijk had gemaakt. Zwarte mensen gingen zich identificeren als zwart, homo's als homo. Het vermogen van middenpartijen om deze groepen bijeen te houden, is door onze eigen inspanningen ondergraven. We hebben dus het nodige om over na te denken – wat op geen enkele manier betekent dat we de genoemde revoluties moeten teruggedraaien! Gelijkheid, inclusiviteit en pluralisme zitten diepgeworteld in de geschiedenis van Europa en in de moderne politiek. Maar veel mensen hebben een hekel aan die gelijke, pluralistische en inclusieve samenleving. Onze uitdaging voor de 21ste eeuw is om dat te begrijpen en hier op een goede manier mee om te gaan.’

Wat vraagt dit van liberalen?

‘We zijn nu vervallen in politieke correctheid. Als je je zorgen maakt over migratie ben je een racist.

Als je je zorgen maakt over wat seksuele gelijkheid en feminisme betekenen voor het gezinsleven, ben je een seksist. En soms is dat ook waar – er zijn racisten en seksisten en dat mogen we nooit accepteren. Maar we moeten ophouden met het uiten van beschuldigingen richting mensen zonder dat we met ze in gesprek gaan. Ten grondslag aan hun zorgen ligt namelijk angst. Angst voor de verandering waar wij als theoretisch opgeleide mensen in de middenklasse de voordelen van genieten. Politiek is het managen en bediscussiëren van en richting geven aan verandering, want verandering stopt niet.

We kunnen de politieke strijd niet winnen door tegen mensen te zeggen hoe ze moeten denken. We moeten aan de slag, en dat is niet makkelijk. Neem immigratie: het is een volkomen legitieme vraag hoeveel immigranten een land per jaar kan ontvangen en hoe we ze gaan integreren in de samenleving. We moeten dit beschouwen als een sociaal-economisch vraagstuk met praktische implicaties, niet als een religieuze of morele kwestie. Ons falen om dit vraagstuk aan te pakken, is dodelijk voor de beperkte consensus dat immigratie de beste oplossing is voor ons teruglopende geboortecijfer. Middenpartijen moeten dus streng controleren aan de grens om illegale migratie tegen te gaan – dat is namelijk een uitnodiging tot uitbuiting – en tegelijkertijd legale migratie goed reguleren. Op dit moment regelt geen enkel land migratie op een fatsoenlijke manier en dat schaadt de liberale democratie, omdat dit ruimte geeft aan extreemrechts om met ongrondwettelijke en inhumane oplossingen te komen. Middenpartijen hebben nagelaten om de vraag te stellen: in wat voor land willen we wonen, wat voor toekomst willen we met elkaar? Het ontbreken van deze vraag maakt mensen zo bang voor migratie.’

In een van uw essays schrijft u dat conflict de liberale democratie kan helpen verbeteren, maar dat liberalen bang zijn voor conflict. Waarom is dat zo?

‘Iedereen is bang voor conflict, en terecht – het kan altijd gewelddadig worden. Ik heb in de jaren '60 vaak gedemonstreerd tegen de Vietnamoorlog en ik herken de bezorgdheid dat iemand ineens iets stoms doet. Maar niet alle democratische politiek moet plaatsvinden in het parlement. Demonstraties, marsen, sit-ins en burgerlijke ongehoorzaamheid zijn een wezenlijk deel van liberale democratische politiek. De eerste liberalen, zoals Tocqueville, waren hier doodsbang voor. Zij waren getraumatiseerd door de Franse revolutie, waar de macht van het volk uit de hand liep, leidde tot een bloedbad en de revolutie uiteindelijk mislukte. De uitdaging voor liberalen was sindsdien om de stem van het volk het politieke systeem binnen te brengen zónder revolutie.

Sindsdien is het liberalisme anti-revolutionair. In de twintigste eeuw ontstond vreedzaam protest van onder meer vakbonden, vrouwen en zwarte mensen. Vreedzaam protest buiten het parlement bleek een waardevolle aanvulling op de liberale democratie.’

Hoe ziet het liberalisme van de 21ste eeuw eruit?

‘Dit liberalisme is anti-revolutionair, maakt ruimte voor vreedzaam protest en heeft als belangrijkste opdracht om de rechtsstaat te beschermen. Daarnaast moeten we stoppen met onze epistemologische arrogantie, de illusie dat wij de waarheid in pacht hebben. We moeten luisteren naar en praten met mensen, waarbij het grote verschil tussen liberalen en populistten is dat wij niet denken dat mensen het altijd bij het rechte eind hebben. Een liberaal verzet zich tegen de overheersing door de meerderheid omdat zij de minderheid moet beschermen.

Daarnaast – en dat ontbreekt echt in mijn generatie liberalen – moeten we veel meer aandacht hebben voor het onrecht dat voortvloeit uit de kapitalistische economie. Er zijn zaken die we nooit aan de markt moeten overlaten, zoals gezondheid, onderwijs en veiligheid. Er kan best particuliere gezondheidszorg bestaan, mits er altijd voldoende, kwalitatief goede, publieke gezondheidszorg is voor iedereen. In tegenstelling tot socialisten zijn liberalen niet tegen kapitalisme, mits het zich houdt aan de principes van verdelende rechtvaardigheid.’

Eén van uw favoriete citaten is van Franklin Delano Roosevelt: ‘We have nothing to fear but fear itself’. Welke inspiratie kunnen liberalen hieruit halen?

‘Angst is een van de grootste uitdagingen voor de politiek. Angst voor klimaatverandering, voor toenemend geweld, voor ontwrichting van de samenleving, voor technologie die onze banen overneemt. We praten onszelf graag de put in, en de enige manier om eruit te komen is om datgene waar we bang voor zijn, te ontleden en na te gaan wat we waar op dit moment aan kunnen doen. We hebben leiders nodig die tegen mensen zeggen: ik begrijp dat je bang bent, ik ben ook bang, je bent niet gek! Ik kan niet al je angsten wegnemen, maar dit is wat we samen kunnen doen. Vaclav Havel zei: hoop is niet de verwachting dat iets goedkomt, maar de overtuiging dat er iets gedaan moet worden, onafhankelijk van hoe het uitpakt. Wat ons moet drijven, is niet de afweging of iets gaat werken of niet, maar de moed om het juiste te doen, ook als je niet zeker weet of het lukt.’

U spreekt in de eerdergenoemde podcast de hoop uit dat politiek weer een roeping wordt. Wat is daarvoor nodig?

‘We moeten dan eerst begrijpen wat een roeping is, namelijk: datgene doen wat volgens jou het juiste is en daar vol voor gaan. En het probleem is dat politiek momenteel voornamelijk gezien wordt als een carrière, een manier om beroemd te worden. Maar politiek betekent dat je een enorme morele verantwoordelijkheid hebt voor je medeburgers.

Dus als je het gevoel hebt dat de samenleving oneerlijk is: zet je naam op een stembiljet en stel je verkiesbaar. Ga niet in een café zitten klagen, maar overtuig je medeburgers dat je een oplossing hebt. En realiseer je dat je kunt verliezen. Ik zat zes jaar in de politiek en ik verloor. Maar ik zou het zo weer doen.’ ■

Suzanne van den Eynden is hoofdredacteur van *Idee*.

‘Er zijn zaken die we niet aan de markt kunnen overlaten, zoals onderwijs, gezondheid en veiligheid’

Future design
geeft toekomstige
generaties een stem
Eva Rovers

Klimaat op pauze:
waarom
jongeren niet
kunnen wachten
Jenna Spitzer e.a.

Worden
jongeren
radicaler?
Tim Reeskens & Quita Muis

Drie jonge
activisten over
wonen, klimaat
en landbouw
Jong & Activist

dossier

DE JEUGD VAN TEGENWOORDIG

De jeugd heeft de toekomst, maar hoe ziet die toekomst eruit? En wat hebben ze nodig van de generaties die nu aan de macht zijn? In dit dossier duiken we in de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken voor jongeren. Hoe bewaken we ook voor hen vrijheid, gelijkheid en democratie?

Margriet Osinga
verzorgde de illustraties voor
de voorzijde en dit dossier.
www.margrietosinga.nl

Neele Boelens

Leeftijd: 22 jaar

Werk: student Environment & Resource Management aan de VU en voorzitter van FNV Young and United.

Ging de straat op voor: onder meer klimaat, afschaffing van het minimumjeugdloon, het leenstelsel en Black Lives Matter.

‘We gaan het niet redden als we klimaatbeleid niet afdwingen’

‘Op mijn zestiende ging ik voor het eerst de straat op, voor het klimaat. Ik ben opgegroeid op Schiermonnikoog waar we vaak te maken kregen met hoog water. Daar leerde ik veel over de zeespiegelstijging door de opwarming van de aarde. Ik had wel eens nachtmerries over dijken die doorbraken en het eiland dat zou overstromen. Later, toen ik op de vaste wal ging wonen, werd ik me bewust van de gevaren van klimaatverandering voor de rest van de wereld. Bijvoorbeeld over drinkwatertekorten in Afrikaanse landen en eilanden die al overstromen. Ik besepte: dat staat in Nederland ook te gebeuren als we niet ingrijpen, maar de politiek doet helemaal niets. Ik vind dat onbegrijpelijk.

Demonstreren was op mijn zestiende mijn enige mogelijkheid om gehoord te worden door de politiek, ik mocht immers nog niet stemmen. Op die leeftijd ben ik ook lid geworden van de vakbond, omdat ik vanwege het minimumjeugdloon maar 4 euro verdiende voor werk waar anderen veel meer betaald voor kregen. Dat slaat toch nergens op?

Ik heb in allerlei demonstraties meegelopen. Voor vrouwenrechten, *Black Lives Matter* en tegen het leenstelsel voor studenten bijvoorbeeld. Ik ben onderdeel van de pechgeneratie: als ik afstudeer, heb ik een studieschuld van €35.000. Ik kan wel in mijn kamer boos gaan zitten zijn, maar dan hoort niemand me en verandert er nog steeds niets. Als ik de straat op ga, tel ik mee in het aantal mensen dat demonstreert en hoe meer mensen dat zijn, hoe groter de kans dat het op de politieke agenda komt. Voor Extinction Rebellion heb ik minstens zes keer bij de A12 gestaan tegen de subsidies aan fossiele bedrijven. De redenatie van Extinction Rebellion was: de regering-Rutte luistert niet naar wat er op straat gebeurt, dan moeten wij ook maar escaleren. En nu staan de fossiele subsidies wél hoog op de politieke agenda. Dan denk ik: het heeft zin wat we doen.

Mijn grootste frustratie is dat de overheid nog steeds voordelen en subsidies geeft aan grote bedrijven die zoveel winst maken en niets doen voor het klimaat. We gaan het niet redden als we klimaatbeleid niet afdwingen. Bedrijven zullen altijd gaan voor de winst, niet voor wat goed is voor de samenleving. En de winstbelasting kan niet verhoogd worden, omdat dit ten koste zou gaan van het ondernemersklimaat. Bedrijven weten de regering altijd te gijzelen met de dreiging van vertrek uit Nederland, terwijl we een van de grootste belastingparadijzen ter wereld zijn.

Politieke spelletjes

Ongelijkheid en bestaanszekerheid vormen de rode draad van mijn verontwaardiging. Deels is het ook angst: misschien kunnen we over honderd jaar niet meer leven in Nederland. Misschien kan ik later geen huis betalen. Wat voor bestaan heb ik dan nog? Het maakt me zo boos dat de politiek die angst niet lijkt te voelen en niets doet.

Ik heb het gevoel dat politici voornamelijk bezig zijn met politieke spelletjes en te weinig met de zorgen van mensen. Het vorige kabinet is gevallen over verzonden nareiscijfers, dat was één groot spel. Vervolgens heeft alles een jaar stilgelegen

‘Ik heb het gevoel dat politici voornamelijk bezig zijn met politieke spelletjes en te weinig met de zorgen van mensen’

‘Economische groei is geen garantie meer dat iederéén het beter krijgt’

foto Herman Wouters

en zijn ook onze problemen niet verder opgelost. Politici lijken er met name op uit hun eigen positie te beschermen, terwijl problemen worden doorgeschoven. Dat vind ik onacceptabel. Daarin zitten zeker verschillen tussen politieke partijen, maar allemaal zitten ze vast in de bubbel van het politieke spel. Het lijkt moeilijk daarvan los te komen.

Stemrecht vanaf 16 jaar

De opdracht voor progressieve partijen is wat mij betreft om wèl die radicale keuzes af te dwingen die nodig zijn. Dus: de winstbelasting gaat omhoog en dat geldt investeren we in dingen die goed zijn voor alle mensen, zoals beter openbaar vervoer. Die radicale voorstellen miste ik in de afgelopen kabinetten en in de Tweede Kamer.

Politici kunnen de belangen van jongeren beter behartigen door het stemrecht in te voeren vanaf 16 jaar. Dat is het moment waarop jongeren maatschappijleer krijgen op school en politiek bewust worden. Verder moeten politieke partijen jongeren hoger op de lijst durven zetten. We zijn dramatisch slecht vertegenwoordigd in de Eerste en Tweede Kamer. Mensen die ouder zijn, worden beter gehoord. En dat merk je in het beleid: je kunt je nu eenmaal niet goed inleven in een situatie waar je niet in zit. Als jongeren aan tafel hadden gezeten, was dat leenstelsel nooit ingevoerd. Een jongerenraad of een andere vorm van inspraak is maar een schijnoplossing die vaak voor de Bühne wordt

ingevoerd. Check: we hebben met jongeren gepraat! Maar dat is niet hetzelfde als echte politieke vertegenwoordiging.

Wij zijn de eerste generatie die het slechter gaat krijgen dan onze ouders. Daar staan politici niet zo bij stil. Economische groei is geen garantie meer dat iederéén het beter krijgt. De levenskosten stijgen voor iedereen, maar jongeren hebben vaak de laagste inkomens en jongeren kampen met steeds meer stress door geldzorgen. Tel daarbij op de schulden en het feit dat we ons blauw betalen aan huur. Jongeren worden op veel fronten genaaid en vergeten, terwijl ze ook de pensioenen voor ouderen moeten gaan betalen en nog heel lang in dit land moeten leven. Het is voor mij niet meer dan logisch dat jongeren een goede start moeten krijgen.

Ik hoop dat progressieve partijen zich vol gaan inzetten voor dingen die de leefwereld van jongeren echt raken. Beter klimaatbeleid, hoger minimumloon, beter openbaar vervoer, een eerlijke kans op de woningmarkt. Zodat onze bestaanszekerheid echt groter wordt.’ ■

door **Suzanne van den Eynden**

HOE GENERATIES VAN MORGEN EEN STEM KUNNEN KRIJGEN IN DE DEMOCRATIE VAN VANDAAG

Om toekomstige generaties te beschermen tegen vermijdbare ellende, moeten we deze groepen vandaag al een stem geven. Dat kan met burgerberaden, maar ook met andere, toekomstinclusieve vormen van democratie zoals *Future Design*: een innovatieve dialoogvorm die onze collectieve verbeeldingskracht inzet om de toekomst een stem te geven.

door Eva Rovers

In het najaar van 2019 gebeurde er iets bijzonders in Frankrijk. 150 inwoners van 16 jaar en ouder uit het hele land, kwamen gedurende een halfjaar iedere maand een weekend bij elkaar in Parijs om president Macron te helpen bij het formuleren van klimaatbeleid. Deze 150 mensen kenden elkaar niet, hadden verschillende achtergronden, opleidingsniveaus en opvattingen, maar deelden twee dingen: geen van hen hoefde herkozen te worden en ze waren allemaal ingeloot voor het nationale burgerberaad. Samen vormden ze een afspiegeling van de Franse samenleving. Ze gingen in gesprek met wetenschappers, ervaringsdeskundigen, belangengroepen en legden hun eigen ideeën voor aan *factcheckers* en juristen.

De magie van de zeven bijeenkomsten vond plaats aan kleine tafels, waar zes à zeven deelnemers gezamenlijk tot aanbevelingen rond een deelvraag moesten komen. Hoewel ze het regelmatig hardgrondig met elkaar oneens waren, ontardden de gesprekken niet in ruzie of verdeeldheid. Aan die tafels werd namelijk geen debat gevoerd, maar een dialoog. En wat blijkt?

Als mensen de ruimte krijgen om op deze manier met elkaar in gesprek gaan, kunnen ze niet alleen voorbij politieke of culturele verschillen kijken, maar ook voorbij hun eigen belang én hun eigen generatie. De deelnemers bleken namelijk ook bereid om keuzes te maken in hun gezamenlijke belang en dat van toekomstige generaties.

Na zeven maanden overhandigde het Franse burgerberaad 149 aanbevelingen aan president Macron, die samen ruim voor 2030 tot de gewenste afname van CO₂ zouden moeten leiden – iets waar Franse regeringen in drie decennia niet in waren geslaagd.

De verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties

De klimaatcrisis laat zien dat langetermijnproblemen zelfs in goed functionerende democratiën net zo lang blijven sudderen tot ze onbestuurbare crises worden, met desastreuze gevolgen voor de samenleving. Dat staat haaks op de verplichting en verantwoordelijkheid van democratische volksvertegenwoordigers om inwoners te beschermen – en niet alleen stemgerechtigde of belastingplichtige inwoners. Kinderen hebben geen stemrecht en betalen geen belasting, maar slechts weinig volksvertegenwoordigers zullen zeggen dat ze daarom niet de verantwoordelijkheid hebben om kinderen te beschermen. Hetzelfde zou ook voor toekomstige inwoners moeten gelden.

Toekomstige generaties worden nauwelijks beschermd en hebben niets te zeggen over de vele besluiten die in het heden worden genomen – of juist niet worden genomen – en die meer invloed hebben op hun leven dan op het onze. Dat druist niet alleen in tegen het democratisch ideaal om inwoners te beschermen en een stem te geven, maar ook tegen mensenrechten zoals het recht op leven en het recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer.

Hoe kunnen we de democratische besluitvorming verbeteren zodat we toekomstige inwoners kunnen beschermen tegen vermijdbare ellende? Dat kan door de generaties van morgen vandaag al een stem geven. En dat is geen toekomstmuziek, zoals het voorbeeld uit Frankrijk laat zien.

Dialoog voor de lange termijn: burgerberaden

Door electorale partijpolitiek, een focus op economische kortetermijnwinst en de snelheid van het hedendaagse dagelijks bestaan ontstaat een democratische kortzichtigheid die zowel het idee van intergenerationele rechtvaardigheid ondermijnt als toekomstgerichte besluitvorming. Burgerberaden, mits deze goed worden uitgevoerd, kunnen een medicijn zijn tegen die kortzichtigheid.

Zo hebben deelnemers aan burgerberaden geen last van verkiezingsdruk, omdat ze niet herkozen

hoeven te worden of ervoor moeten zorgen dat hun partij bij de volgende verkiezingen meer stemmen haalt. Dat geeft ze de vrijheid om tot beleidsvoorstellen te komen die nu al om investeringen of veranderingen vragen, maar die pas over langere tijd voordelen opleveren. Daarnaast blijkt uit onderzoek dat de ideologie van groei en marktwerking veel minder leidend is voor deelnemers aan een burgerberaad: inwoners vinden ‘genoeg’ belangrijker dan ‘groei’. Deelnemers kunnen bovendien nauwelijks ‘belobbyd’ worden, omdat een burgerberaad te kort duurt voor lobbyisten om een langdurige relatie op te bouwen en omdat de deelnemers vaak anoniem blijven.

Tot slot activeren burgerberaden de verbeelding doordat deelnemers de tijd nemen voor dialoog, wat de kern vormt van deze vorm van democratie. Tijd en dialoog geven mensen de kans om tot conclusies te komen vanuit hun ‘langzame’ analytische brein, in plaats van via het snelle (online) debat dat gestuurd wordt door ons intuïtieve brein. De dynamiek van de dialoog stimuleert op die manier deelnemers om rekening te houden met toekomstige generaties.

Inmiddels hebben meerdere landen burgerberaden gehouden over klimaat, naast talloze burgerberaden over andere onderwerpen. Telkens weer blijkt dat inwoners tot constructieve, haalbare aanbevelingen komen mét oog voor toekomstige generaties. Burgerberaden laten daarmee zien dat mensen niet van nature kortzichtig of egoïstisch zijn. Ze moeten alleen de kans krijgen om perspectieven uit te wisselen en, minstens zo belangrijk, *gezamenlijk* tot conclusies te komen.

Het intergenerationale gesprek: *Future Design*

Het toekomstinclusieve effect van burgerberaden kan nog versterkt worden als deelnemers niet alleen *rekening* houden met toekomstige generaties, maar ook *namens* die toekomstige anderen kunnen spreken. Dit gebeurt met *Future Design*, een innovatieve dialogovorm die onze collectieve verbeeldingskracht inzet om de toekomst een stem te geven. *Future Design* werd ongeveer tien jaar geleden ontwikkeld door de Japanse econoom Tatsuyoshi Saijo, die naar een methode zocht om de 'toekomstvaardigheid' van mensen te vergroten.

Hij paste dit voor het eerst toe in 2015, toen de Japanse stad Yahaba samen met inwoners het plan voor stedelijke ontwikkeling tot 2060 wilde vormgeven. Twintig deelnemers van alle leeftijdsgroepen uit de hele stad werden in twee groepen verdeeld, waarbij de ene groep de inwoners in het hier en nu vertegenwoordigde en de andere groep de vraag kreeg zich in te beelden dat ze leefden in 2060.

In de eerste sessies spraken de groepen alleen onderling met elkaar over de stedelijke ontwikkeling. Zonder externe sturing of inbreng concentreerde het gesprek van de 'toekomstgroep' zich al snel op de kwaliteit van leven van de inwoners in 2060. In de volgende bijeenkomsten formuleerden beide groepen een lijst met beleidsmaatregelen en gaven daar een prioritering aan. De uitkomsten waren opvallend. De 'hedengroep' richtte zich op plannen en maatregelen die bestaande systemen stapsgewijs verbeteren, waarbij de prioriteit lag bij maatregelen met effect op het heden. De toekomstgroep daarentegen, ontwikkelde een creatievere en meer innovatieve visie, gericht op langetermijnoplossingen. Hun maatregelen benadrukten bijvoorbeeld het belang van lokale productie en energieopwekking, van het gebruik van lokale grondstoffen in plaats van import, en ze hielden rekening met sociaaleconomische en demografische veranderingen, wat de andere groep nauwelijks deed. Daarbij gaf de toekomstgroep prioriteit aan maatregelen die tijdig langetermijnproblemen konden oplossen, zonder het heden uit het oog te verliezen.

Uiteindelijk bespraken de groepen samen hun verschillende beleidsvoorstellen. Het merendeel van de voorstellen van de toekomstgroep bleek

toen van de gehele groep prioriteit te krijgen. Naar eigen zeggen waren de deelnemers uit de heden-groep zich dankzij de toekomstgroep bewust geworden van nieuwe mogelijkheden en vonden ze die uiteindelijk relevanter dan hun eigen voorstellen. Door ruimte te geven aan verbeelding kunnen mensen kennelijk niet alleen hun denkpatronen

De toekomst is te belangrijk om alleen aan beroeps politici en bestuurders over te laten

veranderen en hun toekomstvaardigheid vergroten, maar ook anderen toekomstvaardiger maken. Inmiddels wordt Saijo's methode op steeds meer plekken ter wereld gebruikt door overheden, bedrijven en in het hoger onderwijs. Idealiter wordt *Future Design* binnenkort een vast onderdeel van burgerberaden, zodat toekomstige generaties (bina) letterlijk kunnen meepraten en meebeslissen.

De toekomstvaardige samenleving

Future Design lijkt bijna te simpel om effectief te zijn. Maar blijkbaar is er niet veel nodig om bij mensen empathie te ontwikkelen voor toekomstige anderen. Zowel burgerberaden als *Future Design* laten zien dat mensen best in staat zijn om rekening te houden met verre toekomstige generaties.

Iedereen heeft de verbeeldingskracht en empathie die nodig is om oog te hebben voor de lange termijn, alleen zijn deze vermogens de afgelopen veertig jaar nauwelijks gestimuleerd. Gelukkig kunnen we die verbeelding en empathie wel trainen, zodat we toekomstvaardiger worden. Kunst, cultuur en onderwijs stimuleren de verbeelding en leren ons vooruit te kijken. Ook als samenleving kunnen we ons hierin oefenen. Burgerberaden en *Future Design* zijn de gewichten waarmee we onze democratische spieren kunnen versterken en de maatschappij als geheel toekomstgericht kunnen maken. Wanneer je beide combineert en herhaaldelijk inzet, ontstaat een krachtig medicijn tegen democratische kortzichtigheid en de mogelijkheid om de toekomst echt een stem te geven.

De toekomst is te belangrijk om alleen aan beroeps politici en bestuurders over te laten. Alle inwoners hebben een rol te spelen, willen we als samenleving een goede voorouder worden. ■

Dit artikel is een verkorte en licht bewerkte versie van de bijdrage van Eva Rovers aan de bundel *De stem van de toekomst. Waarom onze democratie kortzichtig is en wat we daaraan kunnen doen* van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, die dit najaar is verschenen bij uitgeverij Boom.

Eva Rovers is schrijver, cultuurhistoricus en directeur van Bureau Burgerberaad. Ze doet internationaal onderzoek naar burgerberaden en manieren om de democratie 'toekomstinclusief' te maken. Over deze onderwerpen hield ze onder meer een TEDx-talk en schreef ze voor *De Correspondent* het boek *Nu is het aan ons. Oproep tot echte democratie*.

Peter van Vliet

Leeftijd: 32 jaar

Werk: veehouder in
Voorschoten

Ging de straat op voor:
de positie van boeren

 JONG &
ACTIVIST

‘We hadden het gevoel niet gehoord te worden’

‘Op mijn 27ste ging ik voor het eerst demonstreren. Het was tijdens het eerste grote boerenprotest op 1 oktober 2019. De uitspraken van D66 over halvering van de veestapel om de stikstofcrisis aan te pakken, waren de druppel voor mij en vele anderen. Dat is wel de motor geweest van de protestacties die door Farmers Defence Force en ook door Agractie, waar ik al een tijd lid van ben, zijn georganiseerd. Andere politieke partijen, zoals GroenLinks, hadden eerder ook wel dit soort uitspraken gedaan maar een regeringspartij heeft meer impact. Wij dachten: als dit het beleid wordt, dan heeft dat grote gevolgen voor de agrarische sector. Ook voor mij persoonlijk. Mijn voorouders aan zowel vaders- als moederskant waren melkveehouders in Voorschoten en Katwijk. Ik wil graag de volgende generatie zijn, net als veel van mijn jonge collega-boeren. Uitvoering van deze plannen zou dat onmogelijk maken. Het gekke is: als je naar de totale boerenpopulatie kijkt, dan is de veestapel vaak al gehalveerd ten opzichte van een paar decennia geleden. Het aantal stuks vee op de grond die ons bedrijf in gebruik heeft, is teruggegaan van vierhonderd naar tweehonderd melkkoeien.

We hadden het gevoel niet gehoord te worden, vooral door politiek Den Haag. Het leek of niemand het daar voor ons opnam. Zelfs de van oorsprong boerenpartij, het CDA dat notabene regeringspartij was, deed dat niet. Dus moesten we zelf van ons laten horen en dat hebben we

gedaan. Dat het eerste protest in Den Haag moest plaatsvinden, was voor ons vanaf het begin duidelijk. We wilden daar met zoveel mogelijk boeren heen. De organisatoren konden alle hulp gebruiken. Veel om op terug te vallen was er niet, de laatste grote boerenprotesten dateren uit de jaren negentig. Ik deed samen met een collega de coördinatie voor boeren uit de omgeving van Leiden. Het netwerk breidde zich in een mum van tijd uit. Ik wist wel dat veel boeren uit onze regio wilden meedoen, maar het daadwerkelijke aantal overtrof mijn verwachtingen.

Op 1 oktober in de vroege ochtend verzamelden zich rond de vierhonderd tractoren bij onze boerderij, die op de route richting Den Haag ligt. Al die tractoren bij elkaar, dat gaf een enorm saamhorigheidsgevoel. Dat gevoel werd versterkt toen we eenmaal in Den Haag arriveerden en nog veel meer tractoren zagen. We mochten op het Malieveld staan om te protesteren. Er was een podium waar politici van diverse partijen langs kwamen en de minister van Landbouw. Typisch poldermodel. Elders gaat het er veel harder aan toe. In Frankrijk bijvoorbeeld blokkeren ze heel snel een snelweg. Dat gebeurde hier pas veel later. Eén keer je stem laten horen is nog geen garantie voor succes. Dat wisten wij ook. Daarom hebben we in de daaropvolgende weken meerdere protestacties georganiseerd. Ik ben bij de meeste geweest zoals in Stroe en Brussel. Ik wilde ook iets terugdoen voor al die boeren die op 1 oktober helemaal naar Den Haag waren afgereisd. Overigens bleek de demonstratie waar balen hooi op de snelweg in brand werden gestoken wel het meest effectief. Ik zou deze manier van actievoeren zelf niet kiezen, maar ik begreep de actievoerders wel. Ook Rutte werd wakker en beseftte dat het voor de boeren menens was.

Het doel van de demonstraties was om aandacht te vragen voor de problematiek van de boeren. Politici deden alsof wij dé oorzaak van de stikstofcrisis waren en dat daar alleen de oplossing lag.

‘Wij – en zeker jonge boeren – realiseren ons heel goed dat er dingen anders moeten’

‘Wij worden vaak neergezet als conservatief, en ‘tegen verandering’ maar dat is niet waar’

foto Herman Wouters

Er zijn veel meer sectoren die stikstof uitstoten, zoals Schiphol, maar het leek of die buiten schot werden gehouden. We wilden ook laten zien wat er nog meer leeft binnen de boerensector. Wij worstelen al jaren met prijzen die onder druk staan, klimaatverandering, regelgeving en zwabberend overheidsbeleid. Van de ene regering mocht dit wel en van de volgende dat weer niet. De vele wet- en regelgeving maakt ons werk bovendien steeds moeilijker en dwingt ons soms ook om extra investeringen te doen. Dat zijn geen kleine bedragen. Als je dan niet veel later te horen krijgt dat het weer anders moet, dan is dat frustrerend en ook stressvol want je moet de investeringen wel terugbetalen.

Ik heb in mijn omgeving veel (jonge) boeren om me heen noodgedwongen zien stoppen. Ze ervaren te veel stress en vinden de risico's te groot. Het is momenteel echt *survival of the fittest*. Dat is jammer want het hele land verdient aan de agrarische sector. Er kwam ineens ook discussie over waarom we zuivel en vlees naar het buitenland exporteren. Wat is daar mis mee? We produceren volgens de hoogste standaarden wat betreft klimaat, milieu en dierenwelzijn. Dit leidt tot absurde situaties en dat irriteert me wel. Voor de boeren in Nederland gelden dus strikte regels om aan alle eisen te voldoen, en ondertussen impor-

teren we goedkoop vlees uit Argentinië en eieren uit Oekraïne waar weinig tot geen aandacht is voor milieu en dierenwelzijn. Dat is krom. Daarom zou het goed zijn als we dat soort regelgeving Europees gaan vaststellen zodat het speelveld voor iedereen gelijk is.

De opdracht aan progressieve partijen is om goed te luisteren naar wat er echt speelt in de praktijk van (jonge) boeren. Ga na tegen welke problemen ze aan lopen. Wij worden vaak neergezet als conservatief, en ‘tegen verandering’ maar dat is niet waar. Wij – en zeker jonge boeren – realiseren ons heel goed dat er dingen anders moeten. Wij willen altijd vooruit en ook veel bereiken, zeker als het gaat om duurzaamheid, maar daar moeten we ook de tijd voor krijgen. Dat werkt niet als het beleid steeds verandert. De agrarische sector is het beste gebaat bij reële prijzen en langetermijnbeleid. Dat we weten wat er de komende 20 tot 25 jaar gaat gebeuren en wat er van ons verwacht wordt. Dan kunnen we daarop anticiperen. En laat vooral jonge boeren die door willen gaan met boeren, doorgaan en laat degenen zonder opvolger met een goede regeling vrijwillig stoppen.’ ■

door Carina Kralt-Bos

Jongeren zijn niet alleen kwetsbaar, maar vooral ook krachtig. Het is dan ook een gemiste kans om jongeren niet te betrekken bij onderwerpen die hen aangaan. Voor het welzijn van jongeren zelf, maar ook voor de samenleving als geheel is het belangrijk om ze de kans te geven verschil te maken en vernieuwing teweeg te brengen, zoals zij dat als geen ander kunnen.

door
 Kayla Green
 Lydia Krabbendam
 René Veenstra
 Anna van Duijvenvoorde
 Lucrees Nauta-Jansen
 Hilleke Hulshoff Pol
 Eveline Crone

Generatie NU

Waarom de kracht van jongeren serieus genomen moet worden

Hoewel het met de meeste jongeren goed gaat, ervaren steeds meer jongeren mentale klachten en prestatiedruk. Ongeveer één op de drie jongeren heeft veel last van stress. Ook voelt 44 procent van de jongeren zich eenzaam. De jeugd van tegenwoordig groeit op in een snel veranderende samenleving, wat de nodige druk met zich mee kan brengen. Jongeren gaan hier verschillend mee om. Waar sommige jongeren willen bijdragen aan verandering en in protest komen, voelen andere zich juist verlamd. Adolescenten zijn relatief gevoelig, zowel op maatschappelijk, sociaal als politiek gebied. Dat maakt het tot een unieke fase in het leven met zowel kansen als kwetsbaarheden.

Het brein in ontwikkeling

De adolescentie en de jongvolwassenheid zijn unieke en vormende fases voor de sociaalemotionele ontwikkeling. Deze periode, tussen de 10 en 24 jaar, markeert de overgang van kindertijd naar volwassenheid. In vergelijking met kinderen en volwassenen zijn jongeren gevoeliger voor sociale prikkels zoals beloningen, ervaren ze emoties intenser en vertonen ze vaker stemmingsschommelingen. Deze gedragsveranderingen corresponderen met veranderingen in de hersenen.

Tijdens de adolescentie ondergaan de hersenen een 'groeispurt', waarbij verbindingen tussen hersengebieden worden versterkt of verzwakt. De snelheid van deze veranderingen varieert per hersengebied. Hersengebieden betrokken bij beloning en motivatie ontwikkelen eerder en vertonen een piek in neurale activiteit bij ongeveer 15 of 16 jaar. Daarentegen blijven hersengebieden die betrokken zijn bij emotieregulatie en cognitieve controle, zoals de prefrontale cortex, tot begin twintig nog volop in ontwikkeling. Deze disbalans in de ontwikkeling van het puberbrein maakt dat jongeren vaker geneigd zijn om impulsief te reageren, vaker risico's nemen, minder goed over consequenties nadenken en vaker worstelen met hun emoties en gevoelens.

Invloed van de omgeving

Het jongerenbrein is niet alleen maar kwetsbaar. Wetenschappelijke studies laten zien dat de hersenen van jongeren tijdens de groeispurt heel flexibel zijn, wat onder meer nodig is voor leren en creativiteit. Uiteindelijk groeien de meeste jongeren op tot volwassenen zonder ernstige mentale gezondheids- of welzijnsproblemen. Veel 'problemen' tijdens de adolescentie zijn vaak onderdeel van een normatieve ontwikkeling. Toch maken jongeren en jongvolwassenen de laatste jaren vaker melding van psychische klachten. Zo is prestatiedruk de afgelopen twintig jaar verdrievoudigd onder jongeren, geeft twee op de vijf jongeren aan zich zorgen te maken over geld en maakt 44 procent zich in meer of mindere mate zorgen over de toekomst. Daarnaast stijgt het aantal zelfmoordpogingen onder jongeren.

Mogelijke verklaringen voor deze trends moeten niet alleen in het individu gezocht worden, maar ook in de sociale omgeving en systemen waarin jongeren opgroeien. Jongeren groeien namelijk niet alléén op, maar samen met anderen. Ze staan onder invloed van diverse externe factoren in hun omgeving, bijvoorbeeld vrienden, familie, sociale media. Deze kunnen zowel dichtbij als ver weg zijn. Uit onderzoek van de Erasmus Universiteit Rotterdam bleek dat jongeren evenveel prestatiedruk ervaren van hun ouders als van hun docenten, maar dat de meeste druk voortkomt uit henzelf en de maatschappij. Zo zijn de school, de buurt en een veranderende samenleving systemen waarin jongeren moeten leren navigeren, met zowel kwetsbaarheden als kansen. Het groot-schalige landelijke GUTS-programma (*Growing Up Together in Society*) heeft als doel de invloed van deze verschillende werelden op opgroeiende jongeren te begrijpen [zie kader].

De precieze invloed van de verschillende leefwerelden op jongeren verschilt per individu. Jongeren uit gezinnen met sociaaleconomische uitdagingen (bijvoorbeeld armoede) groeien vaak op in wijken met minder groen, meer luchtvervuiling, minder sociale voorzieningen en hogere criminaliteit. Deze ongelijke startpositie kan hen kwetsbaarder maken voor mentale problemen. Tegelijkertijd kunnen jongeren ook veerkrachtig zijn.

Juist jongeren hebben de behoefte om zich in te zetten voor een groter doel

Een essentiële vraag is waarom sommige jongeren kwetsbaarder zijn, terwijl anderen juist sterker worden in uitdagende situaties. Verschillende studies tonen aan dat ouders en verzorgers een beschermende rol kunnen spelen in het welzijn van jongeren tijdens moeilijke tijden. Ook leeftijdsgenoten en vrienden kunnen via sociale banden en ondersteuning positieve effecten hebben op de ontwikkeling van jongeren, maar hun invloed kan ook negatief zijn. Het is belangrijk te onderkennen dat sommige jongeren met meer en grotere uitdagingen te maken krijgen dan anderen.

Effecten van crises

Elke generatie jongeren wordt geconfronteerd met nieuwe maatschappelijke uitdagingen, die van

invloed kunnen zijn op hoe zij zich door de adolescentie navigeren. Onze huidige samenleving kent grote mondiale problemen zoals klimaatverandering, oorlogen, armoede en de nasleep van de COVID-19 pandemie. Hoewel alle jongeren hier in zekere mate mee te maken hebben, variëren de effecten van grote maatschappelijke crises op hun dagelijks leven. De groeiende onzekerheid over de toekomst als gevolg van deze crises treft niet iedereen op dezelfde manier. Wat voor de één een ver-van-mijn-bed-show is, heeft voor de ander directe gevolgen in het dagelijks leven. De COVID-19 pandemie had meer nadelige gevolgen voor de mentale gezondheid en het welzijn van jongeren die opgroeien in gezinnen met financiële instabiliteit en geldzorgen. Dat gold ook voor jongeren met een ouder met mentale problemen, jongeren die al vóór de pandemie mentale problemen hadden, of jongeren die thuis verwaarloosd of mishandeld werden. Klimaatverandering leidt bij sommige jongeren tot strijdbaarheid en de bereidheid om actie te voeren, waar anderen juist verlamd raken van het negatieve toekomstbeeld over de leefbaarheid van onze planeet.

Een ander kenmerk van de huidige generatie is dat zij de eerste zijn die vanaf geboorte opgroeien in een samenleving waarin internet en sociale media niet meer weg te denken zijn. Er is momenteel veel belangstelling voor de invloed die sociale media spelen op de mentale gezondheid en het welzijn van jongeren. Vooral de negatieve gevolgen worden uitgelicht, zoals online pestgedrag, een laag zelfbeeld en polarisatie. Wetenschappelijk onderzoek laat tot dusver zien dat sociale media niet altijd of voor iedereen slecht zijn. Er zijn ook jongeren die juist positieve ervaringen hebben na het gebruik van sociale media. Denk aan jongeren die online aansluiting vinden bij anderen en zich geaccepteerd voelen, maar offline niet. De effecten verschillen per individu. De meeste onderzoeken naar sociale media en het welzijn van jongeren kijken bovendien enkel naar samenhang, waarbij uitspraken over oorzaak en gevolg niet mogelijk zijn.

Het is onmogelijk om één duidelijke oorzaak aan te wijzen voor de stijging in mentale problemen onder jongeren. Zo heeft de COVID-19 pandemie in bijna alle gevallen onderliggende problemen verergerd, die voorheen wellicht minder zichtbaar waren maar wel degelijk aanwezig waren. Het gaat om een samenspel van individuele (bijvoorbeeld biologisch of emotioneel), interpersoonlijke (bijvoorbeeld sociale relaties met anderen) en sociologische (bijvoorbeeld veranderingen in de maatschappij) processen die alle op eigen wijze invloed hebben op elkaar en daarmee op het ontstaan van mentale problematiek.

Creativiteit, impact en vernieuwing

Zowel de wetenschap als de samenleving hebben lange tijd veel aandacht besteed aan de negatieve en ongunstige gedragingen die typerend zijn voor de adolescentie, zoals impulsiviteit en misbruik van alcohol en drugs. Maar de adolescentie is ook een periode van mogelijkheden en positieve veranderingen, zoals in prosociaal gedrag (gedrag dat bedoeld is om een ander te helpen) en creativiteit. Jongeren kunnen vaak makkelijker en beter out-of-the-box denken dan volwassenen, waardoor ze vaker met innovatieve ideeën komen. Jongeren zijn daarmee de motor van vernieuwing in onze samenleving. Dat blijkt niet alleen uit dat muziek- en modetrends vaak bij jongeren beginnen, maar is ook te zien in opkomende bewegingen in de samenleving. Bij demonstraties en protesten staan jongeren vaak voorop om hun stem te laten horen. Er wordt soms onterecht gedacht dat jongeren alleen aan zichzelf denken, want juist jongeren hebben de behoefte om zich in te zetten voor een groter doel. Tijdens de COVID-19 pandemie hadden met name jongvolwassenen een sterk verlangen om bij te dragen aan de maatschappij, maar tegelijkertijd ervoeren ze weinig mogelijkheden om dit ook daadwerkelijk te doen. Ook in gesprekken met jongeren over andere maatschappelijk thema's zoals prestatiedruk, kansenongelijkheid en klimaatverandering kwam steeds naar voren dat zij zich niet gezien of gehoord voelen.

Het is een gemiste kans om jongeren niet te betrekken bij onderwerpen die ze aangaan. Allereerst is het voor het welzijn van jongeren zelf belangrijk dat zij mogelijkheden en kansen krijgen om van waarde te zijn voor de samenleving. In een recent onderzoek gaf een deel van de jongeren aan zich zorgen te maken over de leefbaarheid van onze planeet en dat deze zorgen invloed hebben op hun welzijn. Maar dezelfde jongeren ervoeren ook kracht wanneer ze in staat waren om hun zorgen samen met anderen om te zetten in acties. Het samenwerken met anderen, met elkaar impact maken en vernieuwing najagen is vormend voor de ontwikkeling van jongeren. Jongeren kunnen een waardevolle rol spelen in het verbinden van wetenschap met beleid, met name in het vertalen van wetenschappelijke inzichten naar concrete actiepunten. Het is daarom ook voor wetenschappers en beleidsmakers belangrijk om het perspectief van jongeren mee te nemen in beslissingen en keuzes. Daarnaast zullen de jongeren van nu over tien tot twintig jaar de grootste rol op de arbeidsmarkt spelen, wat het investeren in hun welzijn ook vanuit economisch perspectief belangrijk maakt. In onderzoeken samen met jongeren over de vraag welke concrete oplossingen nodig waren voor de maatschappelijke uitdagingen waarmee

zij te maken hadden, gaven jongeren steeds aan dat een geïntegreerde en collectieve aanpak noodzakelijk is. Er is niet één oorzaak en daarmee ook niet één oplossing. Jongeren, docenten, ouders, jongerenwerkers, wetenschappers, beleidsmakers en andere professionals moeten hierin samen optrekken.

De kern daarbij is om de kracht van jongeren goed te benutten door hun stem serieus te nemen. Laat ze meedoen in onze gezamenlijke zoektocht naar oplossingen, biedt ze kansen om verschil te maken en geef ze de ruimte om vernieuwing teweeg te brengen, zoals zij dat als geen ander kunnen. ■

GUTS Growing Up Together in Society

De auteurs van deze bijdrage zijn aangesloten bij GUTS, een transdisciplinair project met als doel om te onderzoeken hoe jongeren optimaal kunnen opgroeien in een complexe samenleving. Hoe kunnen jongeren de beste versie van zichzelf worden op het gebied van persoonlijke groei, onderwijs, vriendschappen en een betrokken rol hebben in de samenleving? Wat gebeurt er wanneer iemand niet slaagt om zich aan de regels van de samenleving te houden, zoals jongeren die al op jonge leeftijd met justitie in aanraking komen? Onderzoekers van zeven universiteiten in Nederland met uiteenlopende expertises werken hierin samen. GUTS bouwt op de creativiteit en kracht van jongeren en probeert met behulp van zogeheten *Living Labs* de kloof tussen wetenschap en samenleving te overbruggen.

gutsproject.com

Melissa Koutouzis

Leeftijd: 36 jaar

Werk: communicatiecoördinator
bij Transnational Institute

Ging de straat op voor:
het recht op huisvesting

 JONG &
ACTIVIST

‘Sinds mijn achttiende ben ik 31 keer verhuisd’

‘Mijn eerste demonstratie was tegen de verkoop van sociale huurwoningen in Amsterdam. Begin twintig was ik. Daarna volgden onder meer klimaatmarsen en protesten tegen handelsverdrag TTIP [tussen de Verenigde Staten en de Europese Unie, red.].

Ik kom uit een activistisch nest. Mijn stiefvader was onderdeel van de protestbeweging in de jaren '60, mijn moeder is journalist, veel vrienden van mijn ouders waren ooit krakers. Ik ben opgevoed met verontwaardiging over onrecht en klimaatverandering. Thuis leerde ik: je hebt het geluk hier en bijvoorbeeld niet in een oorlogsgebied te wonen; en dat brengt met zich mee dat je de verantwoordelijkheid draagt om je in te zetten voor mensen die het minder goed hebben. En: stemmen bij verkiezingen is vanzelfsprekend, maar niet voldoende om maatschappelijke veranderingen te realiseren.

Inmiddels woon ik samen met mijn geliefde in een sociale huurwoning, maar sinds mijn achttiende ben ik 31 keer verhuisd. Mijn woonplekken waren meestal tijdelijk of te duur. Toen ik een tijd in Berlijn woonde, kwam ik in aanraking met de woningbeweging die een referendum wilde organiseren om grote vastgoedbedrijven te onteigenen en woningen weer betaalbaar te maken. Het inspireerde mij hoeveel mensen ze daarvoor konden mobiliseren, en ik dacht: ook in Nederland moeten we door de straat op te gaan een socialer woonbeleid kunnen opeisen.

Terug in Nederland ging ik me verdiepen in de vraag waarom wonen in Amsterdam onbetaalbaar was en de politiek daar niets aan deed. Hierover sprak ik onder meer met Cody Hochstenbach [sociaal geograaf aan de Universiteit van Amsterdam, red], nog voordat zijn boek *Uitgewoond* verscheen. En ik realiseerde me dat iedereen die zich de afgelopen twintig jaar op een institutionele manier met wonen had beziggehouden, gefaald heeft. Vanuit een neoliberale ideologie heeft de politiek er bewust voor gekozen om wonen, vastgoed en grond te promoten als winstmodel voor vermogende mensen, en bijna niemand bekommerde zich om de gevolgen: torenhoge huizenprijzen en een tekort aan betaalbare huurwoningen.

Ik was ervan overtuigd dat ik met dit verhaal mensen de straat op kon krijgen voor de woonproblemen. Na een paar jaar lang heel veel koffiedrinken met allerlei mensen en organisaties, van de Woonbond tot corporaties maar ook preciaire huurders en dakloze mensen, ontmoette ik mijn latere medeorganisatoren Sander van der Kraan en Mieke Megawati Vlasblom, die net zo verontwaardigd waren over het onderwerp als ik. In 2021 hadden we een brede coalitie van 150 organisaties die bereid waren te demonstreren voor huisvesting, en in de zomer lukte het: 17.500 mensen stonden in het Westerpark in Amsterdam. Dat was de start van een golf van grote en kleinere woonprotesten door het hele land.

Demonstreren doe ik enigszins tandenknarsend en niet voor mijn plezier. Ik zie het als een praktisch middel om je stem te laten horen, nooit als doel op zich. Maar er moest iets gebeuren aan het enorme tekort aan betaalbare huurwoningen en de preciaire positie van veel huurders, van wie de belangen nauwelijks vertegenwoordigd zijn in de politiek. Toch zijn losse demonstraties nog niet hetzelfde als daadwerkelijke tegenmacht. Dat is wat mij betreft de volgende stap, bijvoorbeeld in de vorm van massale huurstakingen.

‘Het woonprobleem gaat ten diepste om machtsongelijkheid, iets waar we het in Nederland niet graag over hebben’

Het woonprobleem gaat ten diepste om machtsongelijkheid, iets waar we het in Nederland niet graag over hebben. Maar hoe democratisch is een land waar je als bewoner van een sociale huurwoning bijna geen inspraak hebt in je woonsituatie en je leefomgeving? Je mag blij zijn dat je een woning hebt, is de impliciete boodschap. Schimmel in je huis? Dat is jouw probleem. Daarom moeten corporaties ook gedemocratiseerd worden: de beslissingsmacht moet terug naar huurders.

Banken, ontwikkelaars, *private equity* bedrijven, particuliere verhuurders en beleggers verzetten zich actief tegen elke vorm van huurders- en prijsbescherming: zij verdienen meer als de prijzen onbegrensd zijn. Wonen is gekaapt door het kapitaal, en dat is de reden dat de 'woningmarkt' niet functioneert. Bouwplannen genoeg, maar we bouwen niet waar vraag naar is – sociaal en betaalbaar – maar waar de woonindustrie het meest aan verdient. Veel marktpartijen weigeren om voor minder rendement te bouwen en de overheid dwingt dit niet af. En vluchtelingen krijgen nu de schuld van de wooncrisis, terwijl falend overheidsbeleid de oorzaak is.

De overheid stimuleert en subsidieert het kopen van een huis. Veel mensen die comfortabel wonen in een koophuis hebben geen idee van de onzekerheid, stress en het leed van de mensen die te maken hebben met woononzekerheid. Die werelden liggen zo ver uit elkaar dat het feit dat adequate huisvesting een collectieve, maatschappelijke zaak is, vaak wordt ontkend. Het komt mensen met een koophuis ook goed uit om hypotheekrenteaftrek niet te zien als subsidie, maar als iets dat normaal is. Dat scheelt hun in totaal miljarden.

De verheerlijking van het huiseigenaarschap is schadelijk voor de solidariteit in de samenleving. De opdracht voor progressieve partijen is dan ook om op te komen voor kopers én huurders, en op dit moment vooral voor huurders – ook al is dat electoraal minder interessant voor D66. Ook moeten progressieve partijen keihard oppositie

'In de geest van Hans van Mierlo zou D66 moeten werken aan democratie voor iedereen, ook voor de meest precare huurders'

foto Herman Wouters

durven te voeren tegen de machtige vastgoedlobby die nu klaagt over het feit dat de huren worden begrensd. Wanneer grond wordt gebruikt om te speculeren op prijsstijging, in plaats van dat er woningen op worden gebouwd, moet de overheid die grond bovendien durven te onteigenen. Dat is niet radicaal maar logisch, vanuit democratisch perspectief. In de geest van Hans van Mierlo zou D66 moeten werken aan democratie voor iedereen, ook voor de meest precare huurders.

De woonprotesten hebben op de korte termijn misschien weinig opgeleverd, maar op de lange termijn hebben we wel degelijk wat rimpelingen veroorzaakt. Het streven naar brede volkshuisvesting en de gedachte dat wonen een recht is, zijn terug van weggeweest. En ja, er zijn beleidsaanpassingen gedaan, zoals het afschaffen van de verhuurdersheffing en het opkoopverbod. Er is nog een lange weg te gaan, hypotheekrenteaftrek en andere perverse prikkels zijn er nog steeds. Maar iets dat in twintig jaar is afgebroken, kunnen wij niet in drie jaar opbouwen.' ■

door **Suzanne van den Eynden**

Ook onder scholieren werd de PVV bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen de grootste. Jongeren waarderen de liberale democratie nog altijd, maar minder sterk dan oudere generaties. Deze conservatieve 'draai' van jongeren is te verklaren door meerdere veranderingen in de samenleving en brengt politieke keuzes met zich mee.

door **Tim Reeskens & Quita Muis**

WORDDEN JONGEREN CONSER VATIEVER?

Voorafgaand aan de Tweede Kamer-verkiezingen van november 2023 maakte ProDemos de resultaten bekend van haar Scholierenverkiezing. Uit deze bevraging onder Nederlandse jongeren bleek dat ook zij met 15,8 procent van de stemmen de PVV tot de grootste partij van Nederland zouden verkiezen; Forum voor Democratie volgde met 13,3 procent. GroenLinks-PvdA en D66 stonden op respectievelijk de vierde en vijfde plaats met allebei iets meer dan 10 procent van de scholieren.

Wat verklaart deze resultaten? Enkele analyses in de pers wezen er onder meer op dat de succesvolle partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum goed gebruik maken van 'snackable content' op de sociale media: visueel aantrekkelijke berichten met een heldere boodschap. Maar dergelijke campagne-effecten gaan voorbij aan meer structurele trends: we zien in ons Europees waardenonderzoek namelijk dat jongeren iets conservatiever worden.

Culturele terugslag

Ongeveer een halve eeuw geleden stelde de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart dat er in de Westerse wereld sinds de Tweede Wereldoorlog een 'stille revolutie' gaande is. Heel langzaam maken traditionele waarden, met nadruk op materiële

le zekerheid, religie en autoriteit, plaats voor moderne waarden. Deze moderne waarden omvatten de vrije keuze, de kwaliteit van het leven, de zorg voor het klimaat en inclusiviteit, zoals positieve opvattingen over immigranten, gendergelijkheid en tolerantie tegenover LHBTIQ+. Opgroeien in de materiële welvaart van na de Tweede Wereldoorlog heeft geleid tot het omarmen van progressieve waarden. De oudere, conservatievere generaties die in meer materieel en existentieel onzekere tijden zijn opgegroeid, worden langzaam vervangen door jongere generaties die, door economische groei, in materiële voorspoed zijn grootgebracht.

Het inzicht dat economische voorspoed leidt tot meer progressieve waarden, botst duidelijk met het recente succes van radicaal-rechts. Volgend op de verkiezing van Donald Trump tot Amerikaanse president, het electorale succes van Viktor Orbán en Marine Le Pen, alsook de Brexit, probeerde Inglehart dan ook verklaringen te vinden voor deze autoritaire reflex. Samen met zijn collega Pippa Norris schoof hij het begrip 'cultural backlash' naar voren: door blootstelling aan progressieve veranderingen, bijvoorbeeld een wettelijke regeling voor euthanasie, de verruiming van abortus en de openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht, zouden oudere generaties nog conservatiever zijn geworden om zo de samenleving te beschermen tegen doorslaande cultuurverandering.

**HET INZICHT DAT
ECONOMISCHE VOORSPOED
LEIDT TOT MEER
PROGRESSIEVE WAARDEN,
BOTST DUIDELIJK MET
HET RECENTE SUCCES
VAN RADICAAL-RECHTS**

We zien die culturele terugslag niet alleen bij oudere generaties, maar ook onder jongeren. Norris en Inglehart waren hier niet blind voor, want ook zij zien dat kortstondige rebellie, waaronder een rechts-radical stem, aantrekkelijk is voor tieners. Maar met het afwerpen van de rebellie verdwijnt ook de radicale tegenstem, stellen Norris en Inglehart. Wanneer jongeren dus eerder conservatieve waarden omarmen, zou dit eerder duiden op wat we een 'leeftijdseffect' noemen: uitingen die samengaan met een specifieke fase in het leven. Het zou niet wijzen op een generatie-effect waarbij de waarden die jongeren ontwikkelen op jonge leeftijd relatief stabiel blijven over de gehele levensloop.

De verklaring van het leeftijdseffect werd enkele jaren geleden genuanceerd door onderzoek van politicologen Roberto Foa en Yascha Mounk. Zij waren een van de eersten die de spreekwoordelijke knuppel in het hoenderhok gooiden door op basis van data te laten zien dat de jongste generaties meer en meer aangetrokken worden door antidemocratische sentimenten – ook in Nederland. Zo is een aanzienlijk percentage van de jongeren bereid om democratisch tot stand gekomen wetten opzij te schuiven om complexe en urgente problemen op te lossen, zoals immigratie en klimaat. Daarnaast staan jongere generaties conservatiever tegenover vrijheden zoals abortus dan voorgaande generaties, ondanks hun veel hogere opleiding en minder religieuze opvoeding.

De vier D's

Om de processen achter een conservatievere 'draai' van jongeren bloot te leggen, halen we inspiratie uit het werk van politicologen Roger Eatwell en Matthew Goodwin. Zij wijzen op vier transformaties van de Europese samenleving die kunnen verklaren waarom jongeren zich aangetrokken voelen tot een meer autoritair gedachtegoed, met name *Distrust* en *Dealignment* op politiek gebied, en *Destruction* en *Deprivation* op cultureel en economisch gebied.

Distrust – wantrouwen – is de eerste grote verandering, en verwijst naar een verhoogd wantrouwen tegen politici en instituties in het algemeen. Volgens Eatwell en Goodwin bestaat een algemene argwaan over de intenties en verborgen agenda van de 'corrupte' elite, die verder gevoed wordt door een opeenstapeling van crises. Denk hierbij aan de financiële crisis van 2008/9, de vluchtelingen crisis van 2015 en de afwikkeling van de COVID-19 pandemie; of het toeslagenschandaal, de gaswinning in Groningen en de boerenprotesten in Nederland.

HET WEGVALLEN VAN TRADITIONELE STRUCTUREN KAN ONZEKERHEID IN DE HAND WERKEN, WAT ALS ZODANIG KAN LEIDEN TOT EEN HANG NAAR MEER TRADITIONELE WAARDEN

Dealignment – de afname van loyale kiezers en hun sterke verbinding met gevestigde partijen – is de tweede grote verandering. Doordat mensen zich minder sterk met een partij identificeren, zijn er meer mogelijkheden voor nieuwe partijen. Dit proces destabiliseert de politieke arena, waardoor er meer ruimte is voor autoritaire en populistische partijen. Dit proces is ook in Nederland gaande: traditionele partijen zijn nog erg populair onder de oudere generaties die de verzuiling hebben meegemaakt.

Destruction – letterlijk vertaald naar 'vernietiging' – staat voor het verdwijnen van een gezamenlijke identiteit en gedeelde normen en waarden. Het gaat hierbij niet enkel over het vervagen van een nationale identiteit onder invloed van globalisering en immigratie, maar ook over het vervagen van andere traditionele groepsidentiteiten, zoals sociale klasse en religie. Mensen zijn sociale wezens die betekenis halen uit de sociale groepen waar ze deel van uitmaken. Het wegvallen van traditionele structuren kan onzekerheid in de hand werken, wat als zodanig kan leiden tot een hang naar meer traditionele waarden als veiligheid, conformisme en gehoorzaamheid onder de jongere generaties.

Deprivation, oftewel toenemende gevoelens van materiële onzekerheid (doorgaans niet gebaseerd op objectieve gronden) voortkomend uit economische ontwikkelingen, is de laatste grote maatschappelijke verandering. In de huidige neoliberale economie is de primaire taak van de overheid niet langer het collectief welzijn, maar de bescherming van de marktwerking, aldus Eatwell en Goodwin. De toegenomen deelname aan het

TERWIJL DE ALGEMENE WELVAART DE AFGELOPEN DECENNIA IS GESTEGEN, IS OOK DE ONZEKERHEID OVER DE TOEKOMST GEGROEID

onderwijs en ontwikkeling van de kenniseconomie hebben ervoor gezorgd dat de jongste generatie de hoogst opgeleide ooit is. Dit gaat gepaard met diploma-inflatie, waarbij wordt gevreesd dat diploma's aan waarde inboeten. Jongeren, vooral de praktisch opgeleiden, werken daarnaast vaker in onzekere omstandigheden; hoger opgeleiden lopen dan weer het risico ten prooi te vallen aan de 'kunstmatige-intelligentie-maatschappij' die een bedreiging vormt voor hun banen. Tot slot leidt ook de wooncrisis tot onzekerheid onder jongeren; jongeren wonen langer in te dure huurwoningen nadat zij – veel later dan vorige generaties – het ouderlijk huis eindelijk hebben kunnen verlaten. Dus terwijl de algemene welvaart de afgelopen decennia is gestegen, is ook de onzekerheid over de toekomst gegroeid.

Van de vier mechanismen die Eatwell en Goodwin naar voren schuiven, is vooral *dealignment* – de afname van loyaliteit aan traditionele partijen – sterk aanwezig onder jongeren; het is bijvoorbeeld niet zo dat jonge generaties zich meer gedeprimeerd voelen. Maar de vier D's zijn ook eenvoudig te linken aan de originele inzichten van Inglehart. De huidige maatschappelijke veranderingen vergroten economische en culturele instabiliteit, waardoor jongeren teruggrijpen op waarden als veiligheid, stabiliteit en sterk leiderschap die een antwoord kunnen bieden op deze instabiliteit.

Sociale media en waarden

Ondanks de verschillende transformaties die gepaard gaan met onzekerheid, willen we geen pessimistisch beeld schetsen over de waarden van de jeugd van tegenwoordig. Ons Europees waarden-

onderzoek, dat elke negen jaar wordt gehouden in verschillende Europese landen, liet in 2008 al zien dat jongeren niet progressiever zijn dan de vorige generaties. In de meest recente dataverzameling van 2017 zagen we dit patroon bevestigd en zagen we dat jongeren zelfs iets conservatiever werden. Echter, jongeren waarderen de liberale democratie als politiek systeem nog altijd sterk – alleen niet zo sterk als de generaties voor hen dat doen. Bovendien krijgen we steeds beter zicht op de oorzaken van deze terugslag, omdat we inzichten zoals deze van Eatwell en Goodwin ook kunnen toetsen bij jongeren. De materiële onzekerheid van de jeugd valt wel te verzachten, al vereist dit politieke keuzes, zoals de woningnood verminderen. De huidige politieke debatten raken vele thema's aan, maar de voor jongere relevante keuzes worden hierdoor niet gemaakt. Dit kan bovendien negatieve invloed hebben op het vertrouwen in de politiek.

Tegelijkertijd zijn er culturele processen waarvan we de gevolgen voor de waardenontwikkeling bij jongeren nog niet voldoende in kaart hebben. Eén voorbeeld hiervan is de rol van nieuwe technologieën en sociale media. We hebben hun rol reeds kort aangehaald als mogelijk campagne-effect, omdat politieke partijen sociale media anders inzetten. Maar tegelijkertijd zijn jongeren de eerste generatie die verweven is met sociale media. Mobieltjes zijn recent verbannen uit scholen om zo de concentratie van leerlingen te verhogen en sociale media worden sterk in verband gebracht met afnemend welbevinden van jongeren. Daartegenover staat dat sociale media jongeren ook sociale netwerken en bronnen van identiteit kunnen aanreiken, en dus onzekerheid kunnen verminderen. De invloed van deze nieuwe technologieën op de ontwikkeling van waarden is nog niet volledig onderzocht, terwijl hun rol binnen de huidige samenleving niet mag worden onderschat. ■

Tim Reeskens is universitair hoofddocent aan het Departement Sociologie van Tilburg University, en nationaal programmadirecteur van de European Values Study en het European Social Survey; hij coördineert het Jean Monnet Centre of Excellence of European Values. Quita Muis is universitair docent aan het Departement Sociologie van Tilburg University en lid van het Scientific Committee van de European Values Study. Deze bijdrage is een beknopte versie van het hoofdstuk *De jeugd van tegenwoordig: Moeten we ons zorgen maken over een autoritaire terugslag onder jongeren?* in het boek *Raadsele van de maatschappij: Honderd jaar sociologie in Nederland*, Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken (Van Gennip, 2022).

Literatuur

Eatwell, R. & Goodwin, M. J. (2018). *National populism. The revolt against liberal democracy*. Pelican Books.

Foa, R. S. & Mounk, Y. (2016). *The danger of deconsolidation: the democratic disconnect*. *Journal of democracy*, 27(3), 5-17.

Inglehart, R. (1977). *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press.

Norris, P. & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press.

De jongeren van vandaag groeien op in tijden van klimaatverandering en ecologische crises. Wat betekent dit voor hen? En wat hebben zij nodig van een sociaal-liberale partij?

door Jenna Spitzer, Anne-Wil Kramer & Sander Thomaes

Waarom jongeren niet kunnen wachten

KLIMAAT OP PAUZE

Klimaatverandering vormt een bedreiging voor vrijwel iedereen, maar zeker voor jongeren. Jongeren van vandaag zullen naar verwachting drie tot zes keer meer extreme weersomstandigheden meemaken in hun leven dan oudere generaties. Extreem weer kan levensbedreigend zijn en bestaande ongelijkheden in de wereld verergeren. Dit gebeurt, bijvoorbeeld, als jongeren geen toegang meer hebben tot onderwijs, gezondheidszorg of schoon water. Naast acute klimaatrisico's zoals extreme weersomstandigheden, kunnen ook chronische klimaatrisico's zoals ecologische verarming een bedreiging vormen voor de ontwikkeling en het welzijn van jongeren.

UNICEF schat dat 99 procent van alle kinderen ter wereld momenteel wordt blootgesteld aan minstens één klimaatrisico. Het is niet voor niets dat zij de klimaatcrisis een 'kinderrechten crisis' noemen.

Klimaatangst

Het zal geen verrassing zijn dat veel jongeren zich zorgen maken over klimaatverandering. In groot onderzoek naar de emoties die klimaatverandering oproept, bleken jongeren het meest bezorgd – meer dan volwassenen. Sterker nog, in een onderzoek onder 10.000 jongeren uit tien landen gaf 75 procent van de jongeren aan de toekomst beangstigend te vinden; 45 procent zei dat hun gevoelens over klimaatverandering hun dagelijks leven en functioneren negatief beïnvloeden; en 59 procent zei het gevoel te hebben dat overheden hen en toekomstige generaties in de steek laten door hun passiviteit.

Ook in Nederland maken jongeren zich zorgen. Bijna alle jongeren ervaren soms negatieve gevoelens door de klimaatcrisis. Deze 'klimaatangst' is natuurlijk vervelend en pijnlijk, maar tegelijk ook logisch en nuttig. Jongeren die meer negatieve gevoelens ervaren, zetten deze gevoelens vaak om in actie en zijn bijvoorbeeld meer betrokken bij milieuvriendelijk gedrag. Deze relatie is 'lineair': er zijn geen aanwijzingen dat sterke angst verlammend kan werken of ten koste gaat van milieuvriendelijk gedrag.

Bijna alle jongeren ervaren soms negatieve gevoelens door de klimaatcrisis

Maar er zijn natuurlijk verschillen tussen jongeren. Theoretisch opgeleide jongeren maken zich bijvoorbeeld gemiddeld meer zorgen over klimaatverandering dan praktisch opgeleide jongeren. Hetzelfde zien we bij scepsis over klimaatverandering. In een recent onderzoek onder MBO-studenten gaf 45 procent aan er niet van overtuigd te zijn dat 'de aarde wel echt opwarmt'. Dit is een beduidend groter percentage dan de 18 procent die werd gevonden in een landelijk representatieve steekproef met jongeren uit alle onderwijstrajecten. Deze trend zien we vaak, ook in internationaal onderzoek, en roept de vraag op: welke informatie krijgen jongeren over klimaatverandering? En hoe kunnen we ervoor zorgen dat alle jongeren de kans krijgen voldoende te leren over dit onderwerp?

Jongerenparlement en verplichte generatietoets

Jongeren zijn vaak betrokken bij klimaatbewegingen en -demonstraties. Deze betrokkenheid is leeftijdsafhankelijk. In de tienerjaren vinden veel veranderingen in het brein en het leven van jongeren plaats, die ervoor zorgen dat zij zich graag en goed kunnen inzetten voor de wereld en de mensen om hen heen. Daarnaast denken adolescenten vaak minder fatalistisch over de klimaatcrisis dan volwassenen. Ook zijn ze minder geneigd om copingstrategieën zoals vermindering of ontkenning te gebruiken.

Maar, zoals gezegd, niet alle jongeren zijn zich bewust van de klimaatcrisis en kunnen zich hiervoor inzetten. Om jongeren te betrekken bij duurzame verandering hebben ze steun nodig van hun

omgeving en de bredere maatschappij waarin ze participeren, bijvoorbeeld via het onderwijs dat ze volgen. Zonder kennis en bewustzijn van klimaatverandering is er geen reden om in actie te komen. Daarom is het belangrijk om klimaatonderwijs een vast onderdeel te laten zijn van het curriculum op alle onderwijsniveaus. Daarnaast is het belangrijk dat jongeren ervaren dat ze met hun (gezamenlijke) inspanningen een verschil kunnen maken. Zonder een gevoel van effectiviteit en hoop dat actie zinvol kan zijn, is er geen reden om te proberen een verschil te maken. Dit betekent dat communicatie en onderwijs over klimaatverandering met zorg moeten gebeuren: met aandacht voor de emoties van jongeren, met voorbeelden van hoe ze bij kunnen dragen aan verandering, en met de boodschap dat een positieve toekomst nog steeds mogelijk is.

Er is ook een belangrijke rol weggelegd voor het gezin. Hier gaat de invloed beide kanten op. Jongeren zijn doorgaans meer betrokken bij klimaatproblematiek als hun gezinsleden dat ook zijn; maar tegelijk kunnen jongeren hun ouders ook aanmoedigen om een duurzamere levensstijl aan te nemen. Onderzoek toont aan dat het hebben van kinderen die betrokken zijn bij klimaatproblematiek een van de belangrijkste redenen is voor volwassenen om zich in te zetten voor het klimaat.

Het is belangrijk om jongeren rechtstreeks te betrekken bij de ontwikkeling van klimaatbeleid. Een recent rapport van het SYNC lab van de Erasmus Universiteit, dat het jongerenperspectief op de klimaatcrisis onderzocht, trok een aantal belangrijke conclusies. Ten eerste: veel jongeren zetten zich al in voor het klimaat. Dat varieert van afval scheiden tot demonstreren en erover praten met anderen. Jongeren geven ook aan dat het hen motiveert wanneer ze het gevoel hebben hun eigen keuzes te kunnen maken, in plaats van dat anderen hun keuzes opleggen. Daarnaast geven jongeren aan dat ze eerder klimaatvriendelijk gedrag vertonen wanneer het duidelijk en tastbaar is hoe klimaatverandering hun persoonlijke leven beïnvloedt.

Tot slot is het voor jongeren belangrijk dat ze het gevoel hebben serieus genomen te worden. Concreet zou de overheid bijvoorbeeld een jongerenparlement en verplichte generatietoets kunnen instellen rondom klimaatbeleid. Jongeren willen graag bijdragen, maar hebben het gevoel niet altijd goed geïnformeerd te zijn en serieus genomen te worden.

Onderwijs en omscholing

De huidige generatie jongeren groeit op met klimaatverandering en gaat een onzekere toekomst

tegemeet. De overheid heeft de verantwoordelijkheid om jongeren te beschermen en te ondersteunen. Veel jongeren willen een steviger, effectiever klimaatbeleid. Uit onderzoek onder Rotterdamse jongeren bleek bijvoorbeeld dat zij vooral systemische veranderingen belangrijk vinden, zoals strengere klimaatregels voor bedrijven. Voor sociaal-liberalen ligt er een belangrijke opdracht om de rechten en de toekomst van jongeren te beschermen.

Een manier om dit te doen is door het gebruik van duurzame energiebronnen (zoals zonne- en windenergie) te stimuleren met innovatief en krachtig beleid. Dit leidt niet alleen tot een vermindering van de CO₂-uitstoot, maar kan ook nieuwe banen creëren en energieonafhankelijkheid bevorderen. Dergelijk beleid zou mensen in staat stellen om in een gezondere omgeving te leven en te werken, wat hun algehele welzijn vergroot.

Jongeren ervaren hun situatie vaak als onrechtvaardig en zijn soms gefrustreerd over de passiviteit van oudere generaties

Door onderwijsprogramma's en omscholingstrajecten te faciliteren die gericht zijn op vaardigheden voor een groene economie, zoals energie-efficiëntie, duurzame technologieën en duurzame landbouw, wordt niet alleen de werkgelegenheid gestimuleerd, maar krijgen mensen ook de kans om zich te ontwikkelen in sectoren die nodig zijn om een duurzame toekomst te realiseren.

Daarnaast is het belangrijk dat klimaatverandering en duurzaamheid vaste onderdelen worden van het curriculum in het basis- en voortgezet onderwijs. Dit betekent dat leerlingen vanaf jonge leeftijd leren over de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering, en over de rol die zij zelf kunnen spelen in het bevorderen van een duurzame wereld. Lesmethoden kunnen variëren van wetenschappelijke lessen over ecologie en energie tot praktische projecten zoals het werken in schooltuinen en afvalscheiding. Dit betekent

uiteeraard dat ook in de opleiding van leraren moet worden geïnvesteerd, zodat zij zich goed toegerust voelen om duurzaamheidsonderwijs te verzorgen.

Gelijke kansen

Daarnaast is beleid nodig om ervoor te zorgen dat de huidige generatie jongeren dezelfde kansen heeft als oudere generaties. Door klimaatverandering staat de jeugd van vandaag voor een toekomst die minder rooskleurig is dan die van hun ouders. Klimaatverandering roept vragen op over intergenerationele rechtvaardigheid. Jongeren ervaren hun situatie vaak als onrechtvaardig en zijn soms gefrustreerd over de passiviteit van oudere generaties. Jongeren die zich zorgen maken over klimaatverandering hebben ook minder vertrouwen in de politiek en in hun toekomst. Effectief klimaatbeleid is dus (ook) een investering in de toekomst van jongeren.

Zolang een grootschalige, effectieve aanpak van klimaatverandering uitblijft, staan de internationale orde en de stabiliteit van de democratische samenleving op het spel. Maar tegelijk biedt het ook een kans om de democratie te versterken. Zoals de betrokkenheid van jongeren bij klimaatprotesten en -rechtszaken illustreert, kan klimaatverandering kansen bieden aan burgers, ook jonge burgers, om hun democratische rechten in de praktijk te brengen. Door jongeren onderwijs te bieden waarin ze leren over de sociale en politieke aspecten van klimaatverandering, kunnen zij zich bewust worden van het belang van klimaatbeleid – niet alleen voor de bescherming van de aarde, maar ook van de democratie. Door jongeren actief te betrekken bij de aanpak van klimaatverandering kunnen we hun bovendien laten zien dat alle stemmen, ook die van jongeren, worden gehoord. ■

Jenna Spitzer promoveert aan de Universiteit Utrecht op innovatieve interventie- en onderwijstechnieken om het duurzaam gedrag van jongeren te stimuleren.

Anne-Wil Kramer is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Leiden en onderzoekt motivatie, welzijn en leren bij jongeren. Daarnaast is ze hoofd onderzoek bij Anywyse, dat didactische audio-leermaterialen en podcasts ontwikkelt.

Sander Thomaes is hoogleraar ontwikkelingspsychologie en doet onderzoek naar duurzaam gedrag van jongeren. Daarnaast is hij vice-decaan onderzoek en impact van de Faculteit Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht.

Verder lezen

Hickman, C., Marks, E., Pihkala, P., Clayton, S., Lewandowski, R. E., Mayall, E. E., ... & van Susteren, L. (2021). Climate anxiety in children and young people and their beliefs about government responses to climate change: a global survey. *The Lancet Planetary Health*, 5(12), e863-e873.

Ipsos. (2021). Nederlanders over klimaatverandering. <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-11/Ipsos%20NOS%20Klimaat.pdf>

Kramer, A., de Groep, S., te Brinke, L., der Cruisjes, R., Fakkkel, M., Spitzer, J., ... & Crone, E. (2024). Jongerenperspectief op de klimaatcrisis. <https://heyzine.com/flip-book/13580f50e2.html#page/1>

UNICEF. (2021). The Climate Crisis is a Child Rights Crisis: Introducing the Children's Climate Risk Index. UNICEF DATA. <https://data.unicef.org/resources/childrens-climate-risk-index-report/>

Van de Wetering, J., Leijten, P., Spitzer, J., & Thomaes, S. (2022). Does environmental education benefit environmental outcomes in children and adolescents? A meta-analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 81, 101782.

Jongerenwerk en jeugdzorg kunnen elkaar versterken als het gaat om die zo belangrijke taak: de zorg voor de meest kwetsbare jongeren en hun gezinnen. Dit vraagt om meer en betere samenwerking en het uitstijgen boven het organisatiebelang. Gezien de lange wachtlijsten en grote tekorten in de jeugdzorg, zijn alternatieven om jongeren te helpen hard nodig.

door **Willeke Manders**

SAMENSPEL ALS ANTWOORD OP DE CRISIS IN DE JEUGDHULP

Het is crisis in de jeugdhulp. Door personeelstekorten, hoge werkdruk, een toenemend aantal jongeren met complexe problematiek en een stagnerende uitstroom zijn de wachtlijsten in de jeugdzorg steeds verder opgelopen. Jongeren die dringend hulp nodig hebben, kwijnen weg op een maandenlange wachtlijst. Dit gaat in tegen het recht van kinderen en jongeren op passende hulp. Terwijl de vraag naar jeugdzorg groeit, kondigt het Rijk forse bezuinigingen aan. De druk op gemeentes om te zoeken naar alternatieven om de jeugdhulp te ontlasten en jongeren in kwetsbare situaties te helpen is groot. Een van deze alternatieven is het versterken van het samenspel tussen jongerenwerk en jeugdhulp.

Straattaal

Jongerenwerkers ondersteunen jongeren op een laagdrempelige manier. Het jongerenwerk is er voor alle jongeren, maar richt zich vooral op jongeren in kwetsbare situaties. Om deze jongeren te bereiken, sluiten jongerenwerkers zich aan bij de leefwereld van jongeren en zijn ze waar de jongeren zijn: bijvoorbeeld op straat, op school of online. Ook sluiten jongerenwerkers zich aan bij de gebruiken en omgangsvormen van jongeren. Zo kennen ze straattaal en 'digi-taal' van jongeren en zijn ze qua uiterlijk en kleding soms nauwelijks van jongeren te onderscheiden. Jongerenwerkers leren jongeren kennen en bouwen een vertrouwensrelatie met hen op door op een open, responsieve en niet veroordelende manier met hen om te gaan. Het helpt daarbij dat jongerenwerkers geen vooraf bepaalde agenda hebben, maar uitgaan van de behoeften, interesses en talenten van jongeren zelf.

Een hulpverlener probeert een jongen uit te leggen dat zijn moeder psychisch kwetsbaar is, dat hij daar last van heeft en dat hij daarmee kan leren omgaan. De hulpverlener ziet dat de jongen ook behoefte heeft aan ontspanning, maar kan hem dit niet bieden. Daarom verwijst zij hem naar het jongerenwerk. Bij het jongerenwerk merkt de jongen dat hij talent heeft voor rappen. Hij vindt hierin een uitlaatklep en is trots op hoe goed hij leert rappen. Naast de hulpverlening die hem leert omgaan met zijn thuissituatie, biedt het jongerenwerk hem een mogelijkheid om te ontspannen, zijn talenten te ontplooiën en andere jongeren te leren kennen.

Een meisje met depressieve en suïcidale gedachten staat op de wachtlijst voor individuele hulpverlening. Via het jongerenwerk krijgt zij alvast groepsgerichte begeleiding aangeboden. Ze ervaart veel steun van de groep en bouwt vriendschappen op met een aantal meisjes uit de groep. Ze geeft aan dat ze de laatste tijd geen suïcidale gedachten meer heeft. Ze voelt zich niet meer alleen en weet bij wie ze terecht kan. Jongerenwerk heeft kunnen voorkomen dat het meisje hulpverlening nodig heeft.

Een aantal jongerenwerkers heeft contact met een groep jonge jongens die betrokken is bij ernstige criminaliteit. Zij merken dat dit op steeds jongere leeftijd gebeurt. De jongerenwerkers winnen regelmatig advies in bij een jeugdhulpverlener hoe zij het beste met deze groep jongeren kunnen omgaan. Het lukt uiteindelijk om het vertrouwen van deze groep jongens te winnen en te behouden.

Het hulpverleningstraject van een meisje van 16 jaar is afgerond. Ze wil graag andere jongeren leren kennen en heeft behoefte aan iemand aan wie ze af en toe haar verhaal kwijt kan. Ze sluit aan bij een meidenactiviteit in het buurthuis en praat af en toe met een meidenwerker. Ook online stelt ze de meidenwerker vragen als ze ergens tegenaan loopt in het dagelijks leven. Daarnaast heeft ze via het jongerenwerk een stage kunnen vinden waar ze werkervaring op kan doen.

Jongerenwerkers helpen jongeren te ontdekken wat belangrijk voor hen is. In een veilige omgeving en met ondersteuning kunnen jongeren zich ontwikkelen op een manier die bij hen past. Zoals een jongere het zelf zegt: *'Je leert er jezelf te vinden en te worden wie je bent'*. Jongeren kunnen langere tijd deelnemen aan de activiteiten van

de dagelijkse leefwereld van jongeren en kunnen hen motiveren om hun problemen serieus te nemen en indien nodig hierbij formele hulp te aanvaarden. Daarnaast vinden jongeren in het jongerenwerk, naast de professionele hulp die zij ontvangen (of na afloop hiervan), een veilige omgeving en een ondersteunend netwerk. Ook als specialistische jeugdzorg wordt afgebouwd, maar ondersteuning nog wel nodig is. Bij veel jongeren die opgroeien in kwetsbare situaties en die jeugdzorg krijgen, ontbreekt een dergelijk netwerk. Een gevolg hiervan kan zijn dat jongeren langer afhankelijk blijven van professionele hulp. Onderzoek laat zien dat 58 procent van jongerenwerkaanbieders samenwerkt met hulpverlening, onder andere om als partners informatie te delen over de thuissituatie en sociale omgeving van jongeren. Ook zijn jongerenwerkers vaak actief betrokken bij gesprekken tussen jongeren en hulpverleners.

Het helpt dat jongerenwerkers geen vooraf bepaalde agenda hebben, maar uitgaan van de behoeften, interesses en talenten van jongeren zelf

het jongerenwerk. Het komt vaak voor dat jongeren contact houden met jongerenwerkers of zelf andere jongeren gaan ondersteunen. Daarnaast proberen jongerenwerkers ze in contact te brengen met personen en instanties die hen verder kunnen helpen, en ondersteunen hen bij het hervinden van het vertrouwen in anderen. Veelal brengen zij jongeren (weer) in verbinding met ouders, hulpverlening, sporten, hobby's, school en/of werk.

Veilige omgeving

Onderzoek naar jongerenwerk laat zien dat jongeren in (specialistische) jeugdzorg er baat bij kunnen hebben. Jongerenwerkers staan dicht bij

Jongerenwerkers zijn vaak in staat om kleine problemen klein te houden en op te lossen in de eigen leefomgeving. Zij kunnen jongeren met lichte problemen alternatieven bieden zoals individuele begeleiding of deelname aan groepsactiviteiten. De inzet van jongerenwerk kan ertoe leiden dat jongeren op den duur minder of geen gebruik meer hoeven te maken van relatief dure professionele jeugdhulp. Soms zijn problemen zodanig complex dat jeugdhulp nodig blijft. Maar als jongerenwerkers zich richten op het voorkomen of verminderen van kleinere problemen in het dagelijks leven, kunnen jeugdhulpverleners zich meer dan nu focussen op de situaties waarbij professionele hulp onmisbaar is.

Hoe kom je tot een krachtig samenspel?

Niet alleen kan jongerenwerk helpen de druk op de jeugdzorg te verminderen, maar de jeugdzorg kan ook van toegevoegde waarde zijn voor het jongerenwerk. Jongerenwerkers komen steeds meer jongeren met zware problematiek tegen en jeugdhulpverleners kunnen advies geven hoe met deze jongeren om te gaan – zoals bij de groep jonge jongens die in de criminaliteit is beland.

De lectoraten Jeugdzorg en Youth Spot (Jongerenwerk) van de Hogeschool van Amsterdam doen onderzoek naar verschillende initiatieven om het samenspel tussen jongerenwerk en jeugdhulp te versterken in Amsterdam. Zij doen dit met de Projectgroep Samenspel in Amsterdam, die bestaat uit Samen voor Jongeren Amsterdam (de samenwerkende jongerenwerk en straathoekorganisaties in Amsterdam), de 10 kernpartners van Hoog Specialistische Jeugd Hulp, het ouder-kind team en de gemeente Amsterdam. Een van de initiatieven die onderzocht worden is W(elzijn) in de wijk (voorheen GGZ in de wijk): een samenwerking van jongerenwerk, straathoekwerk, jeugdhulp, ervaringsdeskundigen en de gemeente. Zij werken samen aan een wijk waarin jongeren met een psychische kwetsbaarheid zich welkom voelen en mee kunnen doen. Een ander initiatief gericht op groepsbegeleiding valt onder de Pilot Samenspel West. Het doel van dit initiatief is dat jeugdhulpverleners in Amsterdam West meelopen op de groep in het jongerenwerk, om mee te denken over sommige jongeren en om gezamenlijk jongeren met zwaardere problematiek te kunnen ondersteunen; en dat jongerenwerkers meelopen in de jeugdhulp (om aanvullende ondersteuning te geven bij persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke participatie).

Jongerenwerkers zijn vaak in staat om kleine problemen klein te houden en op te lossen in de eigen leefomgeving

Laten we er met z'n allen voor zorgen dat jongeren en hun gezinnen op tijd geholpen worden zodat we kunnen voorkomen dat jongeren te lang op wachtlijsten staan, met alle gevolgen van dien. Op 7 september dit jaar luidde de kop boven het hoofdredactioneel commentaar in de Leeuwarder Courant: 'Zelfgekozen dood van Lars (22) is tragisch en onacceptabel. Wachtlijsten voor geestelijke gezondheidszorg zijn veel te lang'.

Ondersteuning bij het dagelijks leven

Er zijn alternatieven voor jeugdzorg, maar dat vraagt dat we anders kijken naar ondersteuning voor jongeren en hun gezinnen in kwetsbare situaties. Zoals de Amsterdamse wethouder Marjolein Moorman het benoemt in de Amsterdamse jeugdvisie: laten we accepteren dat mensen en jongeren van elkaar verschillen en dat ook hun behoeftes kunnen verschillen van elkaar, zonder dat we deze verschillen bestempelen als afwijkingen, stoornissen of foute opvoeding. Laten we jongeren en hun gezinnen ondersteunen bij het dagelijks leven en waar jongeren zijn – op school, online of op straat – zodat dat de plekken worden waar alle jongeren zich goed en veilig kunnen ontwikkelen, zonder dat een aanzienlijk deel van hen daarvoor naar een 'speciale' (en dus aparte) voorziening moet. Dat betekent dat we ondersteuning inzetten om zoveel mogelijk door te laten gaan wat belangrijk is in het leven: school, bewegen, zelfontplooiing, talentontwikkeling en ontmoeting. We denken en handelen daarbij vanuit de oplossingen die jongeren en gezinnen zelf zien zitten en waar zij zelf aan kunnen bijdragen.

Vanzelfsprekend moeten we ook accepteren dat sommige problemen zwaar en complex zijn en dat er geen pasklaar antwoord voorhanden is. Laten we er in ieder geval voor zorgen dat het gezin en de jongere zich echt geholpen voelen en dat ze niet van het kastje naar de muur gestuurd worden. Dit start bij het besef dat de jeugdhulp alléén de problemen niet kan oplossen en dat alleen samenwerking tussen professionals in verschillende domeinen de oplossing kan bieden. Daarbij kan innovatief-denken helpen. Niet altijd is het huidige aanbod passend bij jongeren en hun gezinnen; het vraagt flexibiliteit om gezamenlijk te zoeken naar de beste vorm van ondersteuning voor de betreffende jongere en het gezin. De beschreven voorbeelden laten zien dat samenwerking mogelijk is. Laten we dit samenspel verder versterken, en boven organisatiebelangen uitstijgen in het belang van jongeren en hun gezinnen. ■

Willeke Manders is senior onderzoeker Ondersteuning Jeugd bij het lectoraat Jeugdzorg aan de Hogeschool van Amsterdam.

Verder lezen

Samen werken aan mentale weerbaarheid van jongeren. Sociaal Werk Nederland, 2024.

Marjolein Moorman. Kinderen Eerst! Amsterdamse visie op jeugdzorg.

Lectoraat Jeugdzorg, Hogeschool van Amsterdam. Ontwikkelmogelijkheden in het jongerenwerk voor jongeren in specialistische jeugdzorg.

Felix Elsen en Jon Ord (2023). 'You Don't Get Ditched'—Young People's Mental Health and Youth Work: Challenging Dominant Perspectives. Youth.

Jolanda Sonneveld en Tara van Dijk (2023). Samen groeikansen scheppen. Vakblad sociaal werk.

Jolanda Sonneveld e.a. (2021). Samenspel tussen jongerenwerk en specialistische jeugdzorg: Groeikansen voor persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke participatie. Jeugd in ontwikkeling.

column

Power and cake to the people!

Ik wil het met u hebben over taart. Nee, ik ga hier geen recepten uitwisselen. Maar net als bij baksels gaat het in de politiek na verkiezingen, onderhandelingen en formeren – zeg maar het wegen en kneden van de ingrediënten en het daadwerkelijke bakken in de oven – vooral over verdelen. In dit geval, over de verdeling van de macht: de vraag wat macht is en aan wie deze toebehoort.

We hebben te maken met grote versplintering van politieke partijen in combinatie met veel maatschappelijke opgaven. Het is goed om de politiek-ideologische aardverschuiving juist te gebruiken voor nieuwe inzichten over en reflecties op het eigen handelen. Ik beschouw deze tijd dan ook als positief.

De recente (her)verdeling van de zetels in de Tweede Kamer roept de vraag op wat de gevolgen hiervan zijn voor de verdeling van de macht. Aan ons kiezers is immers beloofd dat de Tweede Kamer meer macht en invloed krijgt. Belangrijk is dan wel dat dit niet betekent 'meer macht voor de meerderheid', maar juist meer macht voor mensen die een minderheid vormen. Dus niet de taart anders verdelen, kleiner maken en in meer porties snijden, maar zorgen dat er genoeg is voor iedereen. Meer bakken dus.

Dat zou mooi zijn: meer taart voor meer mensen! Als dat zou lukken, dan wacht ons een interessante, politiek turbulente tijd die in potentie een voedingsbodemp biedt voor discussies over macht en nieuwe radicale ideeën.

Om die discussie af te trappen: we zijn participatie als het wondermiddel gaan zien voor meer betrokkenheid. En toch is dit vaak slechts een instrument om besluiten te legitimeren die al genomen zijn, in plaats van een vorm van inspraak die ruimte biedt aan ideeën en meningen die nooit ergens een plek krijgen – en daarmee meer mensen macht en invloed geeft. Ook het zogeheten Right to Challenge is een prachtig idee: de mogelijkheid voor een groep mensen om taken van gemeenten over te nemen als ze denken dat het anders, beter en slimmer kan. Over herverdeling van macht gesproken. Maar dit vraagt van politici en ambtenaren om mensen daarin te ondersteunen met middelen en menskracht zodat ze hun ideeën tot uitvoering kunnen brengen. En niet: eigen ideeën voorleggen aan burgers tijdens een participatiebijeenkomst die in wezen vooral voor de vorm dient.

Deze turbulente tijd kan een belangrijke *revival* vormen voor vooral politieke partijen die zich vanaf dag één bezighielden met de vraag aan wie de macht toekomt. Het idee dat er alleen bij verkiezingen iets te verdelen valt voor politieke partijen en hun vertegenwoordigers, is immers achterhaald.

Daarnaast moeten we de kansen voor herverdeling van macht dichtbij zoeken. Waar kunt u iets afstaan van uw macht aan mensen die nog nooit taart hebben gegeten? Zit u in een bestuur, heeft u een besluitvormende positie in een bedrijf? Vraagt u zich dan eens af: kan ik besluitvorming elders in het bedrijf neerleggen, in plaats van medewerkers alleen te raadplegen?

Als het ons lukt om in deze tijd overal de verdeling van macht te bevragen, dan beloof ik dat ik op een volgend partijcongres taarten zal bakken voor u allen. ■

**Salima
Belhaj**

Raadslid bij de Raad voor het Openbaar Bestuur en voormalig Tweede Kamerlid namens D66

‘We hebben
ontwrichtende
bewegingen
nodig’

Roman Krznaric

Het verleden biedt inspiratie voor een hoopvolle toekomst. Filosoof Roman Krznaric kijkt daarvoor niet naar de geijkte helden, maar brengt de verhalen van gewone mensen en moedige activisten in herinnering. Zij leren ons wat het belang is van solidariteit, maar ook op zijn tijd van radicale actie: ‘Als we in dit tijdperk van crises willen buigen in plaats van breken, dan hebben we die ontwrichtende bewegingen nodig.’

door Noortje Thijssen & Sara Visser

Virusuitbraken, afbrokkelende welvaartsstaten, riskante nieuwe technologieën, rechts-extremisme, smeltende gletsjers: de rampen liggen voor het oprapen. De mensheid lijkt een tijdperk van polycrises in te gaan, stelt publieksfilosoof Roman Krznaric (1970). ‘Als we niet ingrijpen, gaan we richting ecologische en technologische zelfvernietiging. De vraag is: gaan we als beschaving buigen, of breken?’

Buigen, als het aan hem ligt. Op zoek naar hoopvolle lessen wendt de Australisch-Britse filosoof en politicoloog met zijn nieuwste boek de blik naar het verleden. *Geschiedenis voor morgen. Inspiratie uit het verleden voor de toekomst* (Ten Have, 2024) beschrijft uiteenlopende historische voorbeelden – van het Chinees waterbeheer in de Middeleeuwen, de circulaire economie in het 17e-eeuwse Japan tot de Cubaanse campagne tegen analfabetisme in de jaren '60. Het zijn waardevolle geschiedenislessen, verhalen en inzichten waarvan Krznaric bovenal hoopt dat mensen er kracht uit kunnen putten – met het oog op de toekomst.

Die noodzaak om verder dan het nu te kijken, loopt als een rode draad door Krznaric's denken. In de bestseller *De goede voorouder* (Ten Have, 2020) pleit hij voor meer langetermijndenken. ‘Ik heb het Nederlandse regeerprogramma er vanochtend nog op nageslagen’, vertelt Krznaric terwijl hij zijn aantekeningen erbij pakt. ‘Twee keer zijn de toekomstige generaties benoemd. Op pagina 7: ‘We geven de planeet schoon door aan onze kinderen en volgende generaties’. En pagina 29: ‘We schuiven problemen niet af naar elders of naar toekomstige generaties’.

Wat maken die paar regels uit?

‘Er gaat iets fundamenteels achter schuil: namelijk het idee dat de Nederlandse democratie niet alleen oog moet hebben voor de burgers van vandaag, maar ook voor die van morgen. De toekomst heeft nu geen stem in ons politieke systeem. Dus wij dragen verantwoordelijkheid voor de toekomst: we moeten goede voorouders zijn.’

Met uw nieuwe boek verandert u van kijk-richting: van de blik op de toekomst naar de blik op het verleden. Waarom?

‘Deels vanuit frustratie. Politici en beleidsmakers lijken vaak volledig in beslag genomen door de actualiteit. De tirannie van het heden is overweldigend. Ik stoor me aan het dominante narratief dat nieuwe technologieën dé oplossing zullen zijn voor alle problemen. Om vooruit te komen, moet je terugkijken. In de auto kijk je ook altijd in de achteruitkijkspiegel: als je weet wat er achter je zit, kan je ongelukken voorkomen.’

We moeten lessen trekken uit de geschiedenis – dat is geen nieuw idee.

‘Klopt, de Griekse historicus Thucydides en de Duitse schrijver Goethe zeiden dit ook al.’ Krznaric citeert Goethe: ‘Wie zich van drieduizend jaren geen rekenschap wil geven, mag in het duister, onervaren, van vandaag op morgen leven’. Leren van de geschiedenis is niets nieuws. Maar vaak gebeurt dit vooral vanuit het idee dat we herhaling van fouten uit het verleden moeten voorkomen. Ik wilde laten zien op welke momenten in de geschiedenis dingen wél goed zijn gegaan. De geschiedenis is een enorme bron van inspiratie, vol hoopgevende succesverhalen die we kunnen toepassen op de complexe wereld van nu.’

Populistische, radicaalrechtse partijen maken ook vaak gebruik van de geschiedenis om hun koers te legitimeren.

‘Ja, de geschiedenis wordt door machthebbers altijd gebruikt en misbruikt. Elke dictator heeft geprobeerd de geschiedenisboeken te herschrijven. En radicaalrechtse partijen houden ervan om de geschiedenis van hun land te herschrijven als geschiedenis zonder immigranten, of met romantische koloniale verhalen. Daarom moeten we altijd voorzichtig zijn met de manier waarop we uit de geschiedenis putten. Proberen niet nostalgisch te zijn, het verleden niet te romantisieren. Het bewijs moet voorop staan.’

Is *Geschiedenis voor morgen* dan niet geschreven vanuit politieke drijfveren?

‘Ik ben absoluut politiek gemotiveerd, in de zin dat ik nadenk over de wereld waarin mijn kinderen zullen leven in het jaar 2100. Welke politiek, economie en cultuur hebben we nodig om een wereld te creëren waarin we kunnen leven binnen de grenzen van de planeet en waarin we tegelijkertijd kunnen voorzien in de basisbehoeften en rechten van mensen? Natuurlijk, het risico bestaat dat je ‘selectief winkelt’ uit de geschiedenis. Maar wie over de geschiedenis schrijft, is per definitie selectief; qua onderzochte periodes en bestudeerde kwesties. Daarom ben ik zo transparant mogelijk over de keuzes die ik heb gemaakt.’

‘Ik stoor me aan het dominante narratief dat nieuwe technologieën dé oplossing zullen zijn voor alle problemen’

Ik heb tien wereldproblemen gekozen, op basis van academische kennis over de ineenstorting van beschavingen. Naar aanleiding daarvan ben ik de geschiedenis ingedoken; niet alleen op zoek naar waarschuwingen, maar ook naar inspiratie. Niet door te kijken naar de rol van grote leiders als Churchill en Mandela, maar naar het collectief, de rol van maatschappelijke bewegingen en gewone burgers.’

Deze benadering leidt in uw boek tot de conclusie dat collectieve solidariteit noodzakelijk is om als beschaving te overleven. Waar komt dit idee vandaan?

‘De 14e-eeuwse historicus Ibn Chaldoen zag in Noord-Afrika afbrokkelende beschavingen om zich heen. Hij concludeerde dat *asabijja* – ‘groepsgevoel’ – cruciaal is om de ineenstorting af te

wenden. Het is geen verrassing dat groepssolidariteit belangrijk is om een samenleving bij elkaar te houden. Maar het is echt opvallend hoe het idee van Chaldoen als rode draad door de geschiedenis loopt; hoe belangrijk collectieve solidariteit is geweest om beschavingen te helpen overleven. Overigens denk ik niet dat dit het enige is dat we nodig hebben, want *asabijja* gaat over solidariteit tussen mensen onderling. We moeten ook solidair zijn met de levende wereld – de natuur, de dieren – en met de generaties die na ons komen. Ik denk dat dat de basis vormt voor samenlevingen die polycrises kunnen overleven.’

U schrijft in uw boek dat het tijd is voor een renaissance van de intermenselijke relatie. Welke les uit het verleden kan ons helpen die renaissance vorm te geven?

‘In het boek bepleek ik de koffiehuisen in Londen aan het begin van de 18e eeuw. Die hadden allemaal gemeenschappelijke leestafels, waarop pamphletten en de nieuwste tijdschriften lagen. Daar ging je zitten, koffiedrinken en met vreemden praten. Deze koffiehuisen waren op een bepaalde manier democratische scholen, waar mensen met vaak heel verschillende achtergronden kwamen en in gesprek gingen over zaken als antislavernij of republicanisme.’

Maar hoe creëren we deze gesprekken vandaag de dag?

‘Het ontstaat deels op natuurlijke wijze. In de voetbalteams van mijn kinderen zitten kinderen van alle sociale groepen, immigrantengroepen, rijk en arm, enzovoort. In de psychologie bestaat de ‘contacttheorie’. Als je mensen met verschillende achtergronden samenbrengt om iets te doen, in omstandigheden van relatieve gelijkheid, creëer je banden in meer dan 90 procent van de gevallen. Elke zondagochtend spelen in Groot-Brittannië waarschijnlijk meer dan 100.000 jonge kinderen voetbal in gemengde voetbalteams. Maar er moet veel meer gebeuren. En we moeten dit vooral niet overlaten aan de markt. De markt zal niet snel connecties creëren tussen mensen van verschillende economische groepen, of tussen stad en platteland. Dus we zullen onderlinge verbinding zelf actief moeten ontwerpen.’

Ontwerpen? Hoe werkt dat?

‘We kunnen bijvoorbeeld leren van Singapore. In de jaren ’60 waren er in Singapore rassenrellen tussen Chinezen, Indiërs en Maleiers. In reactie hierop werd een woonstelsel ontworpen volgens de vaste regel dat een woonblok altijd de sociale en culturele mix van het land weerspiegelde. 80 procent van de mensen in Singapore woont in sociale hoogbouwwijken. Ze hebben daar geen eigen balkon – de galerijen worden gebruikt als gedeeld

ROMAN KRZANARIC

(Sydney, 1970) is sociaal filosoof en schrijft over de kracht van ideeën om verandering te realiseren. Hij studeerde aan de universiteiten van Oxford, Londen en Essex, waar hij promoveerde in de politieke wetenschappen. Hij werkt als *senior research fellow* aan het *Centre for Eudaimonia and Human Flourishing* van Oxford University en is oprichter van het *Empathie Museum*, een kunstproject dat bezoekers stimuleert om zich in anderen te verplaatsen. Hij schreef verschillende boeken waaronder *De goede voorouder* (2021), *What the rich don't tell the poor* (2022) en *Geschiedenis voor morgen. Inspiratie uit het verleden voor de toekomst* (2024). De uitspraak van zijn achternaam is Kriz-NAR-ic.

foto: Herman Wouters

balkon, waar mensen van allerlei verschillende achtergronden met elkaar in contact komen.'

Dit gaat natuurlijk over menselijke connecties 'in real life'. Maar het leven van mensen speelt zich steeds meer af in het digitale domein.

'Ja, de vraag is: hoe creëren we digitale koffiehuisen? Dit hangt natuurlijk samen met de infrastructuur en regulering van sociale media, die momenteel ruim baan geven aan online haat, uitsluiting en desinformatie. Wanneer nieuwe technologieën opkomen, duurt het altijd even voordat we weten hoe we ermee moeten omgaan.

De opkomst van sociale media is te vergelijken met de uitvinding van de drukpers. In de 15e en 16e eeuw werd deze uitvinding in Duitsland ingezet om verhalen over zogenaamde heksen te verspreiden – het nepnieuws en de clickbait van die tijd. Meer dan 25.000 mensen, voornamelijk vrouwen, werden geëxecuteerd. Maar uiteindelijk leerden mensen met de implicaties van die nieuwe uitvinding om te gaan en zorgde de boekdrukkunst voor voordelen. Eind 17e eeuw werd ze gebruikt om bijgeloof, zoals hekserij, juist uit te

dagen. De boekdrukkunst maakte wetenschappelijke vooruitgang mogelijk, en wist de 18e-eeuwse koffiehuiscultuur vorm te geven.'

U schrijft in uw boek dat het 'wij' het kan winnen van 'ik'. Maar daar is wel opoffering voor nodig – geen fijne boodschap. Hoe moet de politiek dit verkopen?

'Historisch gezien zijn er natuurlijk momenten waarop mensen bereid zijn geweest tot offers. Groot-Brittannië introduceerde rantsoenering in de Tweede Wereldoorlog en mensen accepteerden het, omdat ze het zagen als noodzakelijk om te overleven in de strijd tegen de nazi's. Ik denk dat we vandaag de dag rantsoenering nodig hebben van koolstof en rood vlees, om maar iets te noemen. Maar het is heel moeilijk voor politici om hierover te beginnen. Deels zit de oplossing in de taal, de manier om zoiets als opoffering te *framen*. In plaats van rantsoenering, kan je het ook hebben over persoonlijke koolstofemissierechten. Tegelijkertijd moet je mensen iets bieden, zoals beter openbaar vervoer, betere sociale huisvesting en beter onderwijs.'

Als je niet meer kan vliegen wanneer je wil, zal dat toch blijven voelen als opoffering.

‘Dat is zo, maar het is belangrijk om te realiseren dat ‘vrijheid’ nooit de vrijheid is geweest om altijd maar te doen wat je wilt. De invulling van vrijheid is altijd veranderlijk geweest. In de 18e eeuw werd in veel landen een vrijheid van mensen in de westerse wereld afgenomen: de vrijheid om een ander mens te bezitten. Mensen raakten gewend aan dat verlies van vrijheid. Er waren nog genoeg andere vrijheden.

Het klassieke uitgangspunt van het liberalisme is dat je vrij kan zijn zolang je geen inbreuk maakt op de vrijheden van anderen. Het probleem is dat we nu voortdurend inbreuk maken op de vrijheden van andere mensen: mensen in het mondiale zuiden en toekomstige generaties. Het liberalisme is eigenlijk behoorlijk radicaal. Als je er echt opvolging aan zou geven, dan zou je onze maatschappij drastisch moeten veranderen.’

En drastische verandering komt niet zomaar tot stand. In uw boek schrijft u dat voor snelle, transformatieve verandering een crisis nodig is. Dat zal de huidige Nederlandse regering, die een asielcrisis wilde uitroepen, vast beamen. Hoe kan een crisis leiden tot verandering in de juiste richting?

‘Een crisis kan samenlevingen verschillende richtingen opduwen. Dat gebeurde in de jaren ’30 met

de beurskrach op Wall Street. Scandinavische landen gebruikten die economische crisis om richting sociaaldemocratie te bewegen. Maar in Italië en Duitsland hielp het de beweging richting fascisme aan te wakkeren. We zien vandaag precies hetzelfde gebeuren. De neofascistische organisatie Proud Boys, QAnon, de opkomst van extreemrechts in heel Europa: iedereen kan profiteren van een crisis. De vraag is: wie heeft de meest effectieve ontwrichtende bewegingen voor verandering, en de meest effectieve ideeën en verhalen die de samenleving kunnen hervormen?’

Waar hebben we op dit moment meer van nodig, ontwrichtende bewegingen of ideeën en verhalen?’

Ontwrichtende bewegingen, absoluut. Ze breken de regels, soms breken ze de wet. Maar het is simpelweg te riskant om ze niet te hebben. De CO₂-uitstoot is sinds 1992 meer dan verdubbeld. Je zou wel gek zijn om te denken dat het huidige politieke systeem het tij kan keren. Dat betekent dat de politiek op institutioneel niveau moet veranderen – bijvoorbeeld door als Senaat ook de toekomstige generaties mee te wegen bij de toetsing van wetgeving. Maar ondertussen hebben we de mensen nodig die op straat liggen en gooien met soep. Dat vinden veel mensen misschien vervelend, maar onderzoek wijst uit dat deze bewegingen niet alleen veel klimaatproblemen op de politieke agenda hebben gezet, maar dat ze ook meer dan een miljoen mensen hebben overtuigd om het milieu bovenaan hun politieke prioriteitenlijst te zetten.

De radicale flank creëert uiteindelijk ruimte voor de meer gematigde bewegingen. Ze verlegt de grenzen van het publieke debat, doordat ze de gematigde bewegingen veel redelijker laat lijken. De samenleving veranderen, kan op vele manieren. En of het nou in de kerk is, op school, of in je eigen straat: we zullen allemaal ons steentje moeten bijdragen in het creëren van meer collectieve solidariteit. Maar als we in dit tijdperk van crises als beschaving willen buigen in plaats van breken, dan hebben we die ontwrichtende bewegingen nodig.’ ■

Noortje Thijssen is directeur van Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. Sara Visser is journalist bij omroep HUMAN en lid van de redactie van *Idee*.

Dit interview verschijnt ook in het decembernummer van *De Helling*, het tijdschrift van Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

oppositie
voeren

Hoe voeren we als progressieve partij oppositie tegen radicaal-rechts? Dat is de politieke hamvraag voor D66. Het belangrijkste is: voer een politiek van hoop die aansluit bij de belevingswereld van mensen, speel je eigen spel en stel altijd en overal de waarden vrijheid, gelijkheid en democratie centraal.

door Afke Groen & Anna Heredia illustratie Farhad Foroutanian

VRIJHEID = ACTIE

Een
progressieve
politiek
van hoop

We leven in een tijd waarin het progressieve geluid meer dan ooit noodzakelijk is. Met radicaal-rechts aan de macht in de regering staan onze waarden nog meer op het spel. Vandaag is het dan ook aan D66 als sociaal-liberale partij om alle moed en verbeeldingskracht in te zetten voor een rechtvaardige toekomst.

Om het progressieve verhaal leidend te maken, moeten we bovenal ons eigen spel spelen en uitgaan van de belevingswereld van mensen. Scherp het debat voeren op de inhoud, vanuit onze waarden van vrijheid, gelijkheid en democratie – de waarden die het fundament vormen waarop wij aan

onze maatschappij willen bouwen. De progressieve belofte is een belofte aan iedereen. Dat vraagt ook dat we ons opnieuw verbinden met het hart van de maatschappij.

Na zes jaar in de regering, en bovendien vier jaar in de 'constructieve oppositie' onder kabinet-Rutte II, heeft D66 de kans om sterk te laten zien waar ze voor staat. Dat zal even wennen zijn, en niet altijd meteen goed gaan. Maar we kunnen wel beginnen. Want, zoals de Pools-Belgische filosoof Alicja Gescinska schrijft: 'Vrijheid is politiek, politiek is actie, en actie is beginnen.'

Ga uit van de belevingswereld van mensen

Politiek valt of staat met het vermogen om te luisteren naar mensen, in het bijzonder naar die mensen die hun stem niet laten horen. Vandaag vindt bijna de helft van de Nederlanders (43 procent) dat de overheid onvoldoende naar burgers luistert en bijna 60 procent vindt dat de politiek onvoldoende opkomt voor mensen zoals zij. Het Sociaal en Cultureel Planbureau constateert: 'Veel burgers lijken te verlangen naar een aandachtige politiek die in nauw contact staat met de bevolking'.

Progressieve politici zijn aanspreekbaar voor mensen. Ze zoeken mensen op om te praten over hun zorgen én hun dromen. Dat contact kan allerlei vormen aannemen. Organiseer een spreekuur, ga bij mensen langs of bel ze op. Zoek mensen op waar zij zijn, zoals op school, in het verzorgingshuis, bij de voedselbank of op de markt. Stel mensen de vraag waar zij op hopen en wat ze daarvoor nodig hebben. Luisteren betekent immers: vragen stellen.

Het is aan progressieve politici om woorden te geven aan de problemen en ervaringen van mensen, in een taal die mensen begrijpen en die ze raakt. Breek daarbij uit de frames van anderen over wat 'het volk' zou willen, maar óók uit de neiging om in beleidstaal te spreken. Want als politici in abstracte termen over problemen spreken zullen mensen zich onbegrepen voelen: spreken in gemiddeldes is weinig hoopvol voor iemand die lijdt.

Politiek valt of staat met het vermogen om te luisteren naar mensen, in het bijzonder naar die mensen die hun stem niet laten horen

Betrek mensen bij een hoopvolle toekomst

Progressieve politiek beantwoordt de terechte zorgen van mensen door een hoopvolle toekomst te schetsen. Progressieve politici laten zien waar ze vóór vechten; niet alleen waar ze tegen zijn of welk doemscenario ze willen afdwenden. De nadruk ligt op wat we wél willen en wat méér wordt, veel meer dan op wat we niet willen en wat minder wordt. Ze laten zien dat ze voor *iedereen* het verschil kunnen maken. In een tijd waarin radicaal-rechts de vragen 'wie zijn wij?' en 'wie horen wel en niet bij ons?' centraal wil stellen, begint een progressieve visie bij een antwoord op de vraag: 'in welk land willen we leven?'. Een aansprekend verhaal is beeldend en raakt mensen ook emotioneel.

Veel mensen ervaren een gebrek aan grip op hun leven: een gevoel van onvermogen zelf richting te geven aan de toekomst door de grote veranderingen van deze tijd. Een beeld van de toekomst is dan ook alleen hoopvol als mensen kunnen zien hoe ze erover mee kunnen beslissen en deel van kunnen uitmaken. In de woorden van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: 'Wat moeten alle betrokkenen dus vandaag, morgen en overmorgen doen?' D66 is bij uitstek de partij die mensen het vertrouwen geeft. De partij werd immers geboren uit het inzicht dat 'nieuwe, onvoorziene problemen' en 'aandacht voor waar mensen in de knel zijn gekomen' vragen om de 'creatieve medewerking van veel meer mensen dan tot nu toe bij de politiek betrokken zijn geweest'.

Bedrijf politiek vanuit je waarden

Een progressieve politiek volgt haar eigen agenda, op basis van haar eigen definitie van problemen en haar eigen waarden: vrijheid, gelijkheid, en democratie. Deze waarden zijn het 'baken' voor progressieve politiek om hun ideeën te formuleren en hun standpunten te bepalen. Waarden geven betekenis aan politieke keuzes, net als aan de compromissen die nodig zijn.

Daarbij staat de progressieve invulling van die waarden centraal. Zo zegt Kamala Harris in haar campagnevideo: '*We choose freedom: the freedom not just to get by but to get ahead.*' Vertaal abstracte begrippen als 'democratische rechtsstaat' naar wat dit betekent voor mensen; zo gaat de Grondwet over wat we eerlijk vinden. Leg bovendien steeds de link tussen kernthema's en kernwaarden. Het onderwijs biedt de vrijheid om je talent te ontwikkelen en jezelf te leren kennen. We vinden het verschil in de gezondheid tussen rijke en arme mensen volstrekt onrechtvaardig. En de overstap naar een groene maatschappij kan pas slagen als iedereen daar een stem in heeft. Zo blijft progressieve politiek voor kiezers herkenbaar op de lange termijn.

Waardengedreven politiek is ook cruciaal in reactie op de voorstellen van anderen. Ja, het is verleidelijk om voorstellen van dit kabinet af te doen met 'het mag niet, het kan niet, en het is te duur'. Maar de (Grond) wet kan worden aangepast, verdragen opgezegd, rechters vervangen en Brussel beperkt. Zeg niet dat iets niet mag, maar dat je iets niet wil – en vertel vooral wat je wél wil. Zo biedt progressieve politieke kiezers een alternatief.

Laat je niet afleiden

Je eigen spel spelen betekent ook de verleiding weerstaan om mee te gaan met de agenda en de frames van anderen. Heb de moed om de aanjagers van bepaalde conflicten niet te bestrijden. Ga ook niet mee in een strijd van 'wij' tegen 'zij', maar benadruk hetgeen waar de meeste mensen het wél over eens zijn. Zo ligt achter feitelijke discussies over vaccinatiegraden de gedeelde wens dat we het beste willen voor onze kinderen. Door de nadruk te leggen op gedeelde ideeën, voorkomen progressieve politici dat ze constant bezig zijn onjuistheden en complotten te ontcrachten, en richten ze de aandacht op wat ze wél willen bereiken.

Soms ontkom je er niet aan om te reageren. Reageer wél wanneer radicaal-rechtse uitingen aan je kernwaarden raken, als je *issue owner* bent op het onderwerp, of als het raakt aan je eigen ervaringen. Uit onderzoek blijkt: als je reageert, is het beste om meteen te reageren. Herhaal niet het originele voorstel, de desinformatie of het complot; mensen onthouden wat ze het vaakst hebben gehoord. Beperk je reactie niet tot het rechtzeten van de feiten: het is een mythe dat mensen vanzelf 'tot inzicht' zouden komen als je ze maar de feiten voor-schotellet. Wees expliciet over waarom het voorstel ten koste gaat van wat jij belangrijk vindt. En vertel vervolgens vooral wat je wél wilt.

Wees ook eerlijk over je afwegingen

Politiek gaat over keuzes maken; over de verdeling van schaarse middelen als geld, grond, arbeid, en steeds vaak ook water en energie. Teleurstelling over politieke keuzes zit dan ook ingebakken in de democratie. Het Sociaal en Cultureel Planbureau schrijft daarover: 'Mensen voelen zich meer gehoord als ze het eens zijn met de uitkomst. Maar als politici laten zien dat ze het publieke debat volgen, perspectieven afwegen of een referendumuitslag volgen, vinden ook mensen die het niet met de uitkomst eens zijn vaker dat er voldoende geluisterd is.'

Met andere woorden: laat zien dat je soms wikt en weegt. Stel je op als een empathisch leider. Dat is niet hetzelfde als iemand die zich boven de partijen stelt en 'neutraal' naar beiden polen luistert en deze probeert te overbruggen – dan verhoud je je immers nog steeds tot de twee uitersten. Het is ook niet hetzelfde als altijd een 'middenpositie' innemen. Luister in het bijzonder naar de zorgen en wensen van mensen die (nog) geen kant hebben gekozen. Verwoord met empathie en emotie de dilemma's waar zij mee worstelen, en wees eerlijk over je afwegingen. ■

Verder lezen

VPRO Tegenlicht, 'Naomi Klein en de ruk naar rechts', 2 juni 2024.

Andrea Kendall-Taylor & Carisa Nietzsche (2020), 'Combating populism: A toolkit for liberal democratic actors', Center for a New American Security.

Rob Wijnberg, 'De zege van de PVV laat zien: als vooruitgang geen verhaal heeft, vertelt het verleden waar we naartoe gaan', 23 november 2023, de Correspondent.

Tom van der Meer (2024) Waardenloze politiek: Hoe de Nederlandse politiek de kunst van het conflict verloor, Querido.

Koen Haegens, 'Hoe stop je een rechts-radicalen opmars', 29 mei 2024, De Groene Amsterdammer.

WRR (2023) Grip: Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle, WRR-rapport 108, p.141.

Brendan Nyhan and Jason Reifler, 'When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions,' *Political Behavior*, 32 no. 2 (June 2010): 303–30.

SCP (2024) Burgerperspectieven, bericht 2.

D66 (1978) 'Grondslagen', *Democraat*. Beschikbaar via <https://dnpprepo.ub.rug.nl>.

Afke Groen is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Anna Heredia is ambtelijk secretaris van de Eerste Kamerfractie van D66.

Welke gevolgen heeft landelijke wetgeving voor sociaal-liberale politiek op lokaal of regionaal niveau?

LOKAAAL IDEAAL

Berdien van der Wilt
Raadslid voor D66 in Utrecht

Berdien van der Wilt, raadslid in Utrecht, over de Wet Betaalbare Huur (1 juli 2024) die de huurprijzen maximeert voor woningen in de vrije sector.

Volgens de Rijksoverheid is het doel van de Wet Betaalbare Huur om huurprijzen beter betaalbaar te maken. Wat vind jij van de nieuwe wet?

‘Ik ben er heel blij mee, het is de hoogste tijd dat er ook meer grip komt op de huurprijzen in de particuliere sector. Volgens het Nibud zouden mensen niet meer dan een derde van hun inkomen aan huisvesting moeten uitgeven. Maar veel mensen die nét niet in aanmerking komen voor een sociale huurwoning, betalen in de vrije sector veel meer dan dat. Het is eigenlijk bijzonder dat we dit als maatschappij zo lang stilzwijgend hebben toegestaan.’

Utrecht is met 5,5 procent een van de gemeenten met het grootste tekort aan woningen. Voor welke groepen is de situatie het nijpendst?

‘Het tekort is het grootst onder mensen die uitstromen uit de maatschappelijke opvang, statushouders en jongeren. Woningcorporaties mogen in Utrecht maar heel weinig woningen toewijzen aan jongeren, en de bouw van woningen in de middenhuur blijft achter.’

Ook hebben we veel te weinig onzelfstandige woningen voor studenten, dus studentenkamers met gedeelde voorzieningen. Van al die studio's voor studenten en de belachelijke prijzen die daarvoor worden gevraagd, word ik heel verdrietig.'

Is de wet inderdaad een oplossing voor deze groepen?

'Deels wel. Het is heel belangrijk dat de huurprijzen omlaag gaan; het is schandalig wat verhuurders nu mogen vragen. Maar het succes van deze wet valt of staat met het bouwen van voldoende woningen voor de groepen die niet in aanmerking komen voor een sociale huurwoning. We lopen nu enorm achter op de vraag en daar maak ik me zorgen over.'

Er is de nodige kritiek op de wet: particuliere verhuurders zouden hun panden verkopen, omdat verhuur niet meer lucratief is, waardoor de woningnood alleen maar groter wordt. Dat zou weer vooral mensen met lage inkomens benadelen.

Klinkt deze kritiek ook in Utrecht?

'We merken nog niet dat huurwoningen massaal in de verkoop gaan. Een complicerende factor in Utrecht is dat we een eigen Actieplan Middenhuur hanteren, dat strengere eisen stelt aan het aantal vierkante meters in relatie tot de huurprijs. Daar komt vooral kritiek op van ontwikkelaars, die liever zien dat we met de landelijke richtlijn meegaan. De eis in Utrecht is dat woningen minimaal 65 vierkante meter moeten hebben. Dat is natuurlijk mooi, maar de gemiddelde woningzoekende kan in zijn eentje prima met 50 vierkante meter af. In Nederland wonen we gemiddeld veel groter dan in andere Europese landen.'

In hoeverre heeft de wet effect op de waarden vrijheid, gelijkheid en democratie in het Utrechtse woonbeleid?

'De wet geeft een belangrijk signaal af: de tijd dat de markt de volkshuisvesting reguleert, is voorbij. De

overheid moet sturen op volkshuisvesting, want wonen is een recht. Zonder dak boven je hoofd kun je immers niet vrij zijn en jezelf ontwikkelen. Meer goede, betaalbare woningen met gereguleerde huren dragen bij aan meer gelijkheid en rechtvaardigheid. Dat is helemaal in lijn met ons sociaal-liberale gedachtegoed. Maar een voorwaarde is dat we ook meer woningen gaan bouwen. Als we alleen de prijs reguleren, maar de voorraad niet vergroten, krijgen we alleen maar dure huurwoningen. Er moeten veel meer sociale huurwoningen komen, maar ook meer woningen voor de groepen die daar niet voor in aanmerking komen. Corporaties zouden dus de ruimte moeten krijgen om ook woningen net boven de sociale huurgrens te bouwen. In die bredere taakopvatting voor corporaties zie ik een belangrijk deel van de oplossing.'

Hoe laveer je als raadslid tussen landelijk beleid en lokale belangen?

'Landelijk wordt de urgentie van woningnood nu gelukkig onderkend. Maar de lokale realiteit is dat mensen soms helemaal niet zitten te wachten op binnenstedelijke verdichting. Er is veel ruimte voor bezwaren van inwoners, terwijl de woningzoekenden nauwelijks zeggenschap hebben. Dat vind ik soms ingewikkeld, omdat de noodzakelijke landelijke haast hierdoor stagneert: door alle bezwaarprocedures kunnen wij niet in het gewenste tempo bouwen. Van een aantal woonprojecten in Utrecht worden nu woonlagen afgehaald omdat de buurt het niet ziet zitten. En ja, we moeten vanuit democratisch oogpunt goed luisteren naar de bezwaren en zorgen van de buurt. Maar we zitten ook in een wooncrisis, en dat is een probleem voor de vrijheid, gelijkheid en democratie van de gehele samenleving.'

Wat heb jij als raadslid nodig van de landelijke D66-fractie om sociaal-liberaal woonbeleid in Utrecht dichterbij te brengen?

'Het niet-sexy antwoord is: vaker samen zoeken naar oplossingen, bijvoorbeeld als het gaat over grondbeleid. Van wie moet de grond zijn in gemeenten, hoe kijken we aan tegen particulier bezit van grond? Is dat nog wel houdbaar in een wooncrisis? Dat zijn vragen die we gezamenlijk moeten adresseren.'

'Daarnaast vind ik dat de landelijke fractie echt de nek moet uitsteken voor jongere generaties. Dat betekent dat ze keuzes moeten maken vanuit de gedachte dat wonen een recht is, voor iedereen, nu en in de toekomst. Heel concreet wil ik dat corporaties meer ruimte krijgen om te bouwen voor diverse groepen. Dat corporaties alleen mogen zorgen voor de meest kwetsbare groepen, is op de lange termijn ontwrichtend. Betrek corporaties beter bij de vraag hoe we de gemeenschap vormgeven.' ■

door **Suzanne van den Eynden**

**DAT CORPORATIES
ALLEEN MOGEN ZORGEN
VOOR DE MEEST KWETSBARE
GROEPEN, IS OP DE LANGE
TERMIJN ONTWRICTEND**

De leerkrachten in Estland zijn tevreden, de leerlingen gemotiveerd. De scholen scoren bovendien het hoogst van alle Europese landen in het internationale PISA-onderzoek dat elke drie jaar de lees- en rekenvaardigheden en kennis van natuurkunde van kinderen onderzoekt. Wat is het geheim van het onderwijssucces van Estland? En wat kan het Nederlandse onderwijs hiervan leren? *Idee* sprak hierover met de Estse minister van Onderwijs Kristina Kallas. ‘Politici moeten zich vooral niet bemoeien met het onderwijs.’

door Redger Barel, Lucy van Eck & Suzanne van den Eynden

Kristina Kallas

‘Leerkrachten zijn de voedingsbodem van ons land’

Hoe kijkt u terug op uw eigen schooltijd?

‘Ik ging naar school in in de Sovjettijd. Mijn schooltijd was aanvankelijk dan ook helemaal niet leuk. De schoolboeken stonden vol met communistische propaganda, verschrikkelijk. Maar het was ook een tijd van enorme veranderingen, aangezien de Sovjet-Unie tijdens mijn middelbare-schooltijd uiteenviel. De ene dag leerden wij over de geschiedenis van de communistische partij, de volgende dag opeens over de geschiedenis van Estland. Aan die periode heb ik dan ook juist goede herinneringen. De Sovjets waren eindelijk weg en er was hoop op een betere toekomst – een toekomst die wij zelf konden vormgeven.’

In een artikel in de *Guardian* zegt u dat het onderwijssysteem in Estland ouder is dan de staat. Kunt u dat toelichten?

‘De Estse gemeenschap stichtte scholen toen Estland in de 17e en 18e eeuw onder Zweeds-Duitse heerschappij viel. Deze scholen brachten een nieuwe Estse-sprekende intellectuele elite voort, die later, in 1918, de onafhankelijke staat Estland stichtte. De staat Estland is dus een direct resultaat van het werk van leraren en schoolhoofden. Verder zaten tijdens de bezettingen door de Sovjet-Unie, tussen 1939 en 1941 en daarna tussen 1944 en 1991, veel leraren in het verzet. In het geheim gaven zij les aan jongeren om de Estse taal en cultuur levend te houden. Veel leraren zijn vanwege hun verzet gestraft, naar de goelag-kampen gestuurd en omgekomen. Vandaag de dag worden deze mensen gezien als nationale helden, waardoor leraren in het algemeen veel aanzien genieten. Er is een gezegde in Estland dat luidt: leerkrachten zijn de voedingsbodem van het land. Dat is bij ons letterlijk het geval.’

Wat is uw belangrijkste opvatting over het onderwijs?

‘Eén ding staat voor mij voorop: politici moeten zich niet bemoeien met het onderwijs. School is een plek voor wetenschap en kennisoverdracht, niet voor welke ideologie dan ook – zoals het communisme of religies als het Christendom of de Islam. Dit is zelfs verankerd in de grondwet en is voor mij heel belangrijk, gezien mijn eigen ervaringen. Het eerste artikel van de Onderwijswet, aangenomen na de val van de Sovjet-Unie in 1991, stelt dat onderwijs op wetenschap gebaseerd moet zijn. Het is een reactie op de communistische ideologie waar Estland onder gebukt ging.

Hiermee bedoel ik overigens niet dat scholen niet zouden moeten onderwijzen over democratische waarden, en over zaken als gendergelijkheid en de acceptatie van verschillende vormen van samenleven. Hier moet juist veel aandacht voor zijn omdat deze rechten en vrijheden onderdeel zijn van onze wetgeving. Er is géén ruimte voor politici die willen dat erover wordt onderwezen op een manier die strijdig is met de wet.’

Hoe bewaakt u als minister de kwaliteit van het onderwijs, als u zich er verre van moet houden?

‘We hebben een nationaal toetsingssysteem om de prestaties van scholen te monitoren. De meeste scholen testen de leerlingen in groep drie en zes. Deze testen zijn vrijwillig, en niet bedoeld om de leerlingen te beoordelen maar om als school en overheid inzicht te krijgen in de mate waarin de leerdoelen zijn behaald. Aan het einde van groep negen maken alle leerlingen een verplicht eind-examen. Daarvoor moet ieder kind een bepaalde score halen om te kunnen slagen en de leerkrachten hebben dan ook de verantwoordelijkheid om

elk kind op dat niveau te brengen. Dit stelt ons in staat om snel in kaart te brengen op welke scholen de prestaties achterblijven.

Door deze testen zien we momenteel ook dat de sociaaleconomische gelijkheid op scholen licht aan het verminderen is. We zijn altijd erg trots geweest op ons egalitaire schoolsysteem: kinderen van alle sociaaleconomische achtergronden gingen naar dezelfde scholen. Dat leidde tot goede prestaties bij alle leerlingen, achtergrond deed er niet toe en kinderen trokken zich aan elkaar op. We krijgen nu signalen dat kinderen in een kwetsbare sociaaleconomische positie wat vaker naar dezelfde scholen gaan en dat de leerprestaties op die scholen iets afnemen. Nu we dit weten, kunnen we hierop sturen.'

Leraren en jongeren in Estland zijn over het algemeen tevreden met het onderwijs. Daarnaast scoort Estland het hoogst van alle Europese landen in het meest recente wereldwijde PISA-onderzoeken en concurreert het in de top vijf met Aziatische landen. Hoe verklaart u het succes van het Estse onderwijssysteem?

'Allereerst draagt onze geschiedenis bij aan het besef dat onderwijs cruciaal is voor de sociale en intellectuele ontwikkeling van kinderen. Estse ouders zijn er ten diepste van overtuigd dat onderwijs de belangrijkste investering is die het succes van hun kinderen bepaalt. Ouders verwachten dan ook veel van het onderwijs en zijn erg betrokken bij het leerproces van hun kinderen. Dit is iets anders dan bemoeienis met de leerkrachten, waar we ver van moeten blijven. Er zijn ouders die dreigen met juridische stappen als hun kind een keer een onvoldoende heeft gescoord – dat is onacceptabel! Met betrokkenheid bedoel ik dat ouders samenwerken met de scholen en leerkrachten, vanuit het besef dat zij de verantwoordelijkheid delen voor de ontwikkeling van het kind.

'De beste pedagogische beslissingen worden gemaakt door de mensen die het dichtst bij de kinderen staan'

Daarnaast delen Esten een diepgevoeld besef dat iedereen, ongeacht waar je vandaan komt of wie je bent, hard moet werken om het eigen leven vorm te geven. En dat onderwijs voor elk kind de weg is naar een hogere kwaliteit van leven, naar vooruitgang. Deze ontwikkelingsgerichte houding is een fundamenteel aspect onze cultuur: als je hoog mikt en hard werkt, kom je er. Intelligentie en kennis komen niet aangewaaid, daar moet je hard voor werken. Dat stukje van onze culturele achtergrond delen we met een aantal Aziatische landen.

Tegenover deze hoge verwachtingen staat veel aandacht voor het welzijn van leerlingen. Zo zijn leerkrachten vrij om het curriculum aan te passen aan de individuele behoeften van kinderen, heeft elke school toegang tot een psycholoog en zijn creatieve vakken zoals kunst en muziek vaste onderdelen van het curriculum. Onderzoek laat zien dat dergelijke activiteiten bijdragen aan het verminderen van stress en een fijnere schooltijd.'

En als het gaat om de organisatie van het onderwijs?

'Scholen en leraren hebben een grote mate van autonomie. Zoals gezegd bemoeien politici zich zo min mogelijk met het onderwijs. Dit betekent dat scholen gedecentraliseerd zijn en gerund worden door lokale gemeenschappen. Vanuit de centrale overheid worden budgetten bepaald en uitgedeeld, maar de scholen kunnen bepalen waar het geld aan besteed wordt. Op het ministerie schetsen wij de kaders van het curriculum, maar de invulling ervan laten wij over aan de leerkrachten. De beste pedagogische beslissingen worden immers gemaakt door de mensen die het dichtst bij de kinderen staan.

Daarnaast investeert Estland veel in het onderwijs, waaronder in voorscholen. Deze worden gefinancierd door gemeentes, niet door de landelijke overheid. De leerplicht begint in ons land vanaf 7 jaar. Dit betekent dat tegen de tijd dat de PISA-scores worden afgenomen, kinderen in Estland één tot twee jaar korter naar school zijn geweest dan in Azië en de rest van Europa. Maar op onze voorscholen ontwikkelen kinderen sociale vaardigheden en leren ze hoe ze later moeten leren. Deze zijn er vooral op gericht om kinderen zelfstandigheid bij te brengen. Een kind is klaar om naar school te gaan wanneer het kan klok kijken en zelfstandig de weg van en naar school kan vinden. Dus een kind moet kunnen weten dat het om 8 uur op school moet zijn en hoe het daar komt.'

Scholen in Estland geven veel minder cijfers dan Nederlandse scholen, waar kinderen continu worden getoetst. Waarom is dat?

'Kinderen leren niet doordat ze een cijfer krijgen, maar doordat ze gerichte feedback krijgen. Cijfers dragen niet bij aan kennis, ze geven alleen maar

KRISTINA KALLAS

(1976) is sinds juli 2024 minister voor Onderwijs en Onderzoek in Estland. Ze is ook de leider van de liberale partij Eesti 200. Ze is geen familie van Kaja Kallas, de voormalige minister-president van Estland. Kallas studeerde geschiedenis aan de universiteit van Tartu en de Central European University in Hongarije en promoveerde in Tartu in de politieke wetenschappen.

een oordeel. Net als bij een talentenshow op tv, bij wijze van spreken. Daarom kiezen wij voor een andere vorm van feedback geven en in Estland maken we daarvoor veel gebruik van AI. Dat betekent niet dat elk kind een iPad krijgt! Maar AI is uitstekend in staat om met leerlingen het gesprek aan te gaan en ze te laten weten wat ze goed doen, en waar ze nog aan moeten werken. Stel, een meisje van 10 vergeet steeds om hoofdletters te gebruiken. Dan kun je prima een AI-programma door haar teksten laten gaan, dat zegt: Marleen, denk aan de hoofdletters! Natuurlijk kan AI nooit het echte onderwijzen vervangen – dat moet door de leerkracht gebeuren, die ook altijd moet toezien op de inzet van AI. Maar het kan uitstekend fungeren als assistent van de leerkracht. We zijn nu aan het onderzoeken hoe we AI het beste kunnen integreren in het schoolwerk.'

Welke uitdagingen ziet u voor het onderwijs?

'Een uitdaging in het algemeen is het tekort aan leerkrachten. Het onderwijs verandert en we zullen meer leerkrachten per leerling nodig hebben. West-Europese landen ontwikkelen zich richting meer gepersonaliseerde en geïndividualiseerde leerprocessen, en dat gebeurt ook in Estland. Dit vraagt van leraren dat ze moeten inspelen op de individuele behoeften van kinderen. Je geeft als leerkracht niet langer les aan een groep van 24 kinderen, maar aan 24 individuen.'

Een specifieke uitdaging voor Estland is daarnaast dat de helft van onze schoolgebouwen bestaat uit moderne gebouwen, maar de andere helft nog stamt uit de Sovjettijd en nodig vervangen moet worden. Dat kost heel veel geld.

Daarnaast geeft 30 procent van de scholen nog les in het Russisch. De leerkrachten zijn over het algemeen in Rusland opgeleid en hoewel ze allemaal moeten voldoen aan de Estse onderwijs-criteria, hanteren ze vaak een iets andere aanpak. De PISA-scores van deze scholen zijn doorgaans lager. Dit jaar zijn we gestart met een grote onderwijshervorming, met een budget van 500 miljoen euro, om ervoor te zorgen dat alle kinderen in Estland, ongeacht hun moedertaal, toegang hebben tot onderwijs van hoge kwaliteit in het Ests.

Een andere uitdaging is de toenemende diversiteit in onze samenleving. Estland kent van oudsher een mate van culturele homogeniteit als het om onderwijs gaat. Er hebben altijd veel verschillende culturen in het land gewoond, maar de waarden en opvattingen over onderwijs worden breed gedeeld en gedragen. Dit speelt door in de verwachtingen die ouders hebben van scholen, wat maakt dat ouders, schoolhoofden en docenten elkaar goed begrijpen. Dat maakt het lesgeven voor docenten makkelijker. Wanneer de samenleving diverser wordt, moeten leerkrachten veel meer hun best doen om alle kinderen betrokken

foto Ministry of Education and Research of Estonia, Raimo Roht

te houden. We hebben hier inmiddels wat ervaring mee door de komst van vluchtelingen. We horen van leerkrachten en schoolhoofden dat zij een andere opvatting hebben over onderwijs – vaak meer hiërarchisch en traditioneel. De toenemende diversiteit brengt de vraag met zich mee: hoe integreren we die diversiteit in ons onderwijssysteem zodat elk kind profiteert en niemand achterblijft?'

Ook in Nederland hebben we een enorm tekort aan leerkrachten. Wat doet u in Estland om dit aan te pakken?

'We moeten het veel makkelijker maken voor professionals met een masterdiploma uit andere sectoren om over te stappen naar het onderwijs. Ontwikkel specifieke pedagogische training zodat ze niet een volledige onderwijsmaster hoeven te volgen voordat ze in het onderwijs aan de slag kunnen. Geef mensen ook de kans om parttime in het onderwijs te werken naast hun baan in bijvoorbeeld de financiële sector. Zo maak je het onderwijs als vak flexibeler en aantrekkelijker.' ■

Redger Barels en Lucy van Eck zijn stagiairs bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Suzanne van den Eynden is hoofdredacteur van *Idee*.

Gebruik je als politieke partij wel of niet het populaire Chinese TikTok om jongeren te bereiken? En wat betekent het eigenlijk dat de grootste fabriek voor essentiële computerchips in Taiwan staat? In mei 2024 organiseerde de Mr. Hans van Mierlo Stichting samen met haar internationale zusterorganisaties een gesprek over de digitale toekomst van Europa. In de *keynote speech* vertelde hoogleraar Anu Bradford hoe de drie grootmachten Verenigde Staten, Europa en China strijden om de macht over kunstmatige intelligentie. Onderstaande bijdrage is een ingekorte versie van haar verhaal.

door **Anu Bradford** vertaling en bewerking **Nina Snejers & Suzanne van den Eynden** illustraties **Idris van Heffen**

De strijd om de digitale wereldmacht

Vrijwel iedereen is het erover eens dat we technologie moeten reguleren. Over hoe dat eruit moet zien, verschillen de meningen. Digitaal bestuur kan namelijk grofweg drie vormen aannemen. Het eerste is het Amerikaanse, marktgedreven model van regulering. Dit model gaat uit van een techno-optimistische, techno-liberale kijk op de wereld. Het geeft alle ruimte aan de vrije markt, vrijheid van meningsuiting en innovatie. De overheid krijgt een minimale rol; in de praktijk hebben de technologiebedrijven het voor het zeggen.

Het tweede is het Chinese, door de staat gestuurde model. De Chinese overheid wil van China een technologische supermacht maken en is bereid om staatsmiddelen in te zetten om dat doel te bereiken. Daarnaast gebruikt China technologie als een instrument voor toezicht, censuur en propaganda in een poging om de politieke macht van de communistische partij te versterken.

Het derde model is het Europese rechtengedreven model. Vaak wordt gezegd dat Europeanen moeten kiezen tussen de Amerikaanse en de Chinese digitale wereld, bij gebrek aan een eigen technolo-

gie-industrie. Maar ik denk niet dat Europeanen moeten of zelfs kunnen kiezen. Voor Europeanen is het Chinese model te onderdrukkend, terwijl het Amerikaanse model te veel ruimte laat aan de industrie. Daarom hebben de Europeanen een eigen, derde weg gekozen: die van een mensgerichte digitale transformatie. Daarin staan de bescherming van fundamentele rechten van individuen, het behoud van democratische structuren van de maatschappij en het streven naar een eerlijkere digitale economie centraal. De Europeanen zijn dus bereid om de macht van grote techplatforms te verdelen tussen kleinere bedrijven, individuele gebruikers en de maatschappij als geheel. Het uitgangspunt: technologie is te belangrijk om over te laten aan de grote techbedrijven.

Deze drie voornaamste regelgevende en technologische machten noem ik 'imperia', omdat geen van de drie zich beperkt tot de rechtsgebieden zelf. In plaats daarvan exporteert elk model actief zijn eigen regelgevingsmodel naar het buitenland.

De VS exporteren vooral de private macht van hun techbedrijven. Bedrijven als Facebook van

Meta hebben nu meer dan 3 miljard gebruikers in 160 landen over de hele wereld. Deze gebruikers worden gevormd door de diensten en producten van deze Amerikaanse technologiebedrijven, die vervolgens deze techno-liberale ethiek in hun producten en diensten verankeren.

Chinezen exporteren vooral wat ik 'infrastructuurkracht' noem. Chinese techbedrijven bouwen 5G-netwerken, datacentra, onderzeese kabels, slimme steden, veilige steden en exporteren AI-gestuurde bewakingstechnologieën langs de digitale zijderoute, die zich uitstrekt over Azië, Afrika, Latijns-Amerika en zelfs delen van Europa. Hierin verankeren ze ook het bereik van het Chinese digitale autoritaire imperium.

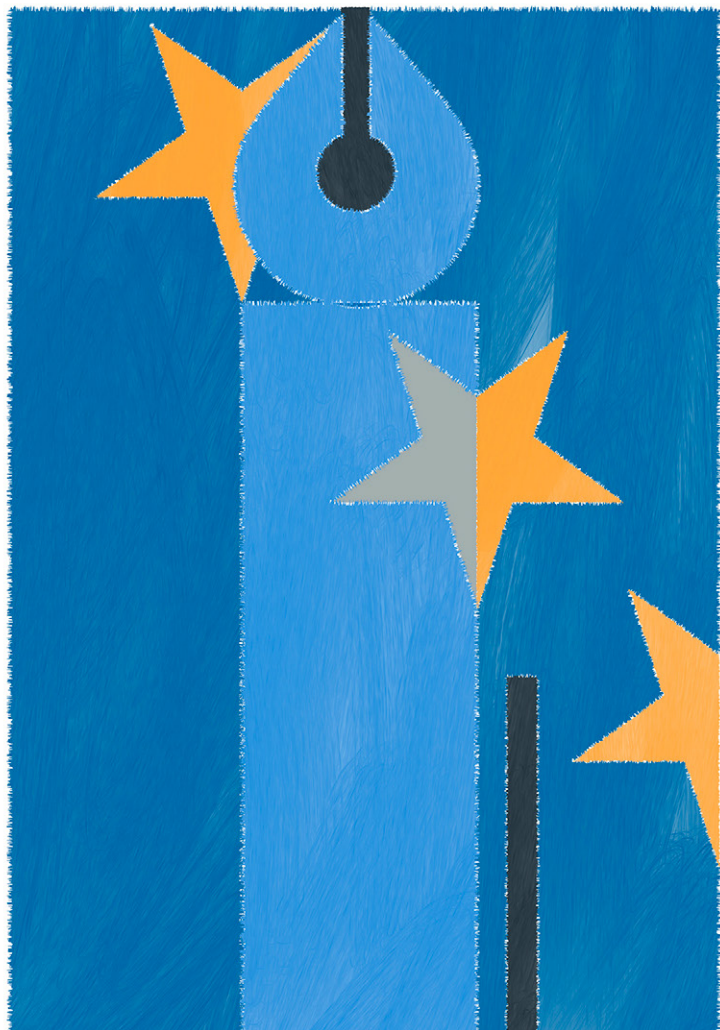
En de Europeanen exporteren regulering. Europeanen staan bekender om de regulering dan om de ontwikkeling van technologieën. Vaak zijn ze dé mondiale regelgever geworden via wat ik het Brussel-effect heb genoemd: het vermogen van de Europese Unie om de wereldmarkt te reguleren. Maar heel weinig bedrijven kunnen het zich veroorloven om géén handel te drijven met de EU, een van de grootste en rijkste consumentenmarkten ter wereld. Om toe te kunnen treden tot de Europese consumentenmarkt moeten deze bedrijven aan Europese regelgeving voldoen, inclusief digitale regelgeving zoals de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG). Maar vaak besluiten deze bedrijven uit kostentechnische overwegingen om de Europese regelgeving over te nemen voor hun wereldwijde productie. Het is immers duur om verschillende producten te maken voor verschillende markten.

Conflicten tussen imperia

Europa is daarmee net zo zeer een imperium als de VS en China. Bovendien overlappen de invloeden van de imperia elkaar vaak in de praktijk. In veel markten over de hele wereld zijn tegelijkertijd Amerikaanse techbedrijven, de Chinese digitale infrastructuur en Europese regelgeving aanwezig. Deze komen op verschillende manieren met elkaar in conflict. Hierbij maak ik onderscheid tussen horizontale en verticale conflicten. De horizontale conflicten spelen zich af tussen de imperiums zelf. Het eerste, meest prominente conflict

is de technologieoorlog tussen de VS en China, die is geëscaleerd door de strijd om de macht over AI. Dit is een strijd om technologische, economische, ideologische, geopolitieke en – in de toekomst – militaire macht.

De tweede horizontale strijd is die om regelgeving tussen de Amerikanen en Europeanen. Amerikaanse techbedrijven die zijn togetreden tot de Europese markten, zijn in de ogen van Europeanen vaak te machtig geworden. Ze misbruiken hun dominante positie onder meer door de gegevens van de Europeanen te exploiteren voor hun commerciële doeleinden en deze mogelijk zelfs door te geven aan de Amerikaanse veiligheidsdiensten. In reactie hierop laten de Europeanen hun regelgevende macht gelden ten opzichte van Amerikaanse bedrijven, waardoor velen in de VS zeggen: 'Kijk, het zijn niet onze bedrijven die te ver gaan, het zijn jullie regelgevende instanties.' Dit is een fundamentele strijd tussen een model dat meer vrijheid geeft aan de markten en een model dat de overheid inschakelt om deze bedrijven in bedwang te houden.

Maar heel weinig bedrijven kunnen het zich veroorloven om géén handel te drijven met de Europese Unie

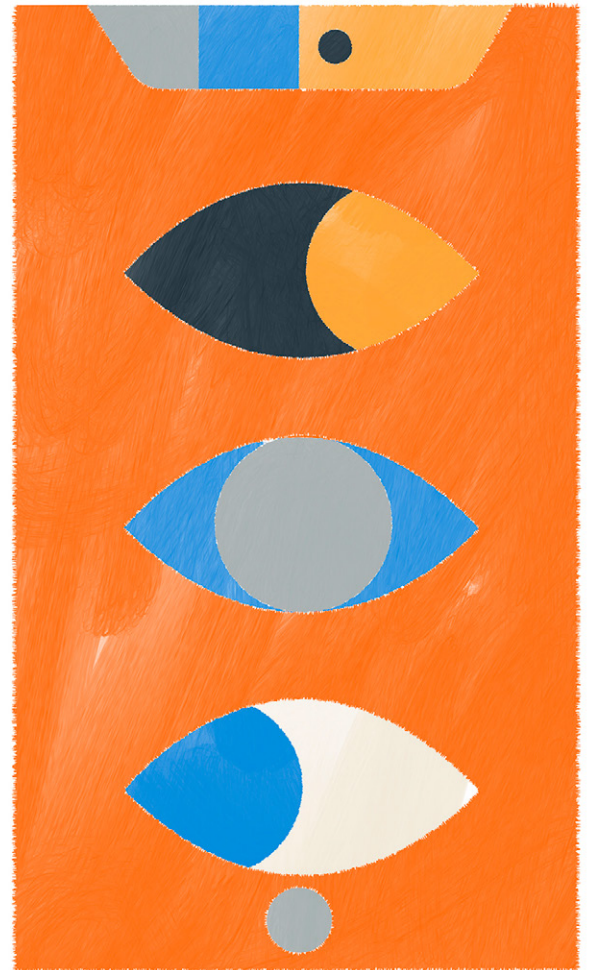
ANU BRADFORD

(1975) is een Fins-Amerikaanse hoogleraar aan Columbia Law School. Zij staat onder andere bekend om haar invloedrijke boek *The Brussels Effect*, waarin ze betoogt dat EU-regelgeving grote impact heeft op wereldwijde normen en standaarden. In september 2023 publiceerde zij *Digital Empires: The Global Battle to Regulate Technology*. Dit boek werpt nieuw licht op de strijd tussen nationale overheden en grote technologiebedrijven over de regulering van digitale technologieën.

Daarnaast zijn we getuige van verticale conflicten tussen overheden en techbedrijven. De Europeanen hebben hierin het voortouw genomen met hun ambitieuze regelgeving. China heeft recentelijk hardhandig opgetreden tegen technologie. En zelfs de VS heroverweegt de eigen techno-libertaire overtuigingen. Uit opiniepeilingen blijkt inmiddels dat Amerikaanse burgers meer regulering willen. Het Amerikaanse Congres is het bijna nergens over eens, behalve over twee dingen: China is een probleem en technologie is een probleem. Zowel de Democraten als de Republikeinen doen pogingen om meer regelgeving in te voeren.

Het is belangrijk om te begrijpen dat de verticale en horizontale conflicten met elkaar samenhangen. De VS zullen altijd voorzichtiger zijn met het invoeren van regelgeving, om niet de troef te verzwakken die ze hebben in de horizontale strijd tegen China. De VS zijn bang om de bedrijven die ze nodig hebben in de strijd om technologische suprematie tegen China terug te dringen.

Ik waag me aan enkele voorspellingen over wie als winnaar uit deze strijd komt. Het Amerikaanse marktgestuurde model wordt zwakker. Het verliest steeds meer de ideologische strijd als het gaat om digitaal bestuur. Zeker, overheden en burgers over de hele wereld hebben Amerikaanse digitale producten omarmd en maken er vaak nog steeds veel gebruik van. Maar ze zijn zich ook steeds meer bewust van de schadelijke effecten en de overtuiging groeit dat de techbedrijven te machtig zijn geworden. En zelfs de Amerikanen zelf zijn niet langer volledig toegewijd aan het marktgedreven model. Dat is goed nieuws voor het Europese model, waar een groeiend aantal regeringen zich achter schaaft vanuit de overtuiging dat het Europese model het publieke belang het best beschermt en een eerlijkere digitale economie tot stand brengt.

Gebrek aan innovatie

Toch zijn er drie punten van zorg die een mogelijke Europese overwinning in de weg kunnen zitten. Het eerste zorgpunt betreft innovatie. Het Europese model is goed in het beschermen van rechten, maar minder sterk in innovatie. De meeste mensen kunnen maar enkele Europese techbedrijven noemen, maar kennen wel de AVG. Ik denk niet dat iemand verbaasd was dat open AI zoals ChatGPT uit Silicon Valley kwam en niet uit een Europees land. Ik maak me dan ook grote zorgen over de algemene staat van Europese technologische innovatie, maar de reden daarvoor is niet de Europese inzet voor regulering. Europeanen zijn er niet in zijn geslaagd om de andere pijlers van de tech-ecosystemen die de Amerikaanse innovatie ten goede zijn gekomen, over te nemen. Het tweede zorgpunt betreft het feit dat Europeanen niet zo goed zijn in de implementatie en handhaving van regelgeving. De Europese Commissie heeft miljarden euro's aan boetes opgelegd aan Google. Maar wat gebeurt er met het markt-aandeel van Google? Bijna niets. Op papier is de

China kent geen ingewikkelde wetgeving op dit vlak: als de Chinese regering besluit dat het tijd is om de grote techbedrijven hard aan te pakken, gebeurt dat

AVG een zeer sterke vorm van regelgeving, maar we schieten continu tekort in de handhaving. Het derde zorgpunt is het gebrek aan populariteit van het Europese model buiten democratische landen. Landen met een autoritair regime imiteren liever het Chinese model dan het Europese, dat de democratie versterkt in plaats van ondermijnt.

Strijd om de liberale democratie

De grootste strijd waarvoor we staan, is die om de toekomst van de liberale democratie. Deze strijd kunnen we verliezen als Europa en haar techno-democratische bondgenoten de horizontale strijd verliezen van China en de wereld meer digitaal autoritair wordt. Het Chinese model doet het goed in de wereld. De Chinese infrastructuur is goed en betaalbaar en biedt landen een weg naar de digitale ontwikkeling die ze zo hard nodig hebben. Europeanen en Amerikanen bieden nog geen alternatief. Bovendien – en ik voel me ongemakkelijk bij dit argument – heeft China de wereld laten zien dat vrijheid niet noodzakelijk is voor innovatie. Het is moeilijk voor Europeanen om nog tegen autoritaire landen te zeggen: ‘kijk, als je China kopieert, kun je economische groei of innovatie wel vergeten.’ Het tegendeel is immers bewezen.

Daarnaast komt de liberale democratie in gevaar wanneer de Europeanen en Amerikanen de verticale strijd verliezen van de techbedrijven. De VS is nu zo gepolariseerd dat het Congres nauwelijks in staat is om wetten te maken. China kent geen ingewikkelde wetgeving op dit vlak: als de Chinese regering besluit dat het tijd is om de grote techbedrijven hard aan te pakken, gebeurt dat. De Europeanen kunnen weliswaar wetten maken, maar de vraag is of ze deze ook kunnen handhaven. Als de Amerikanen en Europeanen zichzelf en de wereld niet kunnen laten zien dat er een effectieve liberaal-democratische manier is om technologie te besturen, zijn we gedwongen om toe te geven dat digitale economieën ófwel moeten worden bestuurd door autoritaire leiders, ófwel door techbedrijven. Het is aan ons om de ernst en de gevolgen te begrijpen van de keuzes waar we voor staan. ■

Nina Sneijers liep in de zomer van 2024 stage bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Suzanne van den Eynden is hoofdredacteur van *Idee*.

P58

**Generatie
angststoornis**

Jonathan Haidt

P61

**Armoede
uitgelegd
aan mensen
met geld**

Tim 'S Jongers

P61

De havermelkelite

Jonas Kooyman

P66

**De vrijheid
om te blijven**

Eva von Redecker

P68

**In the
Long Run**

Jonathan White

LEES
KLEUR
LUISTER

Boekrecensie

HEBBEN SOCIALE MEDIA ONZE KINDEREN VERPEST?

In *Generatie Angststoornis* vertelt sociaal-psycholoog Jonathan Haidt een verhaal dat ouders van nu maar wat graag willen geloven: sociale media verpesten de hersenen van de jeugd. Maar hoe terecht is die conclusie?

door Daniël Schut

Jonathan Haidt.
Generatie angststoornis.
Wat sociale media
met onze kinderen doen.
Ten Have, 2024.

■ **Sociaal-psycholoog** Jonathan Haidt kijkt graag over de grenzen van zijn eigen vakgebied heen. Dat is een voordeel als dit leidt tot nieuwe en verrassende inzichten. Maar het kan ook een nadeel zijn, vooral wanneer het leidt tot te sterke claims die niet met even sterk bewijs onderbouwd kunnen worden. Dit laatste is het probleem met zijn nieuwste boek, in het Nederlands vertaald als *Generatie Angststoornis. Wat sociale media met onze kinderen doen* (Uitgeverij Ten Have, 2024). Haidt heeft twee, onderling verbonden boodschappen: terwijl we onze jeugd tevél zijn gaan beschermen tegen grotendeels verzonden gevaren ‘in de echte wereld’, hebben we verzuimd ze te beschermen tegen de daadwerkelijke, onderschatte gevaren van de digitale wereld. Hoewel die dubbele stellingname op instemming kan rekenen van bezorgde ouders, laat de onderbouwing ervan te wensen over.

Over oorzaak en gevolg

Te beginnen met het tweede deel van Haidts stelling: dat de digitale wereld, met name sociale media, onze jeugd mentaal ongelukkig maakt. Hij benadrukt zelf dat hij geen klinisch psycholoog én geen mediawetenschapper is. Toch verbindt hij die vakgebieden

met elkaar, door te stellen dat wanneer jongeren meer sociale media gebruiken, ze daardoor méér last hebben van klinische mentale problemen zoals depressie en angststoornissen. Vooral met dat laatste begeeft Haidt zich op glad ijs: een depressie, gediagnosticeerd door een bevoegd klinisch psycholoog is iets anders dan zelf-gerapporteerde ‘depressieve gevoelens’. Toch poogt Haidt om aan te tonen dat de jeugd van tegenwoordig er mentaal écht slechter aan toe is, dat hun mentale welzijn een flinke knauw kreeg precies in de periode 2010–2015, en dat die periode niet toevallig samenviel met de introductie van de social-media-app Instagram (dat later onderdeel zou worden van Mark Zuckerberg’s Meta).

Mediawetenschappers en klinisch psychologen zijn niet overtuigd. Neem bijvoorbeeld de reactie die Patti Valkenburg, een Nederlandse hoogleraar media, jeugd en samenleving met haar collega’s schreef, in *Schermgeluk en schermverdriet*, een publicatie voor Unicef. Hoewel de mentale gezondheid van jongeren de afgelopen decennia inderdaad verslechterde, gebeurde dat niet in de periode dat Instagram viraal ging. Zo verslechterde de mentale gezondheid van Nederlandse

jongeren bijvoorbeeld óók in de periode tussen 1983 en 2003. Na een korte stabilisatie tussen 2012 en 2016 namen de mentale problemen weer toe. Die knauw in precies de periode van 2010–2015 waar Haidt gewag van maakt, lijkt er niet te zijn.

Zo verslechterde de mentale gezondheid van Nederlandse jongeren óók in de periode tussen 1983 en 2003

Maar zelfs als die knauw er wel was geweest in die periode, dan nog kan Haidt niet zomaar stellen dat dat komt door sociale media. Dat schreef onder andere de Amerikaanse hoogleraar in de klinische en ontwikkelingspsychologie Candice Odgers, in haar recensie in *Nature*. Klinische mentale problemen zoals angststoornissen of anorexia ontstaan door een complex samenspel van genetische én omgevingsfactoren, en

zijn dus nooit zomaar te wijten aan één enkele oorzaak. Zelfs als de jeugd ongelukkiger is geworden in de periode 2010–2015, dan zijn er meer waarschijnlijke oorzaken aan te wijzen, zoals de voortdurende economische onzekerheid die volgde op de kredietcrisis van 2008. Sociale media zijn misschien precies wat het zegt: media, waar de jeugd steeds bevestigd krijgt dat het slechter gaat met het klimaat en de economie.

Op zijn eigen substack (een weblog-plus-nieuwsbrief) *After Babel* verweert Haidt zich tegen al dit statistisch geweld. In een post uit 2023, *'Sociale media is a Major Cause of the Mental Illness Epidemic in Teen Girls. Here's the Evidence.'* verzamelt en bespreekt hij de vele studies die zijn claim zouden bewijzen. Maar tegelijkertijd verzwakt hij zijn claim: sociale media zijn nu ineens niet de enige oorzaak, en de effecten van sociale media zijn volgens Haidt niet op het individuele niveau (van stoornissen) aan te wijzen, omdat sociale media leunen op netwerkeffecten die alleen op maatschappelijke schaal zichtbaar zijn.

Ondertussen in de online wereld

Ondertussen zijn er wereldwijd talloze ouders, leerkrachten en beleidsmakers opgestaan die ook vóór Haidts analyse al concludeerden dat het toegenomen smartphone- en sociale-media-gebruik geen onverkorte zegen is voor kinderen en jongeren. Haidt bespreekt dit soort initiatieven en deelt hun concrete stappenplannen. Hij noemt onder andere de *Wait Until 8th*-beweging, die ouders helpt om kinderen tot de Amerikaanse achtste klas smartphone-vrij te houden – dat zou in Nederland de tweede klas van de middelbare school zijn. Hij herhaalt de oproep die werelderfgoedorganisatie UNESCO in 2023 deed, om scholen smartphonevrij te maken, wat D66-onderwijsminister Robbert Dijkgraaf vervolgens ook deed.

Vervolgens is een brede beweging op gang gekomen om kinderen en jongeren weg te houden van smartphones en sociale media: actrice Thekla Reuten en journaliste Danielle Batist begonnen met Smartphonevrij Op-groeien, een beweging die bezorgde ouders helpt, met *toolkits*, gespreks-advies en alternatieven. NRC schreef over vergelijkbare bewegingen in de rest van Europa: Smarter Start ab 14 in Duitsland, *Adolescencia Libre de móviles* in Spanje en *Delay Smartphones en Smartphone Free Childhood* in het Verenigd Koninkrijk.

Deze initiatieven noemen vaak schrikwekkende voorbeelden van aan smartphone-verslaafde kinderen als beweegreden: van zoons die zich niet meer op hun huiswerk kunnen concentreren tot dochters van tien die worden overspoeld met onthoofdingsvideo's en *dick pics*. Haidt voorziet deze anekdotes van een raamwerk. Sociale media hebben volgens hem

vier fundamentele schadeposten: sociale deprivatie, slaapgebrek, aandachtsfragmentatie en verslaving. Misschien zijn dat niet precies vier klinische stoornissen, maar het zijn wel psychologische problemen die ieders functioneren, en dat van kinderen en jongeren helemaal, kunnen hinderen. Dat sommig smartphone- en sociale mediagebruik soms juist wél positieve gevolgen heeft, met name voor kwetsbare jongeren, zoals Patti Valkenburg liet zien in *Plugged in. How media attract and affect youth* (Yale University Press, 2017), laat Haidt onbesproken.

De belangrijkste verdienste van Haidt is dat hij hamert op het bewijs dat de grote tech- en contentbedrijven er willens en wetens op uit zijn om die schade te veroorzaken. Hij documenteert hoe Facebook-bestuursvoorzitter Sean Parker de strategie van Facebook samenvatte als ‘zoveel mogelijk tijd en bewuste aandacht’ claimen, en hoe Facebook- en Meta-oprichter Mark Zuckerberg doet of zijn neus bloedt wanneer Haidt hem confronteert met de gebrekkige handhaving van de leeftijds-grens voor Instagram. Uit de documenten die Facebook-klokkenluider Frances Haugen lekte, distilleert Haidt hoe Facebookmarketeers opzettelijk vooral jonge tienermeisjes uitbuiten en verslaafd maken met ‘sociale validatie’-technieken, zoals *likes* en *shares*. En het gaat niet alleen om Meta: Haidt citeert ook Reed Hastings, de oprichter van Netflix, die beweerde dat zijn belangrijkste concurrent niet een ander content-bedrijf is, maar ‘slaap’. Haidt maakt duidelijk: hoewel online pesten, online intimidatie en online misbruik zeker plaatsvinden, bestaat het échte online gevaar uit de grote techbedrijven die de platformen bouwen: die zien onze jeugd ongeveer net zo meedogenloos als een commerciële kans als zeg, de tabaksindustrie.

De oplossingsrichting is niet om smartphones en social media categorisch te verbieden

Vrije uitloop-jeugd

Eigenlijk had Haidt zijn boek moeten beperken tot het sociale media-deel van zijn tweeledige stelling. Want ook in dat andere deel, namelijk dat we onze jeugd teveel hebben beschermd tegen de verzonnen gevaren in de fysieke wereld, is er een goed onderbouwd deel en een overdreven deel. Haidt geeft ruimhartig toe dat hij het goed onderbouwde deel baseert op en samen schreef met Lenore Skenazy, auteur van *Free-Range Kids: How Parents and Teachers Can Let Go and Let Grow* (Josey-Bass, 2009) en bedenker van wat we in het Nederlands ‘vrije-uitloop-ouderschap’

kunnen noemen. Aan Skenazy ontleent hij de observatie dat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw, kinderen steeds meer beperkt zijn in hun fysieke bewegingsruimte - vaak met de beste bedoelingen, maar met als onbedoeld en ongezond gevolg dat kinderen niet meer vrij kunnen spelen, zonder toezicht, overdreven regels, zonder enig vertrouwen. Speeltoestellen zijn zo gebouwd dat peuters zich geen klein builtje meer kunnen vallen, en scholen in de VS reguleren zelfs tikkertje op het schoolplein, bang als ze zijn voor juridische gevolgen als er iets misgaat.

Ontegenzeggelijk is het goed voor kinderen om meer buiten te spelen, maar Haidt schiet weer uit de bocht wanneer hij wil verklaren waarom dat zo goed is. In plaats van te praten met ontwikkelingspsychologen, grijpt hij terug op de evolutionaire psychologie: de mens, dicteert Haidt, is geëvolueerd om een bepaald soort jeugd te hebben. Die bepaald soort jeugd is het soort jeugd dat wij alleen kennen uit Steven Spielberg-films zoals *E.T* en *The Goonies*. Het probleem hiermee: dit soort jeugd is een ideaaltype, dat historisch bezien vrijwel uitsluitend toegankelijk is geweest voor de Westerse, witte, meestal mannelijke middenklasse-jeugd uit de tweede helft van de twintigste eeuw. De rest van de mensheid heeft nooit zo’n jeugd gehad, en kan dus ook niet ‘geëvolueerd’ zijn om zo’n jeugd te hebben. Haidt projecteert hier zijn eigen ideaal op het verleden, doet alsof dat altijd zo bestaan heeft en bovendien noodzakelijkerwijs goed is – een moderne illustratie van wat de Verlichtingsfilosoof David Hume de ‘is-ought’-drogreden noemde.

Bruikbare oplossingen

Dit boek is deels zinnig, deels onzinnig. Dat ouders en opiniemakers het boek aangrijpen als opvoedbijbel voor het digitale tijdperk, komt vanwege het zinnige deel. Gelukkig is het kaf makkelijk van het koren te scheiden: lees voorbij de overhaaste generalisaties en zwakke onderbouwingen, en Haidt verheldert het probleem en wijst bruikbare oplossingen aan. Het probleem is niet het bestaan van smartphones en social media zelf, maar wel de tech-sector voor wie het inkorten van de aandachtsspanne van ons allemaal, onze jeugd inclusief, een verdienmodel is. De oplossingsrichting is niet om smartphones en social media categorisch te verbieden, of om de techsector te vragen zichzelf te reguleren: dat is de vos vragen om op het kippenhok te passen. De oplossingsrichting is wel: ouders en scholen die zelf initiatief nemen om het smartphone- en sociale media-gebruik aan banden te leggen, gesteund en gesterkt door overheidsbeleid. ■

Daniël Schut is eigenaar van AD REM debat & strategie.

Dubbelrecensie

Twee op het oog volledig verschillende groepen – mensen in uitzichtloze armoede en de zogeheten havermelkelite – blijken beide gebukt te gaan onder een existentiële crisis. De één letterlijk, namelijk fysiek overleven, de ander figuurlijk: het dagelijks gevecht om het in stand houden van het eigen imago. Over beide groepen verschenen dit jaar lezenswaardige boeken.

door **Duane van Diest**

De strijd tegen armoede en de tragiek van de havermelkelite

■ **Na de bevrijding** van de zuidelijke delen van Nederland in het najaar van 1944 stakte de aanvoer van steenkool uit Limburg naar bezet gebied in het westen en noorden. De Algemene Spoorwegstaking die door de regering in London was afgekondigd, legde het transport in heel Nederland wekenlang grotendeels stil. De Duitsers namen represailles en blokkeerden het vervoer van voedsel naar het westen. Geen licht, geen verwarming, geen voedsel: de hongerwinter werd een feit, het extreemst in de grote steden in de Randstad. Zo'n twintigduizend Nederlanders overleden door schaarste aan levensmiddelen en brandstof.

Hoogleraar Vroege Ontwikkeling en Gezondheid Tessa Roseboom, wier ouders de hongerwinter meemaakten, onderzocht de intergenerationele gezondheidseffenen van deze periode. De ondervoeding van moeders tijdens de zwangerschap had blijvende gevolgen voor de gezondheid van ongeborenen, tot ver na de geboorte. De hersenen van baby's van ouders die deze periode meemaakten, bleken blijvend aangetast: bij zowel mannen als vrouwen traden sneller tekenen van depressie en veroudering op. Werkloosheid, verslavingen en persoonlijkheidsstoornissen kwamen significant vaker voor.

Armoede, stelt Tim 'S Jongers (Lier, 1981), kruipt nu eenmaal in je ziel en organen en laat je nooit meer los. Zijn *Armoede uitgelegd aan mensen met geld* (De Correspondent, mei 2024) is een woedende en aangrij-

pende aanklacht tegen instituties, culturele vooroordelen, sociale verhoudingen, fiscale oneerlijkheden en individuele nalatigheden die armoede in stand houden en zelfs vergoeilijken. Het werk is een *cri de coeur* van iemand die er tot in iedere vezel van overtuigd is dat grote groepen uit de samenleving onterecht in een onacceptabele positie zijn gekomen. 'En ik ga iedereen daaruit halen,' besluit hij, 'desnoods één voor één.'

'Eigen schuld'

Via een indrukwekkende mix van wetenschappelijke inzichten, anekdotisch bewijs van derden en zijn persoonlijke ervaringen vanuit de zogeheten zelfkant van de samenleving gaat 'S Jongers, directeur van de Wiardi Beckmanstichting, de strijd aan met enkele fundamentele aannamen in het denken over armoede. Hij onderscheidt een handvol klassieke overtuigingen over armoede, die nog altijd de basis vormen van zowel overheidsbeleid als het – ontbrekende – inlevingsvermogen van mensen die niet arm zijn. Diep in ons leeft toch het idee dat armoede – in ieder geval gedeeltelijk – je eigen schuld is. Veel explicieter is de gedachte dat armoede primair neerkomt op een gebrek aan geld. En dat het leidt tot domme en ongezonde keuzes. Het boek is er van A tot Z op gericht om mensen met geld – dat wil volgens de auteur zeggen, iedereen met de juiste diploma's en met een baan waarin beleid wordt bepaald – te laten zien hoe schadelijk en contraproductief dit denken is.

Pagina na pagina beschrijft het boek hoe de begripskloof tussen de hoogopgeleide beleidsmakers en de realiteit van armoede voor arme mensen leidt tot onrechtvaardige en bizarre situaties. 'S Jongers ziet daarbij bevreemdende voorbeelden die volgens hem vooral een teken van onmacht zijn, zoals de hele economie die is ontstaan om 'armoede te bestrijden': dure zzp'ers die zich opwerpen als beweegcoach, energiecoach, leefstijlcoach, voedselcoach, budgetcoach, met als laatste in de rij de menstruatiecoach. Vleesgeworden voorbeelden van symptoombestrijding, stelt 'S Jongers.

Armoede als boekhoudkunde

Kwalijker is het wanneer de begripskloof leidt tot in zichzelf goedbedoelde maatregelen die in de praktijk funest uitwerken. Een alleenstaande moeder in de bijstand die recht heeft op 27 inkomensondersteunende maatregelen – allemaal opgezet om haar niet kopje onder te laten gaan, terwijl het tegenovergestelde gebeurt. Iedere maatregel die wijzigt, ieder foutje, ieder te laat ingeleverd formulier geeft een tik tegen haar hele budgettaire bouwwerk en dus haar hele leven. 'Arm zijn wordt zo verheven tot boekhoudkundige kunst.'

Volstrekt onvergeeflijk vindt 'S Jongers echter de kille bureaucratische houding van de overheid die bijna altijd uitgaat van de zelfredzaamheid van mensen die de eindjes niet aan elkaar krijgen geknoopt. Daarbij voert een technocratische aanpak de boventoon, zonder een fundamentele visie op de daadwerkelijke problematiek.

Pagina na pagina beschrijft het boek hoe de begripskloof tussen de hoogopgeleide beleidsmakers en de realiteit van armoede voor arme mensen leidt tot onrechtvaardige en bizarre situaties

'Bij de ondersteuning van iemand als mijn buurvrouw staat niet haar kwetsbaarheid voorop, maar het tegengaan van profiteren,' schrijft 'S Jongers. 'We vragen ons niet af wat ze nodig heeft, maar waar ze recht op heeft. Een systeem waarin chronisch zieken regelmatig moeten aantonen dat ze nog steeds chronisch ziek zijn. Dit komt omdat de samenleving zich simpelweg niet realiseert wat een 'clusterfuck' armoede is.'

De noodzaak van empathie beargumenteert 'S Jongers op humanistische gronden, maar ook vanuit de don-

Tim 'S Jongers. *Armoede uitgelegd aan mensen met geld*. De Correspondent, 2024.

kere perioden van zijn eigen leven. Hij kende immers jaren waarin hij zichzelf niet verzorgde, nauwelijks sliep uit angst voor nachtmerries en drugs gebruikte als zelfmedicatie. Zijn lichaam en geest waren voortdurend uitgeput. Op zijn 27ste zat hij aan de grond, zonder enig perspectief.

'Radicale selfcare en heling'

Kort nadat 'S Jongers openheid van zaken durfde te geven over dit verleden, ligt voormalig journalist en dan fulltime influencer Jonas Kooyman (Amsterdam, 1989) 'op een yogamat op de duurste grond van Nederland en ik denk dat ik ga stikken.' Hij houdt al een minuut lang zijn adem in, tot zijn ademhalingscoach zegt dat hij weer een hap lucht mag nemen. Brandende kaarsen en klanksschaalgeluiden vullen de zaal. Het is vrijdagmiddag in wellnesscentrum Renaissance op de Zuidas. Een zelfverklaarde 'plek voor radicale selfcare en heling'. Kooyman omschrijft het als een mix van een spa, een ziekenhuis, een sportschool en een meditatiecentrum. Lid worden? Een onbeperkt jaarabonnement start bij 16.500 euro.

De haveremelkelite

Hoe de nieuwe yup de stad onherkenbaar verandert

Jonas Kooyman

'Een even vermakelijk als beklemmend portret van de Randstedelijke elite die bekned is geraakt tussen overvloed en onbehagen.' – **BAS HEIJNE**

Jonas Kooyman. *De Haveremelkelite*.
Das Mag, 2024.

Welkom bij de haveremelkelite, de term die Kooyman in 2019 muntte voor een zijns inziens steeds zichtbaardere groep Randstedelijke yuppen met uiterst specifieke voorkeuren op cultureel, culinair en *haute couture* gebied. Kooyman, die voor NRC schreef over trends, de luxe-industrie, het stadsleven en de tijdsgeest, claimde in 2020 de naam @haveremelkelite op Instagram en begon een bijbehorende nieuwsbrief. In 2023 werd hij voltijd influencer. *De Haveremelkelite. Hoe de nieuwe yup de stad onherkenbaar verandert* (Das Mag, 2024) verscheen in juli 2024.

In het boek van Kooyman ontbreekt de empirische overtuigingskracht van S' Jongers, maar het boek schetst niettemin een vermakelijk beeld van een fenomeen dat onmiskenbaar de Randstedelijke cultuur bestormde. Kooyman probeert de term 'haveremelkelite' – bij de doelgroep zelf inmiddels een ingeburgerd begrip, al dan niet als afkorting *HME* – nader te duiden via drie vragen: wie zijn het, hoe is deze subgroep (of klasse) ontstaan en hoe wordt het stadsleven erdoor beïnvloedt? Hij onderscheidt twee groepen: de

'streefklassers', met een creatief beroep, 'die een Cineville-abonnement hebben en espresso-martini's van veertien euro drinken', maar die tegelijkertijd te weinig verdienen om ooit een huis te kunnen kopen. Daarnaast ziet hij de HENRY's: *high earners, not rich yet*. Twintigers en dertigers met hoge salarissen, die nog steeds vaak rood staan aan het einde van de maand door alle statusverhogende uitgaven.

Het perfecte plaatje is zo moeilijk in stand te houden, dat paniekaanvallen en burn-outaankopen aan de orde van de dag zijn

In de ban van geld verdienen

Kooyman ziet drie grote ontwikkelingen als verklaring voor de nadrukkelijke manifestatie van deze klasse in het afgelopen decennium. De economische crisis van 2008 kende een lange staart, die ongelijkheid nam toe. In die context werd het steeds belangrijker om 'te winnen'. Daarnaast is er crisis op de woningmarkt. Deze dwong jonge mensen praktisch om in de ban te raken van geld verdienen om te overleven, en om het fitte lichaam te hebben om deze *rat race* vol te houden. Ten slotte begonnen sociale media precies in die periode onze levens te beheersen. Algoritmes bepaalden steeds meer onze smaak.

Het effect hiervan op het stadsleven is volgens Kooyman niet te onderschatten. De 'yuppige stedelingen' van vroeger bepaalden niet in hoge mate hoe de stad eruit zag, maar de huidige haveremelkelite doet dat zijns inziens wel. Dit leidt tot een eenheidsworst op het gebied van kleding, voedsel en cultuur en tot uitsluiting en verdringing van anderen. Zien conceptstores en de hipperen delen van de horeca in internationale steden er niet exact hetzelfde uit: lichte ruimtes, veel hout, veel planten, stellages met lokaak keramiek, kleurrijke kookboeken, flessen natuurwijn – met als muzikale omlijsting een gecureerde afspeellijst?

De haveremelkelite zet zichzelf volgens Kooyman enerzijds neer als een gesloten bolwerk waartoe je alleen kunt toetreden als je het nu eenmaal bent, en anderzijds als een ambitieuze klasse waar je naar moet verlangen om erbij te horen. Kooyman beschrijft helder de onhaalbaarheid en tegenstrijdigheid van het eigen ideaal. Het perfecte plaatje is zo moeilijk in stand te houden, dat paniekaanvallen en burn-outaankopen aan de orde van de dag zijn. Kooyman ging zelf als influencer aan de slag bij een van de grootste

agentschappen van Amsterdam en kreeg een manager om zijn carrière te begeleiden. De droom van een koophuis was uitgekomen. Maar hij was altijd aan het werk. 'Ik ging door', schrijft hij, 'postte en postte. De hypotheek moest worden betaald.'

Links lullen, rechts vullen

De morele ambiguïteit van deze groep, waar ze zelf ook onder gebukt gaat, ziet hij in de spanning tussen eigen gedrag en wat naar buiten toe wordt geprojecteerd. Links stemmen, en tegelijkertijd de crisis op de woningmarkt in stand houden door een tweede koophuis te verhuren. In het vliegtuig naar Kaapstad een klimaatdocumentaire kijken. Doordeweeks sporten en heel gezond eten, maar bijna ieder weekend coke gebruiken. Dit ligt volgens hem overigens niet alleen aan individueel gedrag. 'Het systeem' bevordert hypocrisie. Tenminste, als je zelf wilt overleven. Hoewel een heldere definitie van 'het systeem' ontbreekt bij Kooyman snap je toch wat hij bedoelt: zijn havermelkelite heeft ook maar in beperkte mate controle over moderne kapitalistische structuren.

Kooyman ziet net als 'S Jongers de negatieve consequenties van de uitwassen van het kapitalisme voor de groep die hij beschrijft. Deze groep leeft niet in jarenlange, uitzichtloze armoede, maar heeft ook slechts beperkte controle over hun ecosysteem. De etymologische bron van de havermelkelite is daar zelf een goed voorbeeld van: met havermelk in je koffie laat je zien dat je begaan bent met het klimaat, dat je op de hoogte bent van de laatste trends en – omdat havermelk nog 50 cent tot een euro duurder is dan normale melk in koffiezaken – dat je het kunt betalen. Er is zijns inziens een generatie ontstaan die weet dat ze het mogelijk niet beter gaan hebben dan de voorgaande en daarmee een middenklasse die onzeker is, die bang is om te vallen en die deze statussymbolen nodig heeft om zichzelf te onderscheiden. Om te kunnen zeggen: ik ben in ieder geval niet de onderklasse.

Voor sociaal-liberalen is de kern van beide betogen diep problematisch, óók omdat het raakt aan twee onvervreembare ijkpunten van het liberale denken

Twee vormen van existentiële worsteling

Het zou beide boeken tekortdoen om te stellen dat ze een variatie op hetzelfde thema zijn, waarbij de een 'de onderkant' beschrijft en de ander 'de bovenkant.' 'S Jongers' boek mag dan serieuzer van toon, bozer van aard en zwaarder van onderwerp zijn, het is tegelijkertijd ook een manifest; meer bewustwording en concrete actie is noodzakelijk. Kooyman's werk is humoristischer van toon, persoonlijker van aard en lichter van onderwerp, maar in essentie is de existentiële worsteling in *De Havermelkelite* vergelijkbaar. De worsteling is in *Armoede* alleen letterlijk en in de *HME* figuurlijk. 'S Jongers heeft dan ook helder de oplossingen voor ogen, als de schellen van de bureaucraten en politici in hun ivoren torens nu eindelijk eens van hun ogen vallen. Kooyman ziet daarentegen nauwelijks een oplossing voor de situatie waarin hij en zijn klassegenoten zich hebben gemanoeuvreed.

Voor sociaal-liberalen is de kern van beide betogen diep problematisch. Vanzelfsprekend vanwege de onrechtvaardigheid die 'S Jongers beschrijft, maar ook omdat het raakt aan twee onvervreembare ijkpunten van het liberale denken: het idee dat ieder mens zo vrij mogelijk zou moeten zijn om de eigen toekomst te bepalen en het meritocratische principe dat iedereen gelijke kansen moet hebben en beloond worden op basis van verdienste. Kan hier sprake van zijn als het systeem deze ijkpunten niet alleen niet bevordert, maar expliciet laat wankelen?

Armoede uitgelegd eindigt tamelijk hoopvol en met een duidelijke oproep aan de lezer. Bied tegenmacht! Bevraag constant je eigen positie als je niet gebukt gaat onder dagelijkse stress. En wees af en toe als Punker, 'S Jongers' beste vriendin, aan wie het boek is opgedragen. Kooyman eindigt met een jonge vrouw in yogalegging en AirPods in De Pijp, de meest veryupte buurt van Amsterdam. Ze komt sapbar *Joe & The Juice* uitgelopen en neemt een diepe hijs van haar vape. 'De rook die ze uitblaast blijft een fractie van een seconde in het luchtledige hangen, voordat die verwaait', besluit Kooyman. 'Ze loopt langs het stoplicht van een druk kruispunt, waarop een sticker is geplakt van een lifecoach. *Eigenlijk heb ik alles, waarom voel ik me dan zo leeg?*' ■

Duane van Diest is redactielid van *Idee*.

TIPS

lees**ZUURSTOF VAN DE SAMENLEVING**

Van linkse hobby tot subsidie-slurper: kunst en cultuur hebben het politiek gezien niet makkelijk gehad de afgelopen jaren, zowel financieel als in de beeldvorming (en naamgeving). Vers in het geheugen liggen nog de rücksichtsloze bezuinigingen van toenmalig staatssecretaris Halbe Zijlstra (VVD) in 2011. Het subsidiestelsel voor cultuur is inmiddels vastgelopen en in de publieke opinie is cultuur steeds meer iets voor 'de elite'.

Voormalig D66-minister Winnie Sorgdrager, inmiddels Minister van Staat, dook in de 'ongemakkelijke' relatie die Nederland heeft met cultuur. In haar dit jaar verschenen boek *Zuurstof van de samenleving* beschrijft ze de historische wortels ervan en doet ze voorstellen voor een beter cultuurbeleid. Zoals ze het verwoordt in een interview met de Volkskrant (29 augustus 2024): 'Niet alle cultuur hoeft voor iedereen te zijn, maar er moet wel voor iedereen cultuur zijn'.

door **Suzanne van den Eynden**

Winnie Sorgdrager

Zuurstof van de samenleving.

Waarom cultuur een regeringszaak is.

Uitgeverij De Geus, 2024

kijk**THE DIPLOMAT SEIZOEN 2**

De Netflixserie *The Diplomat* zou je de *Bridgerton* onder de politieke series kunnen noemen. Misschien doe ik nu beide series tekort, maar *The Diplomat* geeft een fijne soap-achtige draai aan het politieke toneel en is een *must* voor liefhebbers van *The West Wing*, *Designated Survivor* en vooral *Scandal*. Seizoen 2 staat sinds eind oktober online en gaat verder op de politieke, diplomatieke en ambtelijke verwikkelingen rondom de Amerikaanse ambassadeur in Londen. We zagen in seizoen 1 hoe ambassadeur Kate Wyler het avontuur van het ambassadeurschap aangaat samen met haar ambitieuze echtgenoot Hal, die zijn eigen diplomatieke carrière op pauze heeft gezet. Vervolgens belandt Kate in een internationale crisis, politieke verwikkelingen rondom het kiezen van een nieuwe Amerikaanse vicepresident en, het heerlijkste van allemaal, een zinderende onuitgesproken driehoeksverhouding met de Britse minister van Buitenlandse Zaken.

door **Liang de Beer**

The Diplomat

Maker: Deborah Cahn

met o.a. Keri Russell en Rufus Sewell
Netflix

luister**DOLLE MINA'S VAN DE DOOD**

'Zelfdoding is niet strafbaar. Hulp bij zelfdoding is dat wel. Is dat niet raar?' Met deze vraag start de podcastserie 'Dolle Mina's van de dood'. Deze intrigerende podcast begint bij het proces tegen een aantal zeventigplussers die ten laste gelegd wordt dat ze een criminele organisatie vormen. Vanaf daar volgt maker Hansje van de Beek, onderzoeksjournalist bij *Argos*, het spoor terug. Wie zijn deze mensen? Wat drijft hen? Wat is een humane dood? Waarom is hulp bij zelfdoding strafbaar? Ze bespreekt deze vragen op een openhartige manier met een aantal (oud-)leden van Coöperatie Laatste Wil en verschillende experts. Ook biedt de podcast inzicht in de interne communicatie van het OM.

Hansje van de Beek schuwt scherpe vragen niet, maar geeft ook ruimte voor een filosofische overdenking. Ondanks het zware onderwerp is dit een prettig te beluisteren podcast die aanzet tot nadenken.

door **Anne-Lotte Masson**

Dolle Mina's van de dood

Maker: Hansje van de Beek

Eindredactie: Nikki van der Westen

Argos, HUMAN/VPRO

Boekrecensie

Wat hebben Isaiah Berlin, Simone de Beauvoir, Karl Marx en Hannah Arendt met elkaar gemeen – naast het feit dat zij allen filosoof waren? In ieder geval passeren ze allemaal de revue in *De vrijheid om te blijven* van de Duitse filosoof Eva von Redecker.

door **Laura de Vries**

Vrijheid als verbondenheid met toekomstige generaties en de natuur

■ **Von Redecker** werkt aan de hand van de zienswijzen van onder meer de genoemde filosofen toe naar haar centrale punt: vrijheid betekent ‘de vrijheid om te blijven’. Dit betekent voor haar onder meer: de vrijheid om te blijven (voort)bestaan, de vrijheid om je niet te hoeven verplaatsen of te vluchten, de vrijheid om in verbondenheid te zijn en de vrijheid om zorg te dragen.

Voordat Von Redecker uitkomt bij haar eigen interpretatie van vrijheid, heeft ze een belangrijke les voor liberalen en voor sociaal-liberalen een prettige bevestiging: ze maakt korte metten met het negatieve vrijheidsideaal, dat zoveel betekent als ‘zoveel mogelijk met rust gelaten worden’. En hoewel hieruit stevige argumenten tegen overheidsingrijpen volgen die ook vandaag de dag nog uiterst relevant zijn, stelt Von Redecker dat dit individualistische beeld van vrijheid leidt tot obsessie met eigendom, verwaarlozing van de natuur en gezamenlijke belangen, en dat het de inherente verbondenheid tussen mensen miskent.

Von Redecker zoekt het alternatief niet zozeer in ‘positieve vrijheid’, dat voor sociaal-liberalen altijd een ideologische steunpilaar is geweest. Het positieve

vrijheidsideaal houdt in dat mensen niet enkel vrij zijn in *afwezigheid* van iets, zoals overheidsingrijpen, maar vooral in *aanwezigheid* van de randvoorwaarden om zich te kunnen ontwikkelen. Het positieve vrijheidsideaal heeft volgens Von Redecker weliswaar oog voor verbondenheid tussen *mensen*, maar niet voor verbondenheid tussen *mensen* en *de natuur*. Zo schrijft ze naar aanleiding van haar uiteenzetting van positieve vrijheid: ‘Waar zijn de zwaluwen, waar is de aarde, wat doen we met het feit dat zelfs wind en weer nu een effect van menselijke arbeid zijn?’ De definitie van ‘leven’ geldt niet enkel voor het menselijke leven, maar ook voor dieren en de natuur. Het vrijheidsideaal van de auteur behelst dan ook een ecologische opvatting van vrijheid: ten eerste is de mens zelf onderdeel van de natuur, en ten tweede zou de vrijheid om te blijven ook voor de natuur als geheel en niet enkel voor de mens moeten gelden.

Naast vrijheid als verbondenheid met de natuur ontbreekt het volgens Von Redecker bij de ‘oude’ zienswijzen aan een temporele dimensie. Dat wil zeggen dat vrijheid geen momentopname is, maar iets dat *gedurende de tijd* plaatsvindt. Geen van de voormalige vrijheidsidealens houdt rekening met het aspect van tijd: ‘Gunnen we de mensen

Eva von Redecker.
De vrijheid om te blijven.
Uitgeverij Alfabet, 2024.

Het positieve vrijheidsideaal heeft volgens Von Redecker weliswaar oog voor verbondenheid tussen mensen, maar niet voor verbondenheid tussen mensen en de natuur

van de toekomst die vrijheid?', vraagt Von Redecker retorisch. Ze noemt haar temporele visie op vrijheid de 'vrijheid om te blijven'. Bijvoorbeeld: dorpen die moeten blijven ondanks klimaatverandering; kunnen blijven wonen in een gegentrificeerde buurt, als vluchteling ergens veilig kunnen verblijven en het blijven voortbestaan van natuurgebieden.

Volgens Von Redecker betekent de vrijheid om te blijven ook simpelweg 'in leven blijven'. Zo schrijft zij dat 'de temporalisering van de vrijheid allereerst eenvoudigerweg betekent dat wie vrijer is, meer tijd van leven heeft.' Dit vrijheidsideaal brengt met zich dat we zorgdragen voor ons eigen en elkaars gezondheid gedurende het leven. De vrijheid om te blijven leven gaat volgens Von Redecker niet enkel om de tijd van leven an sich, maar ook om de mate van 'vervulde' tijd. Vrijheid is dan 'een overvloed aan vervulde tijd, een overvloed aan getijden.' Maar wanneer is de tijd precies 'vervuld' en wie bepaalt wanneer dit het geval is? Hierop antwoordt Von Redecker: 'We blijven vrij in een tijd die we zelf zijn begonnen en die we als vervuld kunnen ervaren.' Met 'vervulde' tijd als een ervaringskwestie maakt Von Redecker's de definitie van vrijheid een stuk vager.

Geen conservatieve opvatting

Hoewel het op eerste gezicht zo kan lijken, is Von Redecker's 'vrijheid om te blijven' geen conservatieve vrijheidsopvatting. Een criticus zou kunnen beargu-

menteren dat traditionele opvattingen over bijvoorbeeld seksualiteit, gender en 'het gezin' vallen onder de vrijheid om te blijven in de zin van: de mogelijkheid om de dingen te laten zoals ze zijn. Progressieven kunnen wat dit betreft hun hart ophalen, want ook verandering is een onderdeel van de vrijheid om te blijven. Von Redecker noemt als voorbeeld de getijden. Die veranderen per definitie en tegelijkertijd blijven wij in leven dankzij de getijden. Zo 'staat of valt onze vrijheid met de kwaliteit van onze aanpassing aan de getijden, met de vraag in hoeverre ze zichzelf steeds opnieuw en steeds beter kunnen regeneren', aldus Von Redecker. Toch lijkt de vrijheidsopvatting van de vrijheid om te blijven de machtsvraag enigszins over te slaan. Want wie bepaalt wat 'vervulde' tijd is? En welke aanpassingen en veranderingen komen de vrijheid om te blijven ten goede? Dit is vooral van belang in een tijd waarin nauwe en uitsluitende opvattingen over vrijheid en de boventoon voeren en de stemmen van minderheden onder druk staan.

Al met al is de vrijheid om te blijven een belangrijk concept, dat oog heeft voor de temporele en ecologische dimensies van vrijheid. Het biedt aanknopingspunten voor een nieuwe politiek die wegvoert van afbrekend individualisme en de mens ziet in relatie tot haar (natuurlijke) omgeving. ■

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en promovendus aan de Open Universiteit.

Boekrecensie

De hedendaagse politiek lijdt aan ‘temporele claustrofobie’: door een opeenstapeling van crises lijkt de toekomst steeds verder buiten onze invloedssfeer te liggen, stelt politicoloog Jonathan White in zijn boek *In the long run: The future as a political idea*. Hebben we nog wel tijd voor democratie, gezien de risico’s en rampen die razendsnel op ons af lijken te komen?

door **Martijn Visser**

De toekomst en de democratie

■ **Voor Donald Trump** waren de Amerikaanse presidentsverkiezingen de ‘final battle’. Keer op keer gebruikte hij deze frase om duidelijk te maken dat bij deze verkiezing het lot van de Verenigde Staten zelf op het spel stond. Het lijkt een ongekend staaltje grootheidswaanzin: omdat het voor hem persoonlijk zijn laatste kans was – gezien zijn leeftijd lijkt het niet realistisch dat hij bij een volgende verkiezing weer zal meedoen – moest het ook de laatste kans voor Amerika zijn. Deze apocalyptische retoriek werd een cruciaal onderdeel van zijn campagne: hij creëerde het beeld van een allesbeslissende eindstrijd om de toekomst van Amerika en wekte daarmee de suggestie dat meer middelen zijn geoorloofd om de ‘vijand’ te verslaan dan bij reguliere verkiezingen gebruikelijk was. Het was erop of eronder, nu of nooit.

Deze crisisretoriek beperkt zich niet tot de Amerikaanse politiek. Het gevoel dat we in een beslissend moment leven, is wijdverbreid. Onze tijd wordt gekenmerkt door deadlines, transities en kantelpunten die *nu* actie vereisen. De klimaatcrisis is daarvoor exemplarisch: de jaren 2020 zijn volgens klimaatwetenschappers het ‘beslissende decennium’ om een catastrofe te voorkomen. Zoals het het klimaatpanel van de Verenigde Naties vaststelde: de keuzes en acties die in dit decennium worden gemaakt en ondernomen, zullen nu en de komende duizenden jaren impact hebben. Een vergelijkbaar sentiment domineert de analyses over kunstmatige intelligentie: de technologische ontwikkeling gaat zo snel en de gevolgen zijn zo groot dat we geen seconde te verliezen hebben om de toekomst van onze samenleving veilig te stellen. Ook hier geldt: de tijd is schaars, de foutmarges zijn klein en de risico’s gigantisch.

De invloed van de toekomst

In zijn boek *In the long run: The future as a political idea* (Profile Books, 2024) vraagt Jonathan White, hoogleraar politieke wetenschappen aan de London School of Economics, wat dit toekomstbeeld doet met het functioneren van onze democratie. Uitgangspunt voor zijn onderzoek is dat onze ideeën over de toekomst van grote invloed zijn op hoe we naar de politiek kijken en wat voor politiek we bedrijven. Zien we de toekomst als vooraf bepaald of open voor verandering? Richten we ons op de nabije of de verre toekomst? Is de toekomst het terrein van technocraten of voorwerp van vrije verbeelding? Delen we de toekomst als een gemeenschappelijk politiek project, of is de toekomst gefragmenteerd en geïndividualiseerd, niets anders dan een optelsom van persoonlijke keuzes? White laat aan de hand van actuele en historische voorbeelden zien wat de politieke implicaties zijn van dit soort ideeën over de toekomst en in het bijzonder wat voor effect dit heeft op de democratie.

Onze tijd wordt gekenmerkt door deadlines, transities en kantelpunten die *nu* actie vereisen

De originele stelling van het boek is namelijk dat het succes van democratische politiek afhankelijk is van haar verhouding tot de toekomst. Een gezonde democratie, aldus White, bestaat bij de gratie van een open en onbepaalde toekomst, die de mogelijkheid biedt om

In the Long Run

The Future As
A Political Idea

Jonathan
White

Jonathan White.
*In the long run:
The future as a
political idea.*
Profile Books, 2024

fouten te corrigeren, beleid bij te sturen en nieuwe vergezichten te bediscussiëren. Een democratie is nu eenmaal nooit perfect, maar functioneert als een continu proces van gemeenschappelijke zelfcorrectie. Daardoor ontstaat ruimte voor alternatieven voor de status quo en hangt de belofte van vooruitgang altijd in de lucht. De reële mogelijkheid van een andere politieke koers en een betere toekomst houdt ook de mensen betrokken die zich vandaag niet vertegenwoordigd voelen. De legitimiteit van democratisch bestuur berust voor een belangrijk deel op deze instemming van de ontevreden kiezer die het gevoel heeft dat het dubbeltje morgen diens kant op kan vallen. Kortom, democratie werkt alleen *in the long run*.

Fictieve asielcrisis

Het is precies deze democratische omgang met de toekomst – een open, maakbaar en gedeeld proces van verbetering en vooruitgang – waar het volgens White aan ontbreekt in hedendaagse politiek. Door een opeenstapeling van crises lijkt de toekomst vandaag steeds meer buiten onze invloedssfeer te liggen, steeds minder van ons allemaal en steeds vaker zonder alternatief. White signaleert een ‘temporele claustrofobie’ – de toekomst benauwt, de tijd dringt, onze tijdshorizon krimpt – die de democratie onder druk zet. Hebben we nog wel tijd voor democratie met het oog op de risico’s en rampen die razendsnel op ons afkomen? Is de electorale verkiezingscyclus niet veel te wispelturig en kortzichtig voor langetermijnproblemen die om een stabiele koers vragen? Waarom zou ik nog een regering accepteren waar ik niet voor heb gekozen als ik niet het idee heb dat een volgende verkiezing anders kan uitpakken?

White laat overtuigend zien dat onze kijk op de toekomst beïnvloedt aan wie we de macht toevertrouwen. Zodra de toekomst zich ‘sluit’ en het gevoel van een permanente noodtoestand postvat, maakt democratische politiek al snel ruim baan voor autoritaire leiders (Trump’s *final battle*) of technocratisch bestuur (klimaatbeleid). Tegelijkertijd is dit beeld van een gesloten en gedetermineerde toekomst zelf ook een politiek product: of er überhaupt sprake is van een crisis of een noodtoestand is niet vanzelfsprekend. Zo laat White zien hoe de politieke elite graag een crisisscenario cultiveert om dwingende of ronduit ondemocratische maatregelen te rechtvaardigen. Een crisis vraagt nu eenmaal om een acute en noodzakelijke oplossing – er is geen tijd voor democratisch debat, geen ruimte voor alternatieven. De initiële wens van het kabinet-Schoof I om een fictieve ‘asielcrisis’ te verkondigen en zo buiten het parlement om te kunnen regeren, is een treffende illustratie van deze trend.

Antwoord op het toekomsttekort

In the long run biedt zo een fascinerend en origineel perspectief op de veelbesproken crisis van de democratie: in plaats van de pijlen te richten op het falen van politieke instituties of het ressentiment van het volk, graaft White een spade dieper en diagnosticeert hij een ernstig gebrek aan een collectieve verbeelding van een hoopvolle toekomst die zo noodzakelijk is voor het functioneren van een democratie.

Whites antwoord op dit ‘toekomsttekort’ ligt in de traditionele partijpolitiek: het is aan politieke partijen om een alternatief voor de status quo te formuleren, om groepen mensen te verenigen en te mobiliseren voor een toekomst die nog in het verschiet ligt. Partijen kunnen plaats en persoon overstijgen en zijn zo bij uitstek in staat om te bemiddelen tussen de behoeften van vandaag en de idealen van morgen. Politieke partijen zouden weer moeten debatteren om de toekomst die ze willen, in plaats van alleen te reageren op de toekomst die ze vrezen. Waarom dit nu niet lukt en hoe partijpolitiek nieuw leven moet worden ingeblazen – daarover blijft White onduidelijk. Het is een wat onbevredigend einde van een intrigerend en enerverend verhaal over de toekomst als politiek idee. Evenwel doet hij aan het slot van het boek een oproep aan oppositiepartijen die we ter harte kunnen nemen:

‘One of the special responsibilities of political opposition is to engage in imaginative thinking, highlighting alternative paths beyond the day-to-day business of rule. If future-oriented politics is weak today, this is bound up in the weakness of opposition.’ ■

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

How do we recover from
all that is wrong in the world
Break free from polarizing
evolutions

Follow the legacy of past revolutions
Trust the generational change in
politics
Reflect on our achievements
Learn from our mistakes
Embrace our fears
And come together?
How can we have hopeful politics
in times of fear?

No matter where you come from
Canada, United States, Europe or
The Netherlands
They say politics were easier in
the past and so where our views on
the future
And while for some of us this will be
the last battle, and others will take
over the fight
It is important that although we may
disagree we stay a family

But what if the problem is us?
What if the problem is the generation
leaving the stage?
Leaning too much on past
achievements to realize how they
have backfired in our present?
How do we cope with change?
Because the dilemma of practical
politics is that fear has made people
abandon their beliefs
Made them flee to the right
Made them fear change, good or bad

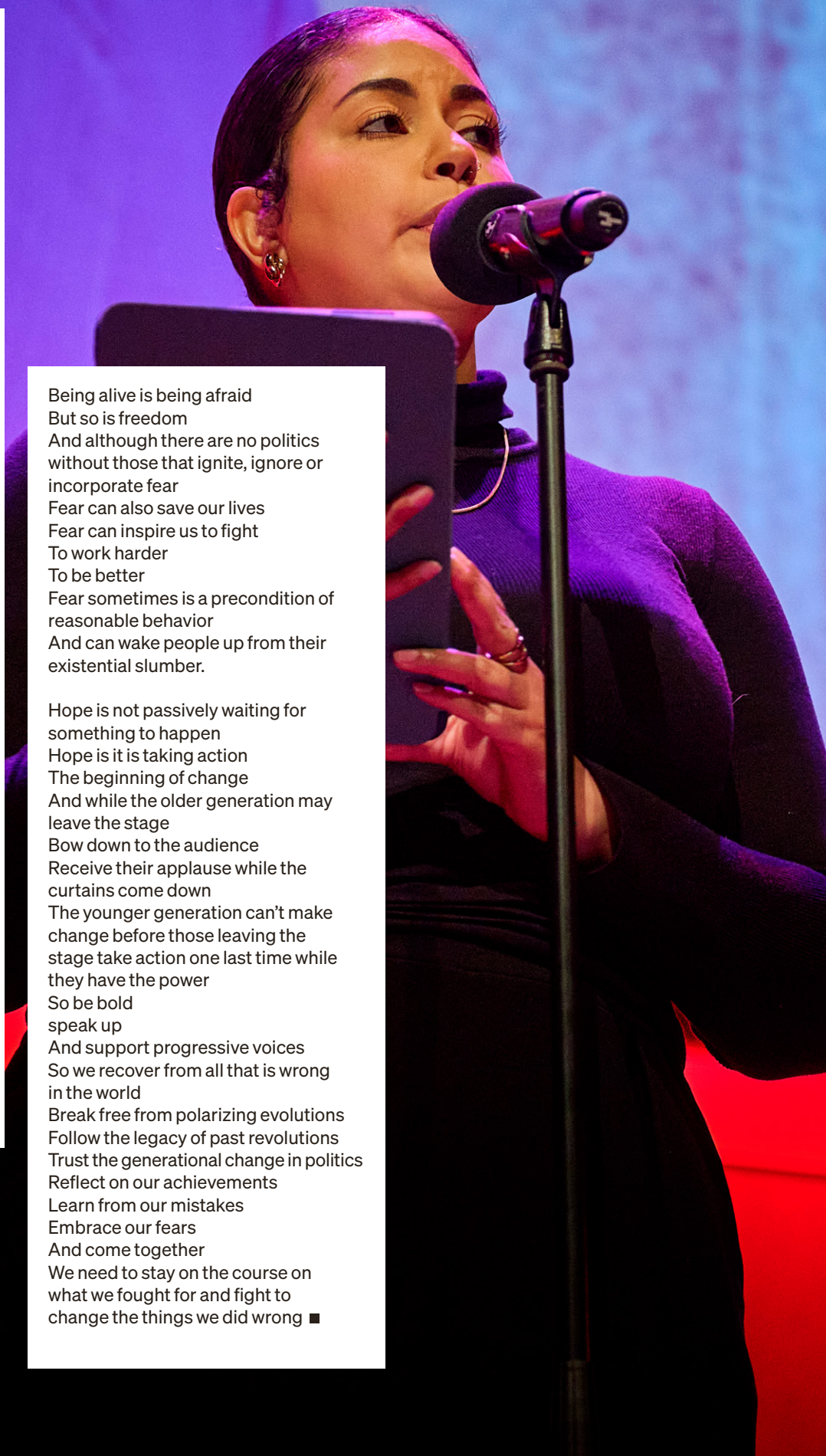
So how do we take the fear away from
inclusion revolution
Recenter our focus on decolonization
Remind society of the value of feminism
Expand people's views on
environmental revolution
How do we heal from all that
capitalism has destroyed?

Rachel Rumai Diaz

Voordracht van *spoken words*-artiest
Rachel Rumai Diaz tijdens 'Een avond
met Michael Ignatieff' op 8 oktober
2024 in TivoliVredenburg, Utrecht.

Being alive is being afraid
But so is freedom
And although there are no politics
without those that ignite, ignore or
incorporate fear
Fear can also save our lives
Fear can inspire us to fight
To work harder
To be better
Fear sometimes is a precondition of
reasonable behavior
And can wake people up from their
existential slumber.

Hope is not passively waiting for
something to happen
Hope is it is taking action
The beginning of change
And while the older generation may
leave the stage
Bow down to the audience
Receive their applause while the
curtains come down
The younger generation can't make
change before those leaving the
stage take action one last time while
they have the power
So be bold
speak up
And support progressive voices
So we recover from all that is wrong
in the world
Break free from polarizing evolutions
Follow the legacy of past revolutions
Trust the generational change in politics
Reflect on our achievements
Learn from our mistakes
Embrace our fears
And come together
We need to stay on the course on
what we fought for and fight to
change the things we did wrong ■

‘Het woonprobleem gaat ten diepste over machtsongelijkheid, iets waar we het in Nederland niet graag over hebben’

Melissa Koutouzis P25

colofon

idee

Idee is het onafhankelijk tijdschrift van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66. *Idee* verschijnt drie keer per jaar.

#226 / jaargang 45 / november 2024

hoofdredactie

Suzanne van den Eynden

redactie

Araz Abbas, Liang de Beer, Caelesta Braun, Abush Derks, Duane van Diest, Carinne Elion-Valter, Cécile Insinger, Carina Kralt-Bos, David Kuijper, Anne-Lotte Masson, Lianne van 't Riet, Jan van Staalduinen, Sara Visser

eindredactie

Mascha Teirlinck

ontwerp

Wilmar Grossouw

fotografie

Herman Wouters

illustraties

Margriet Osinga, Idris van Heffen, Farhad Foroutanian

aan dit nummer werkten mee

Redger Barel, Salima Belhaj, Liang de Beer, Eveline Crone, Duane van Diest, Lucy van Eck, Anna van Duijvenvoorde, Hilleke Hulshof-Pol, Kayla Green, Afke Groen, Anna Heredia, Lydia Krabbendam, Carina Kralt-Bos, Willeke Manders, Anne-Lotte Masson, Quita Muis, Lucretia Naura-Jansen, Eva Rovers, Tim Reeskens, Rachel Rumia Diaz, Daniël Schut, Nina Sneijers, Jenna Spitzer, Noortje Thijssen, Sander Thomaes, René Veenstra, Martijn Visser, Sara Visser, Laura de Vries

druk

Van Deventer

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting

Lange Houtstraat 11

2511CV Den Haag

telefoon: 070 356 60 66

email: idee@d66.nl

website: vanmierlostichting.nl

abonneren

www.neemeenidee.nl

Idee verschijnt 3x per jaar

Regulier abonnement €36,—

Jongerenabonnement t/m 27 jaar €21,—

Digitaal abonnement €21,—

Reguliere abonnees krijgen het digitale abonnement erbij cadeau.

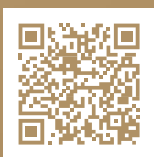

© 2024 Mr. Hans van Mierlo Stichting
Alle rechten voorbehouden.

ISSN 0927-2518

Geen idee?

Neem een abonnement

Neem nu een abonnement
en ontvang de vernieuwde *Idee*
drie keer per jaar thuis.

Of kies voor een online-abonnement en ontvang
het tijdschrift per email. Scan de QR-code of ga
naar onderstaande website.

www.neemeenidee.nl

Idee is het onafhankelijk tijdschrift
over sociaal-liberale politiek, uitgegeven
door de Mr. Hans van Mierlo Stichting.
Idee publiceert interviews met grote
denkers en verdiepende essays over
actuele politieke en maatschappelijke
vraagstukken die een antwoord vragen
vanuit de waarden vrijheid, gelijkheid
en democratie. Daarmee draagt *Idee* bij
aan het versterken en verspreiden van
het sociaal-liberale gedachtegoed.